

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA

X

2010

Číslo 2

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

X
2010
2

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2011

Redakční rada

Předseda: doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Výkonný redaktor: PhDr. Jan Šír, Ph.D.

Interní členové/redakční kruh: Mgr. Jan Bečka, doc. PhDr. Miloš Calda, doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D., prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., prof. PhDr. Lenka Ravná, CSc., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Externí členové: Prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński), Prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg), Prof. Crister Garrett (Universität Leipzig), doc. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin), doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK), Prof. Iain McLean (Nuffield College, Oxford University), Prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg), Prof. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. Alan Butt Phillip (Bath University), Prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College), Prof. Jacques Rupnik (Science Po, Paris), doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy), PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), Prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Časopis vychází s finanční podporou Výzkumného záměru UK FSV č. MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy.

Elektronická verze: <http://stuter.fsv.cuni.cz/>

OBSAH

Studie	7
Proměny politické elity postsovětského Turkmenistánu SLAVOMÍR HORÁK	9
Gruzie po revoluci růží: vzestup a pád Micheila Saakašviliho GIORGI KANAŠVILI, EMIL SOULEIMANOV, TOMÁŠ ŠMÍD	29
„Uplatňovat vedoucí úlohu strany“: funkcionáři KSČ a SED ve výborech závodních organizací (od 50. do 70. let) MICHEL CHRISTIAN	47
Nálady a postoje slovenského obyvatelstva k tzv. židovské otázce po potlačení Slovenského národního povstania, 1944–1945 HANA KLAMKOVÁ	69
Recenze	95
Zprávy.....	127
O autorech	151
Pokyny pro autory.....	153

STUDIE

PROMĚNY POLITICKÉ ELITY POSTSOVĚTSKÉHO TURKMENISTÁNU

SLAVOMÍR HORÁK*

Abstract

Changes in the Political Elite in Post-Soviet Turkmenistan

The article analyzes the transformation of the Turkmen elites under presidents Saparmyrat Nyýazow and Gurbanguly Berdimuhamedow. Although the rise of the current elites can be traced back to the pre-Soviet era, it is the Soviet legacy, the tradition of strong leadership and the personality of the leader that determine the character of the political elite in Turkmenistan and its ruling regime. While Nyýazow was at the birth of Turkmenistan's post-Soviet political culture with its cronyism and corruption, Berdimuhamedow has further fortified clan loyalties drawing on extensive family ties and firm regional backing.

Keywords: Turkmenistan, political elite, political culture, transition, Turkmen society

Výzkumu politických elit ve středoasijském prostoru se v nedávné době dostalo poměrně široké pozornosti ve společenskovědních kruzích.¹ Je charakteristické, že se autoři soustředili z větší části na mnohem dostupnější státy, jako je Kazachstán, Kyrgyzstán či Tádžikistán. Výzkum klanových vztahů v těchto zemích dospěl nejdále především díky rozsáhlému a dostupnému empirickému materiálu. Turk-

* Studie vznikla v rámci plnění výzkumného záměru MSM0021620841 „Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika“.

¹ Ed Schatz, *Modern Clan Politics: The Power Of Blood. Kazakhstan and Beyond* (Seattle: University of Washington Press, 2004); Sally Cummings, *Kazakhstan: Power and Elite* (London: I. B. Tauris, 2005); Frank Bliss, *Social and Economic Change in the Pamirs, Tajikistan (Gorno-Badakhshan, Tajikistan)* (London: Routledge, 2005); Kathleen Collins, *The Logic of Clan Politics in Central Asia: Its Impact on Regime Transformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Adrienne L. Edgar, *Tribal Nation: The Making of Modern Turkmenistan* (New York: Princeton University Press, 2004). V československém prostředí se touto problematikou vedle autora tohoto článku zabýval také Peter Juza, „Klany a klamy Uzbekistánu“, *Mezinárodní politika* 30, č. 1 (2006): 10–12.

menistán prozatím zůstával stát mimo tento proud zájmu. Výjimkou jsou autoři, jako je Šochrat Kadyrov, sociolog a demograf žijící v norském exilu.²

Výzkum turkmenských politických elit prozatím nelze postavit na solidním empirickém základě a může se opírat převážně jen o neúplné biografie klíčových lidí, nepřímá pozorování, analogie, neoficiální zdroje a osobní interview. Uzavřenost země a charakter režimu neumožňují získat informace přímo na místě, tím méně komplexní. Rozhovory s představiteli turkmenské opozice působící v zahraničí jsou rovněž problematické s ohledem na výrazně subjektivní zabarvení jejich vzpomínek.³

Následující stať si klade za cíl navázat na předchozí výzkum k politickým elitám Turkmenistánu⁴ a doplnit jej o posun turkmenské elity v posledních letech, zejména v období od nástupu druhého prezidenta Gurbanguly Berdimuhamedowa.⁵

Stať vychází z předpokladu, že politická kultura zakotvená v počátcích jejího formování není změnitelná v krátkodobém ani střednědobém horizontu. Politické elity jsou v této kultuře dlouhodobě vychovány, a následný režim tak bude jejím produktem nanejvýš jen s menšími změnami, které budou přizpůsobením specifickým podmínkám nového vládce. V turkmenském případě byl zdrojem formování politické kultury režim Saparmyrata Türkmenbašyho, a to relativně dlouho, po dobu přibližně patnácti let. Tento režim navíc navázal na servilní chování ně-

² Šochrat Kadyrov, *Rossijsko-turkmenskij istoričeskij slovar'*. Tom I. (Bergen: Biblioteka Al'manacha „Turkmeny“, 2001); Šochrat Kadyrov, „Turkmenistan. Institut prezidenstva v klanovom postkolonialnom obščestve“, *Vestnik Jevrazii – Acta Eurasica* 1, č. 1 (2001): 5–32; Šochrat Kadyrov, *Nacija plemen. Etničeskije istoki, transformacija, perspektivy gosudarstvennosti v Turkmenistane* (Moskva: Centr civilizacionnyh i regional'nyh issledovanij, 2003); Šochrat Kadyrov, „Vnešeje upravlenije etničeskim obščestvom v sovetskom Turkmenistane i jego perspektivy“ (Turkmenistan Workshop, St Antony's College Oxford and The Oxford Society for Central Asia, 18. a 19. června 2004); Shokhrat Kadyrov, „Central Asia. The Ethnology of Political Management: Yesterday, Today & Tomorrow“ (A Special Report for the Conference „Turkmenistan: Not an Orange Revolution but Regional?“, Oslo, 6. července 2005); a Šochrat Kadyrov, *Elitnyje klany. Štrichi k portretam* (Moskva: MMIX, 2009).

³ Nejvýrazněji se tato snaha projevila zřejmě u bývalého místopředsedy vlády a jednoho z nejvlivnějších mužů okolo Saparmyrata Türkmenbašyho, kterým byl do roku 2001 Boris Sichmuradov. Na jím založeném internetovém zpravodajském serveru Gundogar.org se snažil bagatelizovat vlastní podíl na turkmenském režimu, což mu někteří opoziční představitelé dodnes vyčítají.

⁴ Slavomír Horák, „Hybrid tradice a modernity – neformální struktury ve středoasijských zemích (případ Turkmenistánu)“, *Slovenské historické studie*, mimořádné číslo (2006): 199–225; viz také Slavomír Horák a Jan Šír, *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow* (Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute, March 2009): 13–16 a 26–32. Viz také doplňující článek Slavomír Horák, „Turkmen Elite Reshuffles“, *Central Asia-Caucasus Analyst* 11, č. 12 (17. června 2009): 6–8.

⁵ S ohledem na většinově postsovětský kontext práce a změny, které se v turkmenském jazyce odehrály po roce 1991, jsou vlastní jména přepisována do češtiny na základě soudobého turkmenského jazyka, nikoliv na základě běžně používaných ekvivalentů v ruském jazyce. Jména jsou s ohledem na technické problémy převedena do české abecedy (tj. proto není použito turkmenského „ş“ a „ç“, nýbrž českého „š“, respektive „č“). Vlastní jména vztahující se k sovětskému období jsou však transkribována v duchu tehdejší tradice.

kterých vůdčích osobností provincií vůči Moskvě z dob Sovětského svazu. Tyto dva faktory – osobnostní a společenský – potom stály za zvláštnostmi formování nezávislé politické elity v Turkmenistánu, která je, zjednodušeně řečeno, kombinací tradičních kmenových vztahů, sovětského klientelistického modelu a postsovětského systému založeného na striktní centralizaci moci a osobnostním principu.

Historický základ středoasijských elit

Změny politického režimu daleko předcházejí změnám v chování společnosti. Setrvačnost je v tomto případě dostatečně významným faktorem, který určuje chování jednotlivých sociálních skupin (etnosu, subetnických skupin, rodových struktur). Přestože současná turkmenská společnost vychází z tradičního sociálního rozdělení na kmeny a rodinné klany, transformace elit během uplynulých více než sta let po připojení k Rusku a zejména v postsovětském období byla natolik výrazná, že současná turkmenská politická elita již rysy tzv. tradiční společnosti v mnohém ztratila.

Tradiční turkmenská elita vycházela z klasického, i když ne vždy zcela jednoznačného rozdělení na kočovnou a městskou elitu. V turkmenském případě byly přítomny oba prvky: kočovné společnosti, především v pouštních oblastech Karakumu, a městské elity, v oblasti Mervské oázy či v Chivě.⁶ Hierarchická struktura tradičních kmenů vedla od náčelníka (chána) či vojenského náčelníka (serdára), přičemž obě funkce byly nezřídka spojené. Další hierarchie byla jednak vertikální, a to uvnitř vlastního kmene (identita s příslušným kmenem, znalost předků apod.), a jednak horizontální v podobě svazků s dalšími kmeny. Zároveň se poměrně silně dbalo na „čistotu kmene“, přičemž porušení této zásady ze strany mužského jednotlivce, například sňatkem s příslušnicí jiného kmene či dokonce jiné národnosti, s sebou neslo významná statusová omezení v rámci hierarchie určitého rodu. V rámci kočovného elementu byla slabší teritoriální identifikace. Tento faktor byl omezen maximálně na určité teritorium pohybu daného kmene, které se mohlo postupem času měnit. U městské elity Turkmenů naopak převládala teritoriální identifikace.

V době carského Ruska došlo postupně k upevnění role kmene Ahal Tekke v souvislosti s umístěním centra tzv. Zakaspické oblasti – Ašchabadu⁷ – do oblasti

⁶ Pro Turkmenistán např. Paul Geiss, „Turkman Tribalism“, *Central Asian Survey* 18, č. 3 (1999): 347–57; Mehmet Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism. A Study of Turkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989).

⁷ Pěpis Ašchabad používám, pokud se jedná o centrum Zakaspické oblasti a Turkmenské SSR. V postsovětském historickém kontextu je v textu použit název Ašgabat, odvozený od současně psané podoby turkmenštiny.

tradičního osídlení tohoto kmene. Příslušníci kmene Ahal Tekke tak byli logicky preferováni jako místní správci a podlehli mnohem více rusifikaci než ostatní městské elity, které částečně žily pod bucharskou nebo chivskou správou.⁸

Ahal Tekke si tuto pozici udrželi i po revoluci v roce 1917, která přinesla do života především kočovných kmenů pomalé, ale zásadní změny.⁹ S mizením „tradičního“ světa se pojí sedentarizace původně kočovných kmenů. Významnou proměnou prošla i mocenská struktura v regionu. Vytvoření sovětského Turkmenistánu v roce 1924 znamenalo vznik historicky prvního národně definovaného útvaru Turkmenů, v němž měly žít do té doby fragmentované a různorodé turkmenské kmeny. Předrevoluční elity byly z větší části zlikvidovány, ať již útekem do zahraničí, či represivními metodami („rozkulačování“ vesnic a v důsledku toho vymizení tradičních venkovských elit). Ještě do třicátých let 20. století se však ve Střední Asii projevoval odpor staré elity, představované hnutím tzv. basmačů; v turkmenském případě se symbolem odporu proti Sovětům stal především náčelník Džunajd chán.¹⁰ Pokud se však podíváme na kmenově-regionální příslušnost basmačů, většina z nich pocházela z oblastí bývalé Buchary či Chivy, zatímco dominantní Ahal Tekke, ale také Jomuti podporovali spíše bolševickou moc.¹¹ Toto dělení však rozhodně není absolutní a v jeho rámci existovala lokální specifika.

Utváření nových mocenských institucí, jako je vláda, parlament, kolchozy, aparát komunistické strany, se odehrávalo na pozadí snahy sovětského centrálního vedení zachovat maximální možnou paritu mezi jednotlivými kmeny.¹² Nové instituce přitom tradiční struktury jako kmenové předáky či shromáždění nejstarších kmene buď eliminovaly, nebo naopak inkorporovaly, často jako neformální složku kádrové politiky. Vycházíme-li z předpokladu o setrvačnosti vývoje společnosti, je logické, že i po radikální změně formálních institucí se projevila původní kmenová rivalita, kterou dokázalo alespoň částečně tlumit vnější centrum v Moskvě.¹³ Boj mezi elitami se tak doslova odehrával „pod prapory říjnové revoluce“.

V sovětském období pozorujeme vytváření jakéhosi hybridního systému, v němž se spojují prvky „tradičních“ sociálních struktur a „moderních“ institucí

⁸ Kadyrov, *Nacija plemen*, 145–46.

⁹ Sergej Demidov, *Postsovetskij Turkmenistan* (Moskva: Natalis, 2002), 45.

¹⁰ Jan Wanner, „Politicko-vojenská nestabilita sovětské moci v muslimských oblastech I–II“, in *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923–1941)*, ed. Bohuslav Litera et al. (Praha: Historický ústav, 1997), 101–84.

¹¹ Edgar, *Tribal Nation*, 36–37.

¹² *Ibid.*, 268.

¹³ Podrobněji rozebírá tuto problematiku již vzpomenutý Kadyrov, „Central Asia. The Ethnology of Political Management“.

a mocenské hierarchie. Ve společnostech, v nichž převládal spíše kočovný způsob života, se začíná objevovat i lokální a regionální identita. Tento proces je důsledkem sedentarizačních procesů, které charakterizovaly společenský vývoj v regionu zejména ve dvacátých a třicátých letech.

Zemědělská a vodohospodářská reforma v letech 1925 a 1926 a velký teror ve třicátých letech nepřispěly v Turkmenistánu pouze k likvidaci velkých majitelů půdy, těch ostatně bylo relativně málo, ale především k promísení tradičních klanových a kmenových struktur. Současně s tím došlo k likvidaci první generace sovětských turkmenských vůdců, především Gajgysyze Atabajeva či Nedirbaje Artikova. Po skončení tohoto období na konci třicátých let se začaly vytvářet nové struktury moci, které již neodpovídaly tradičnímu pojetí kmenů či klanů. Přestože si část elit zachovala tradiční identitu, mnohem více se prosazovaly nové kádry, spojené spíše s národností, především tedy turkmenskou a ruskou, či stranickou příslušností. V tomto novém hybridním systému se tradiční prvky společnosti jako kmenová identita a úcta k hierarchii v rámci kmene staly pouze jedním, byť v některých případech podstatným faktorem formování politických elit v zemi. Kontrola Moskvy se projevovala i v osobě „slovanského“ druhého tajemníka komunistické strany příslušné republiky, který ve 20. a 30. letech fakticky vykonával funkci prvního tajemníka, tzn. reálně příslušnou republiku vedl.

Moc druhého tajemníka však od 40. let vytrvale klesala, neboť první tajemníci titulární národnosti dokázali vybudovat mnohem silnější a pevnější vazby v příslušné republice. Zejména za Brežněva v období od poloviny 60. let, kdy první tajemníci dlouhodobě setrvali ve svých funkcích, se role druhého tajemníka značně formalizovala.¹⁴ Moc místních tajemníků posiloval i fakt, že v případě konfliktu obou vedoucích figur republiky centrum spíše odvolávalo „svého“ druhého tajemníka. Navíc do středoasijských sovětských republik nebyly po druhé světové válce obvykle posílány výrazné osobnosti, které by dokázaly zkrotit budování neformálních sítí v místní elitě. Zároveň s výše uvedenými procesy byla fakticky oslabována role formálních institucí na úkor vytváření neformálních vazeb v systému patron-klient.

¹⁴ Příkladem politika tohoto typu může sloužit dlouholetý první tajemník ústředního výboru komunistické strany Uzbecké SSR Šaraf Rašidov, který si okolo sebe v Uzbekistánu, stejně jako v Moskvě, vytvořil vlastní vládnoucí klan, jenž zdaleka nekopíroval pouze v minulosti velmi významné regionální vazby. Zde se velmi často ukazuje paušální nepřesnost mnoha autorů, kteří zpodobňují současný i minulý režim v Uzbekistánu s bojem mezi jednotlivými regionálními skupinami. Není však bez zajímavosti, že mnoho blízkých spolupracovníků bylo například z teoreticky nepřátelského fergánského klanu. Praktiky tohoto klanu (bohužel ne vždy systematicky) naznačil ve svých vzpomínkách jeden z hlavních vyšetřovatelů Telman Chorenovič Gdljan a Nikolaj Venjaminovič Ivanov, *Kremlevskoje delo* (Rostov na Donu: AO Kniga, 1994): 114–15.

Vazba místních kádrů na Moskvu vedla k formování druhé loajality v rámci místní elity. Za těchto okolností vystupovala do popředí sice místní, ovšem silně rusifikovaná vrstva, jejíž vazby na tradiční struktury byly relativně slabší. Vliv moskevského centra na jmenování prvních tajemníků přiměl novou elitu ke hledání podpory pro své jmenování v ústředním výboru celosvazové komunistické strany, přinejmenším ve stejné míře jako v samotném lokálním prostředí. Moskva se již v době formování místních politických elit snažila vybalancovat kmenově a klanově rozrůzněné nové národní republiky jmenováním tzv. kompromisních figur či figur z nedominantního kmene či klanu. Tak byl daný kandidát nucen, aby se udržel u moci, vytvářet neformální struktury složené z příslušníků vlastního kmene nebo společenství kmenů. Typickým příkladem tohoto systému jsou téměř všichni první tajemníci komunistických stran republik Střední Asie jmenovaní po nástupu Michaila Gorbačova. Ti představovali z jeho pohledu kádry, jež do té doby nebyly úzce spjaty s místními elitami, a zároveň i kompromisní postavy přijatelné pro všechny skupiny v dané republice. Později došlo k některým korekcím této radikální obměny, přesto všichni první prezidenti nezávislých středoasijských republik patřili spíše k méně známým tvářím v rámci příslušné komunistické strany.

V turkmenském případě probíhal od 40. a 50. let boj především mezi hegemonismem Ahal Tekke a regionálními kmenovými skupinami. V letech 1951 až 1985 měli přitom formální převahu příslušníci skupin mimo Ahal Tekke, které reprezentoval první tajemník republikové komunistické strany (v letech 1951 až 1957 Suvhan Babajev z okresu Kaakha, v letech 1958 až 1969 Balyš Ovezov z kmene Jomut a v letech 1969 až 1985 Muhammetnazar Gapurov z východního Turkmenistánu).¹⁵ Zejména poslední z nich svým charakterem a relativně dlouhou vládou výrazně ovlivnil utváření politického prostředí v duchu brežněvovského období stagnace. I zde hrál významnou roli osobnostní charakter Gapurova, jehož mnozí zejména z kmene Ahal Tekke považují za ne zcela politicky i kulturně gramotného člověka.¹⁶ S ním byl spojován příchod mnohých neschopných řídicích kádrů do aparátu strany, silových struktur i do intelektuálního prostředí sovětského Turkmenistánu. Politická kultura a s ní spojené korupční prostředí se v této době

¹⁵ Podrobněji k tomuto vývoji viz Kadyrov, *Nacija plemen*, 126–37.

¹⁶ Muhammednazar Gapurov (1922–1999) vystudoval učitelství v Čardžou, v roce 1941 však byl odvelen na frontu. Po zranění a demobilizaci v roce 1943 působil na pedagogických a později ve stranických funkcích v Čardžouské oblasti. Od roku 1962 byl převeden do ústředního výboru komunistické strany Turkmenské SSR, o rok později byl jmenován předsedou Rady ministrů Turkmenské SSR, v letech 1969–1985 pak působil jako první tajemník ústředního výboru komunistické strany Turkmenské SSR. V prosinci 1985 byl odstraněn ze všech funkcí a odeslán čestného důchodu.

poměrně málo lišilo od sousedních středoasijských republik.¹⁷ Je pochopitelné, že postsovětská elita včetně Nyýazowa, formovaná v době Gapurova, zachovala a dále nekontrolovatelně rozvinula politickou kulturu založenou na faktorech klientelismu, korupce a klanovosti.

Elita Ahal Tekke byla v této době tvořena několika vlivnými rody, jež patřily ještě v sovětském období ke střední až vyšší vrstvě mocenského aparátu. Příslušníci Ahal Tekke však neměli přístup do jeho nejvyšších pater, neboť ta byla vyhrazena pro představitele jiných regionů v závislosti na osobě prvního tajemníka ústředního výboru komunistické strany Turkmenistánu. K významným rodům patřily například spřízněné rodiny Chanamov-Nurklyčev z Ašgabatů, angažované v sovětských dobách výrazně v odvětvích, jako je bavlnářství, zásobování a obchod,¹⁸ či Šichmuradovů z Ašchabadu, zejména v oblasti diplomacie a ideologie.¹⁹ Všichni jmenovaní pocházeli především z Ašchabadu, nežřídká v druhé či třetí generaci měli rovněž svůj původ v Ahalském regionu. Tito lidé tvořili městskou, často výrazně rusifikovanou inteligenci.

Kádrové změny po smrti Brežněva výrazně zasáhly do vývoje turkmenských elit a do značné míry předurčily budoucí charakter vlády v postsovětském období. Právě v této situaci se naplno projevil vliv toho faktoru, že do čela republiky měla být dosazena osobnost ze společenství, jež stálo k vládnoucí skupině dosud v opozici. V turkmenském případě se jednalo o dlouho očekávaný návrat představitelů kmene Ahal Tekke k moci. Zároveň se však mělo jednat o méně výraznou figuru kontrolovatelnou z Moskvy. Dosavadní první tajemník ašchabadského výboru republikové komunistické strany byl z tohoto hlediska ideálním kandidátem. Saparmyrat Nyýazow náležel sice ke skupině Ahal Tekke, avšak neměl vytvořenou výraznou klientelistickou síť v Turkmenistánu samotném. Jeho manželka byla ruské národnosti a on sám před svým jmenováním prošel při ústředním výboru celosvazové komunistické strany v Moskvě ideologickým výcvikem.

Převaha neformálních vztahů v rámci elity na úkor formálních institucí se velmi výrazně projevila po rozpadu SSSR. Prvek Moskvy se vytratil. Staronové kádry, jmenované ještě v sovětském období, již žádný tlak nenutil, aby při preferenci svých lidí brali ohled na zájmy centra. Díky tomu se ve Střední Asii mnohem

¹⁷ Příkladem může být obecně známá kultura *pripiski* (systematického navyšování výkazů objemu produkce – typický sklizně) v zemědělství. Viz Nikolai Kharin, *Vegetation Degradation in Central Asia under the Impact of Human Activities* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002), 73–76.

¹⁸ Vitalij Ponomarev, „Besedy s Abdy Kulijevym, část 2“, *Pravozaščitnyj centr Memorial*, jaro 2001, <http://www.memo.ru/hr/politpr/asia/turkmenistan/kuliev2.htm> (staženo 28. 5. 2010).

¹⁹ Kadyrov, *Nacija plemen*, 356–57. Přehled turkmenských klanů, byť s některými nepřesnostmi, lze nalézt v článku Avdy Kuliev, „Turkmenskaja elita – vzgliad iznutri“, *Central'noaziatskij žurnal*, 16. 7. 2001, <http://www.ctaj.elcat.kg/tolstyj/a/a063.htm> (staženo 28. 5. 2010).

pomaleji prosazovaly nově ustavované mocenské instituty (vláda, parlament, volby). Naopak, vzhledem k absenci vnější kontroly došlo k upevnění tradičních patersko-klientských, klanových, či rodinných a jiných neformálních vazeb, někdy též souhrnně nazývaného retradicionalizace. Zároveň ztráta opory z moskevského centra, tedy jednoho ze dvou pilířů moci, znamenala pro prvního tajemníka nutnost udržet svou moc vlastními prostředky, obvykle za pomoci likvidace protivníků z řad více liberálně naladěné inteligence, klanu či jiné neformální skupiny. Tyto faktory významnou měrou přispěly ke zformování autoritativních režimů v regionu.

Kádrové změny za Nyýazowa a formování politické kultury v Turkmenistánu

Kádrová čistka, která provázela nástup Saparmyrata Nyýazowa do křesla prvního tajemníka ústředního výboru komunistické strany Turkmenistánu na sklonku roku 1985, vedla ke zformování opětovné dominance kmene Ahal Tekke. Hlavními faktory, které určily politickou kulturu i strukturu elit v zemi, se však stala osobnostní charakteristika a původ prezidenta Türkmenbašyho. Jeho slabší ukotvení v tradiční turkmenské elitě a rodině – prezident byl sirotkem, který nepociťoval morální povinnost „vytáhnout nahoru“ své klienty a příbuzné – umožnily výraznou centralizaci moci okolo vlastní osoby, a tím i posílení autoritářských tendencí v zemi. Türkmenbašy se také v prvních letech nezávislosti ohlížel na Moskvu, možná z obav o obnovení mocenského impéria bývalého sovětského centra.²⁰ První prezident rovněž hlásal „návrat k tradičním institutům moci“, v novém politickém uspořádání jim nicméně vyčlenil spíše dekorativní roli s minimálním vlivem na chod dění v zemi.²¹

Jeho neměnnou oporou se proto stali lidé neturkmenského původu, kterým, jak se zdá, prezident, přes veškeré vnější projevy jeho turkmenství, důvěřoval mnohem více než místním elitám. K této části elity patřili zejména lidé zapojení do prezidentského aparátu. Mezi nimi vynikal především Viktor Chramov, vyslaný do Turkmenistánu v roce 1985 z Moskvy jako „poradce“ prvního tajemníka ko-

²⁰ Avdy Kuliev, ministr zahraničí Turkmenistánu z let 1990 až 1992, v osobním rozhovoru s autorem, 16. října 1999.

²¹ Jednalo se o pseudotradiční instituce typu Rada stařešinů nebo Halk Maslahaty, nejvyšší ústavodárně shromáždění, orgán stojící nad výkonnou, zákonodárnou a soudní moci. K tomuto problému viz Jan Šír, „Halk Maslahaty in the Context of the Constitutional Evolution of Post-Soviet Turkmenistan“, *Perspectives on European Politics & Society* č. 6 (2005): 321–30; a Jan Šír, „Návrat k tradicím? Hledání moderních institucí v postsovětském Turkmenistánu“, *Slovanské historické studie*, mimořádné číslo (2006): 225–38.

munistické strany (reálně ho však měl spíše kontrolovat), a později poradce prezidenta a hlavní ideolog Türkmenbašyho režimu. Právě Chramov byl podepsán pod redakcí prakticky všech kultovních děl o prezidentovi a jeho politice. Zároveň také proslul jako obchodník – měl podíl na obchodech v turkmenské energetice a je majitelem několika prosperujících obchodů s květinami, sportovním oblečením a dalším sortimentem v Ašgabat. ²² Finanční záležitosti prezidenta přímo v Ašgabat spravovali Alexandr Žadan a Vladimír Umnov. K okruhu vlivných non-Turkmenů patřili i významní zahraniční obchodníci, kteří byli schopni navázat s prezidentem těsné vztahy a po určité době dokázali značně ovlivnit jeho rozhodování, obvykle ku osobnímu prospěchu. Mezi tyto lidi patřil například Izraelec Joseph Maiman, který byl poradcem pro energetiku, nebo Ahmed Čalyk, dlouhodobý náměstek ministra textilního průmyslu a majitel stavebního koncernu Čalyk Holding, který je realizátorem a inspirátorem mnoha nových budov v Ašgabat. ²³ K dalším firmám z oboru stavebnictví, zažívajícího v Turkmenistánu díky státním zakázkám doslova boom, patřil turecký Polimeks (majitel Erol Tabanca), Erku (Ilhan Ipekçi) a francouzská společnost Bouygues. ²⁴ Turci rovněž zaujali řadu míst ve státní správě Turkmenistánu (Ugur Halil byl například v 90. letech velvyslancem Turkmenistánu ve Spojených státech).

Na rozdíl od jiných středoasijských prezidentů, jejichž rodiny byly přímo ukotveny v určité regionální či klanové skupině, byla rodina Türkmenbašyho rozptýlená ve světě a alespoň zčásti patrně pracovala na udržení finančního impéria Türkmenbašyho. Syn Murad, který se prokazatelně zabýval obchodem s Turkmenistánem v nejrůznějších oborech, ani dcera Irina, která žila s mužem v Paříži a Moskvě, však neměli výraznější mocenské ambice. ²⁵ Stejně tak neměla mocenské ambice ani prezidentova manželka, žijící trvale v Moskvě, s níž se Türkmenbašy dlouhodobě nestýkal.

²² Begench Aydin, "Who is ruling Turkmenistan?", *Turkmenskaja iskra*, 21. 5. 2008, <http://www.tm-iskra.org/20/08/Hramov-V-2-eng.html>; viz také „Turkmenam prikazano byt' zdorovym“, *Chronika Turkmenistana*, 25. listopadu 2009, <http://www.chrono-tm.org/?id=2296>; Aleksandr Narodeckij, „Türkmenistany hakykatda kim dolandyryr?“ [Kdo ve skutečnosti vládne Turkmenistánu?], *Azattyk Radiosy*, 10. ledna 2010, <http://www.azathabar.org/content/article/1920880.html?page=2&cx=1> (staženo 28. 5. 2010).

²³ A. Esenov, „Tureckij biznesmen Achmet Čalyk: seryj kardinal turkmenskoy polityky“, *Centrasia*, 28. listopadu 2003, <http://www.centrasia.ru/news2.php4?st=1064699520>. Do Čalykova holdingu patří společnosti GAP Güneydoğu Tekstil, Çalık Enerji, GAP İnşaat, Çalıkbank a GAP Pazarlama.

²⁴ K jejich praktikám viz dokumentární film Arto Halonena *The Shadow of the Holy Book*, uvedený v roce 2007.

²⁵ Beseda předáka Sjednocené turkmenské opozice Avdy Kulijeva s bývalým vicepremiérem a předsedou centrální banky Turkmenistánu Chudajberdy Artykovičem Orazovem, *Erkin Türkmenistan*, 29. března 2002, <http://www.erkın.net> (staženo 3. 4. 2002).

S ohledem na výše uvedenou koncentraci moci v rukou prezidenta a jeho poradců tak v Turkmenistánu nedošlo k výraznému obnovení tradiční, či spíše pseudotradiční, elity jako v jiných středoasijských zemích. Přestože se formovaly skupiny založené na stejném kménově-regionálním základě, nebyly tyto skupiny natolik silné, aby ohrozily podstatu režimu Türkmenbašyho osobní moci. Staré sovětské rodiny se ještě v první polovině v 90. letech výrazně podílely na konsolidaci Ahal Tekke v Ašgabatú a fakticky monopolizovaly svou moc v centru, zatímco ostatní regiony byly zastoupeny v Ašgabatú spíše v doplňujícím měřítku.²⁶ Přesto lidé původem mimo Ahal zastávali poměrně významné funkce s ohledem na svou potřebnost. K takovým institucím patřila například do roku 2002 KGB (později Ministerstvo národní bezpečnosti) pod vedením Muhammeta Nazarowa.²⁷ Vedoucím aparátu prezidenta byl Rejep Saparow (původem z Dašoguzu), který byl odstraněn teprve vnitroelitním komplotem v roce 2005 a s největší pravděpodobností zemřel ve vězení v roce 2007.²⁸ K nejmocnějším mužům země na vrcholu Türkmenbašyho éry je nutno počítat i šéfa prezidentské ochranky Akmyrata Rejebowa, původem z Lebapu (Čardžou), z kmene Ersary. Ten byl chráněncem bývalého prvního tajemníka komunistické strany Turkmenistánu Muhammetnazara Gapurova, a teoreticky tak patřil k mocné klíče brežněvovského období, s nímž Türkmenbašy bojoval prakticky po celou dobu svého vedoucího postavení.²⁹

Zvýšení převahy představitelů Ahal Tekke ve státní správě vedlo celkem logicky k bojům uvnitř této regionální elity. Výsledkem byla dlouhá řada donášení prezidentovi na ostatní příslušníky kmene, což obvykle vedlo k čistkám ve státním aparátu.³⁰ Pro dotčené tato čistka obvykle znamenala zpočátku čestné vyhnání (velvyslanecké posty, odchod do penze) a s přibývajícím časem spíše mnohale-

²⁶ Přibližně do roku 1997 proběhlo několik velkých čistek mezi hákímy (gubernátory) jednotlivých welaýatů, která odstranila možnou vlivnou elitu v příslušných regionech. Od svých postů byly odstraněny rovněž vlivní státní úředníci z jiných regionů, kteří byli v lepším případě odesláni do svých regionů na druhořadé posty (příkladem může sloužit Pajzgel'dy Meredov z Mary, do roku 1994 ministr zemědělství).

²⁷ Nazarow pocházel z oblasti Lebapu, z města Čardžou (dnešní Türkmenabat), tedy ze stejného regionu, z jakého pocházel Muhammetnazar Gapurov, předchůdce Nyýazowa na postu prvního tajemníka ústředního výboru komunistické strany Turkmenistánu.

²⁸ Podle některých informací stáli za tímto svržením správce prezidentova bohatství tehdejší vicepremiér Ýolly Gurbanmyradow, odsouzený ve stejném roce, a Gurbanguly Berdimuhamedow (nijak nepostížen). Tuto teorii uvádí Vitalij Chljupin, „Čelovek bez lica. Berdymuchammedov v Turkmenii nadolgo“, *Nomad*, 27. listopadu 2006, <http://www.nomad.su/?a=3-200612270614>.

²⁹ Rejebow sám však nebyl považován za čistého Ersary, což mu umožnilo setrvat v blízkosti Nyýazowa. „Vladyka pustyní“, *Planeta* (únor 2007), <http://www.planeta.by/article/174> (staženo 28. 5. 2010).

³⁰ V průběhu let 1992 až 2006 proběhlo několik vln čistek, počínaje odvoláním klanu Chana Ahmedova, tehdejšího premiéra. M. Šamajev, „Gde byl žildom – tam ŽET stoit. Turkmenbaši metodično uničozajet vseh, kogo sčitajet umneje sebja“, *Gundogar.org*, 24. září 2002.

té tresty odnětí svobody. V průběhu zhruba patnáctileté vlády Türkmenbašyho v samostatném Turkmenistánu tak tyto staré kádry, stejně jako většina ruskojazyčných lidí, musela z politické elity odejít. „Ahalizace“ turkmenské politické elity a zároveň boje mezi jejími příslušníky znamenaly eliminaci či emigraci značné části ahalské elity. Na jejich místa přicházeli lidé druhořadého významu, kteří neměli za sebou výraznější mocenskou základnu, čímž posilovali pozici prezidenta Türkmenbašyho.

Ke konci Türkmenbašyho vlády byla nejvyšší turkmenská elita tvořena poměrně malým okruhem prezidentových nejbližších, kteří nebyli z různých důvodů svrženi ani po několika čistkách. Pokud se podíváme na složení tohoto kruhu, potom je patrné, že převaha Ahal Tekke v těchto poměrech nehraje roli. Mezi nimi byl vedoucí prezidentovy ochranky generál Akmyrat Rejebow. Tato služba, jejímž zosobněním Rejebow byl, se stala nejmocnější silovou strukturou v zemi a kontrolovala práci ostatních bezpečnostních složek státu. Mezi další „neodvolatelné“ ministry patřil Agageldi Mämmetgeldiýew, ministr obrany z Ahalského welaýatu, třebaže ze spíše okrajového Tedženského etrapu (okresu) na jihu Turkmenistánu, Geldimuhamet Ašyrmuhammedow, ministr národní bezpečnosti z Balkánské oblasti na západě země. K elitě Ahal Tekke patřil „pouze“ Akmäm-met Rahmanow, ministr vnitra, generální prokurátor Muhammetguly Ogšukow z okresu Baharly nedaleko Ašgabatů a také budoucí prezident Berdimuhamedow, jenž působil jako dlouholetý ministr zdravotnictví a podle neoficiálních informací byl osobním lékařem prezidenta Türkmenbašyho. Jak je vidět, regionální původ byl v této vrstvě pouze jedním z předpokladů k udržení moci. K dalším patřily především příslušnost ke klíčovým silovým složkám, nepostradatelnost pro prezidenta či schopnost intrikovat proti druhým a zároveň dovednost nebýt zahrnut mezi oběti kádrových čistek. Lze konstatovat, že tyto kádrové přednosti jsou využívány i v novém systému.

Turkmenské elity za Berdimuhamedowa. Změna nebo kontinuita?

Po smrti Türkmenbašyho v prosinci 2006 právě úzká a poměrně homogenní elita zabránila vážným vnitroelitním rozporům. Výše uvedený okruh lidí velmi pružně převzal na sebe hlavní část moci v zemi a dokázal poměrně rychle uzavřít konsenzus ohledně osoby nového lídra. Přechod moci od jednoho vůdce ke druhému byl evidentně určován právě touto vnitřní elitou. Mnohem méně do hry zasahovali vlivní cizinci ve státním aparátu, kteří se soustředili spíše na zachování vlastních pozic než na zasahování do interních záležitostí turkmenských elit.

Nový vůdce musel být především z Ahal Tekke tak, aby neměl problémy se získáním podpory v Ašgabat. ³¹ Zároveň se patrně nemělo jednat o člověka ze silových struktur, spíše mělo jít o kompromisního a na první pohled ovladatelného kandidáta. A lze rovněž předpokládat, že svou roli při nástupnickém procesu sehrála znalost okolností a času smrti Türkmenbašyho a rychlá reakce na tuto událost. Ať již výše uvedené faktory působily dohromady nebo zvlášť, osobnost Gurbangulyho Berdimuhamedowa mohla odpovídat všem těmto kritériím. Svým mladším zjevem a také vedením nesilového odvětví si zároveň mohl snáze získat popularitu veřejnosti, ačkoli faktor veřejného mínění pochopitelně nehrál při přechodu moci výraznější roli. ³²

V počátečním období po nástupu Berdimuhamedowa do čela státu se zdálo, že se bude jednat o kompromisní, a tudíž slabou figuru, která bude úzkým kruhem „siloviků“ ovladatelná. Vývoj v Turkmenistánu tak měl podle prvních náznaků oproti Türkmenbašyho režimu mít více oligarchický a méně osobnostní charakter. ³³ Sám prezident však začal téměř okamžitě po svém zvolení upevňovat svou osobní moc. Rozsáhlé pravomoci mu umožnily založit vlastní mocenský systém a vytvořit osobní režim v duchu místní politické kultury, založené na absolutní dominanci jediného vůdce. V kádrové oblasti bylo z jeho hlediska nutné především zlikvidovat potenciální konkurenty, včetně „patronů“, kteří ho dosadili do čela. Z tohoto hlediska je pragmatické, že Berdimuhamedow začal při upevňování vlastních pozic odstraněním generála Akmämmeta Rahmanowa, ministra vnitra a zároveň jediného pravého příslušníka Ahal Tekke z „mužů 21. prosince“, kteří se po smrti Türkmenbašyho na sklonku roku 2006 chopili moci. ³⁴ Zároveň byl Rahmanow profesionálem v rámci policejního aparátu a obecně silových struktur. ³⁵ Dalším na řadě byl Akmyrat Rejebow, který byl patrně nejmocnější figurou prosincového převratu. Ostatní figury

³¹ Z tohoto důvodu se novým vůdcem nemohla stát „šedá eminence“ Akmyrat Rejebow, který neměl mocenskou oporu ani v centru, ani ve svém regionu. Výrazným kandidátem byl v tomto směru ministr vnitra Rahmanow, původem z Ahalského welayatu. V rámci nejvyšší turkmenské elity však bylo nutno najít kompromisního kandidáta, nikoliv takového, který by v rámci užšího vedení získal výraznou převahu nad ostatními účastníky elity.

³² Fakt, že se byl Berdimuhamedow patrně odpovědný za realizaci programu vystěhovávání Uzbeků z příhraničních oblastí do pouště, stejně jako za „reformu“ zdravotnictví, se již neupomínal. Viz *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 9. listopadu 2002 a 4. ledna 2003.

³³ Andrej Kazancev, „Perspektivy evolucii političeskogo režima v Turkmenistane posle Turkmenbaši“, *Analitica.org*, 12. února 2007, <http://www.analitika.org/article.php?story=20070212060327550> (staženo 28. 5. 2010).

³⁴ *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 10. dubna 2007.

³⁵ Jeho biografie na stránkách *Centrasia*, <http://www.centrasia.ru>. Lze rovněž spekulovat, že se jednalo o největšího soupeře Rejebowa, který byl tehdy ještě u moci. „Kapkan dlja generala Redžepova“, *Planeta* (květen 2007), <http://www.planeta.by/article/211> (staženo 28. 5. 2010).

z bývalého nejužšího vedení země byly odstraněny postupně v letech 2007 až 2009.³⁶

Rostoucí pozice prezidenta Berdimuhamedowa se odrazila i na jeho stále významnějším postavení na ideologické scéně Turkmenistánu. Již v roce 2007 byly z turkmenského ideologického prostoru odstraněny všechny zmínky o prvním prezidentovi Turkmenistánu, aby se zejména v roce 2009 posílil kult osobnosti prezidenta Berdimuhamedowa. Kromě několikrát měněných oficiálních portrétů prezidenta se začalo i s budováním dalších atributů kultu osobnosti. V médiích se Berdimuhamedow představuje epitety jako „tvůrce Veliké Obrody Turkmenistána“, „autor četných iniciativ, které mají globální světový význam“, „zastávce zdravého způsobu života“ apod. Podle vzoru svého předchůdce se začalo i s uctíváním Berdimuhamedowových předků.³⁷ Prezident tak má v Turkmenistánu již své muzeum a jeho jménem byla nazvána mešita v Mary.

Výše uvedené okolnosti zároveň vedly ke změnám v procesu formování mocenské základny v zemi směrem k ještě výraznějšímu důrazu na regionální původ klíčových ministrů. Prezident Berdimuhamedow byl, na rozdíl od svého předchůdce, zapojen mnohem více do tradičních rodinných a kmenových struktur. Bylo tedy možné předpokládat, že nový prezident bude dávat přednost svým lidem ze západní části Ahalského welaýatu (oblast Büzmeýin, Gökdepe, Ahal). Jeho chování tak odpovídá definici „svého člověka“ v čele státu, který je odpovědný před „svými lidmi“ podle zákonů skupinové morálky. Odpovědnost předáka před sociální skupinou se v tomto případě váže především s povinností zajistit této skupině ochranu a obživu.³⁸

Tento cíl sledovala patrně řada pravidelných kádrových čistek, které prezident Berdimuhamedow uplatňuje v podobném stylu jako jeho předchůdce. Ministři a další lidé ve státním aparátu jsou jmenováni na zkušební dobu, po jejímž skončení může následovat další kádrová změna. Na mnoha ministerstvech proběhla

³⁶ Geldimuhamet Aşyrmuhammedow byl odvolán z úřadu v říjnu 2007 spolu s několika nejvyššími důstojníky na ministerstvu národní bezpečnosti. Viz *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 9. října 2007. Muhammetguly Ogşukow, od jara 2006 generální prokurátor, byl odvolán z úřadu v březnu 2008. Viz *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 4. října 2008. A to přesto, že pocházel ze stejného regionu jako Berdimuhamedow. V tomto případě hrála patrně roli jeho spojitost s minulým režimem. Poslední oběti čistek v nejužším vedení se stali v lednu 2009 Baýram Alowow, velitel pohraniční stráže, a Agageldi Mämmetgeldiýew, ministr obrany a tajemník Bezpečnostní rady státu. Nejlépe z nich dopadl Mämmetgeldiýew, který byl dávným lékařským kolegou Berdimuhamedowa, což může nasvědčovat „zásluhám“ tohoto muže při dosazení prezidenta do jeho úřadu v prosinci 2006.

³⁷ Nejuctívanější osobou byl dědeček, vesnický učitel, po němž byla ve vesnici Ýzgant (rajon Gökdepe) pojmenována škola. Viz *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 4. září 2009. Zároveň byla vydána jeho biografie s příznačným názvem *Pedagog, woin, graždanin. Žizn'-podvig Berdymuchameda Annajeva* (Ašhabad: Glavnoje archivnoje upravlenije pri Kabinete Ministrów Turkmenistana, 2009).

³⁸ Podle Kadyrov, *Nacija plemen*, 166.

vyměna vyšších úředníků, kteří sloužili za Türkmenbašyho. Tyto čistky se týkaly mj. regionálních orgánů státní moci a správy, soudců aj. Zároveň byla provedena čistka neturkmenských kádrů, kteří ještě na některých úřadech zůstaly. Tyto čistky však obvykle nejsou doprovázeny monstrózními procesy, jež byly charakteristické pro Türkmenbašyho režim. Jednotlivé nepohodlné kádry mizí ze scény obvykle nenápadně běžným prezidentským dekretem a jejich další osud není nijak veřejně vyhlášován. Je rovněž nutno zdůraznit, že v natolik vysoce centralizovaném systému moci, který je fakticky ovládán rozhodnutími samotného prezidenta, nejsou nižší kádrové posty nijak významné, a proto pravidelná rotace kádrů neznamená fakticky žádnou nestabilitu v práci státního aparátu.

Pokud budeme analyzovat regionální složení vlády a dalších klíčových pozic, potom je patrná snaha dosadit do klíčových pozic více příslušníků Ahal Tekke. V silových ministerstvech, jako je národní bezpečnost, obrana a vnitro, jsou dnes na pozice ministrů a jejich náměstků jmenováni téměř bez výjimky lidé z centrálního Turkmenistánu. Ostatní ministerstva mohou mít volnější složení, nicméně i zde je patrná převaha Ahal Tekke. Od nástupu prezidenta Berdimuhamedowa se logicky zvýšil podíl lidí s původem v oblasti ležící na západ od hlavního města Ašgabat. Z ostatních regionů je více zastoupen Maryjský welaýat, avšak pouze na druhořadých místech.

Energetika jako klíčový sektor turkmenské ekonomiky byla naopak i v době Türkmenbašyho v rukou elit z Balkanského welaýatu, tedy kmene Jomutů. Kontrola příjmů z tohoto odvětví sice ležela v Ašgabat, nicméně technické záležitosti těžby strategických surovin kontrolovali lidé ze západního Turkmenistánu. K nim patřili především Tačberdi Tagyýew (až do srpna 2009 vicepremiér pro energetiku) a Garýagdi Tašlyýew (do ledna 2009 hlava představenstva národní ropné společnosti „Turkmennebit“). I v těchto odvětvích se však moc přesunula do rukou Ahal Tekke, nicméně Jomuti si nadále zachovali svůj vliv v konkrétních společnostech („Turkmennebit“, „Turkmengaz“ a do října 2009 také na ministerstvu ropného a plynárenského průmyslu). Právě rok 2009 se stal přelomovým momentem z hlediska obsazení pozic v energetice. Kádrové rotace zde proběhly v lednu, květnu a říjnu tohoto roku.³⁹ Tyto změny odrážejí částečně i vývoj na mezinárodní scéně, což platí zejména o květnové čistce, reagující pravděpodobně na krizi ve vztazích s Kremlem, když ruský „Gazprom“ měsíc předtím pozastavil odběr turkmenského plynu v důsledku údajného výbuchu na magistrálním plynovodním potrubí, a o říjnové kádrové rošádě, která je dáována do souvislosti se zprávami ze světa, které zpochybňovaly hodnověrnost výsledků „nezávislého“ mezinárodního audi-

³⁹ *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 13. října 2009.

tu ložisek turkmenského plynu.⁴⁰ Podobné čistky v resortu a přemístování kádrů proběhly ještě v lednu 2010, kdy byl do pozice ministra ropného a plynárenského průmyslu postaven Baýramgeldi Nedirow, který již jednou post ministra zaujímal. Na symbolické úrovni byl přesun kontroly nad energetickým sektorem stvrzen přesunem sídla národní ropné společnosti „Turkmennebit“ z Balkanabatu (bývalý Nebit Dag) v západním Turkmenistánu do Ašgabatů v lednu 2009. Tyto skutečnosti svědčí o tom, že energetická politika se řeší na zcela jiných pozicích než na příslušných úřadech a že ty mají spíše technickou, nikoliv mocenskou povahu. Tyto změny neohrožují celkovou dominanci Ahal Tekke včetně pozic prezidenta Berdimuhamedowa a jeho rodiny. Mezi hlavní hráče v energetickém sektoru uvnitř Turkmenistánu lze zařadit Berdimuhamedowa synovce Döwleta Atabaýewa, který pracoval jako obchodní rada na velvyslanectví Turkmenistánu v Paříži a v lednu 2008 byl jmenován hlavním představitelem Státní agentury pro management a využití uhlovodíkových zdrojů v Londýně. Podle nejnovějších informací se tento člověk velmi rychle stal zodpovědným za operace v plynárenském a ropném sektoru na úkor Tagýýewa.⁴¹

Vedle místní turkmenské elity byl Berdimuhamedow nucen zachovat pozice non-Turkmenů v svém nejužším kruhu. Podobně jako za Türkmenbašyho, hlavní tři ruští poradci – Alexandr Žadan, Vladimir Umnov a Viktor Chramov – zůstali v aparátu prezidenta, přestože se v roce 2007 objevily spekulace o jejich zmizení. Viktor Chramov byl do poloviny roku 2010 patrně nejviditelnější postavou, neboť byl opět zodpovědný za ideologii Berdimuhamedowovy éry „Nové obrody“, včetně podpory jeho kultu osobnosti.⁴² Zároveň si zachovává výrazný vliv na prezidenta v kádrových otázkách, řídí turkmenská masmédiá, prostřednictvím ministra zahraničí Rašita Meredowa, považovaného za Chramovova klienta, zasahuje do zahraniční politiky země.⁴³ Není známo, kdo za touto vlivnou figurou turkmenské politiky skutečně stojí, není ale vyloučeno ani jeho napojení na některé kruhy v ruském plynárenském průmyslu.

Obchodní elita, která obklopovala prezidenta Türkmenbašyho, si z větší části rovněž zachovala svůj vliv i pod novým prezidentem. Hlavní činností těchto spo-

⁴⁰ Arkadij Dubnov, „Truboprokol“, *Vremja novostej*, 13. října 2009.

⁴¹ „Turkmenskij gaz – semejnij biznes“, *Chronika Turkmenistana*, 3. února 2010, <http://www.chrono-tm.org/en/?id=1276> (staženo 28. 5. 2010).

⁴² Viktor Chramov a Maja Mollajeva, eds., *Prezident Turkmenistana Berdimuchammedov Gurbanguly Mjalikgulijevič. Kratkaja biografija* (Ašchabad: Turkmenkaja gosudarstvennaja izdatel'skaja služba, 2007). Kniha byla rovněž publikována na pokračování v deníku *Nejtral'nyj Turkmenistan*, 26. července 2007 až 9. srpna 2007.

⁴³ Begenč Aydin, „Kto pravit v Turkmenistane segodnja?“, *Oasis*, 21. května 2008, <http://www.ca-oasis.info/news/?c=4&id=30871> (staženo 30. 6. 2008).

lečností v Turkmenistánu je stavební činnost. Kromě nových staveb v Ašgabatú se jedná o klíčový projekt prezidenta Berdimuhamedowa – turistické letoviško Awaza, které vyrůstá na břehu Kaspického moře, nedaleko přístavu Türkmenbašy (bývalý Krasnovodsk).⁴⁴

Většinu těchto staveb realizují či budou realizovat turecké firmy Polimeks a Čalyk holding či francouzský holding Bouygues. Nejzajímavějším vývojem za Berdimuhamedowa prošel holding Ahmeta Čalyka, které v Turkmenistánu nejen staví řadu objektů, ale vlastní také řadu textilních závodů a dalších podniků. Čalyk po krátkém ústupu ze slávy po smrti Türkmenbašyho opět využil své autority a konexí, aby obnovil svou předchozí moc. O tom svědčí i jeho trvalá přítomnost v zahraničních delegacích Berdimuhamedowa v roce 2009 a 2010. Patrně z těchto důvodů také jeho holding získal podíl na společných projektech Turkmenistánu a třetích zemí.⁴⁵

Důvodů k zachování pozic uvedených lidí je několik. V každém případě je to znalost turkmenského prostředí a především osobní historie Berdimuhamedowa, včetně možných kompromitujících. Tito lidé jsou evidentně napojeni na další vlivné osobnosti ekonomického i politického života. V případě ruskojazyčných kádrů v aparátu prezidenta se rovněž jedná o jejich znalost každodenní administrace, kterou nemusejí disponovat místní kádry vybrané Berdimuhamedowem. V případě podnikatelské elity lze potom s největší pravděpodobností hovořit také o transferech části výdajů na úcty prezidenta a jeho rodiny.⁴⁶

Závěr

Struktura turkmenské elity od roku 1991 získala své specifické rysy, které patrně určily autoritářský či přímo totalitní charakter režimu na dlouhou dobu dopředu. Stávající režim tak vychází ze sovětského dědictví, z předsovětských spo-

⁴⁴ Projekt zahrnuje vybudování několika desítek hotelů a má ambice soupeřit o trh s destinacemi typu Dubaj. Viz videoprezentaci projektu na stránce *Turkmenistan – Zolotoj vek*, <http://www.turkmenistan.gov.tm/awaza>. Hotely zůstávají nedokončené, jsou uvedeny částečně do provozu na slavnostní otevření s účastí prezidenta. Lidé z celého Turkmenistánu jsou potom nuceni trávit svou dovolenou v místních hotelích tak, aby se vytvořil dojem úspěšného rozvoje turistické zóny. Viz „Otdychat' zastavjat“, *Chronika Turkmenistana*, 7. prosince 2009, <http://www.chrono-tm.org/?id=2305>; a „Turki strojat, turkmeny dodelyvajut“, *Chronika Turkmenistana*, 13. prosince 2009, <http://www.chrono-tm.org/?id=2313> (staženo 17. 12. 2009).

⁴⁵ Alan Peskov, „Novyj drug turkmen“, *Chronika Turkmenistana*, 26. května 2009, <http://www.chrono-tm.org/?id=1944> (staženo 16. 6. 2009). Viz také Maksat Alikperov, „Berdimuchamedov ne ustojal pered finansovym obajaniem Čalyka“, *Chronika Turkmenistana*, 6. ledna 2010.

⁴⁶ Maksim Pender, „G. Berdimuchamedova pobuždajut prodolžat' bašistskiju politiku“, *Turkmenskaja iskra*, 16. června 2008, <http://www.tm-iskra.org/20/08/sliv-guly.html> (staženo 28. 7. 2008).

lečenských vládnoucích struktur, sovětskou politikou pouze zakonzervovaných, především však ze postsovětského vývoje určeného osobností a rodinným a vzdělanostním kontextem prezidenta. Tato specifika lze shrnout do několika okruhů, přičemž nelze tvrdit, že jeden z nich je výrazně dominující, spíše se vzájemně doplňují.

Zvýraznění tradiční regionální či kmenové příslušnosti. Jak již bylo řečeno, nástupem Nyýazowa k moci se zvýraznila moc kmene Ahal Tekke. To vedlo k trvalé eliminaci ostatních skupin z klíčových míst, jež byla patrna po celé období vlády Nyýazowa i Berdimuhamedowa. Zároveň časté čistky zúžily mocenskou základnu všech alternativních center moci na minimum, což se projevilo při poklidné uzurpaci moci po smrti Nyýazowa. Základna Ahal Tekke se ještě více zúžila po nástupu druhého prezidenta Berdimuhamedowa, kdy začali být preferováni lidé z jednoho regionu na západě Ahalského welaýatu (oblast Gökdepe, Ahal, Büzmeýin apod.), který je zároveň domovem současného turkmenského prezidenta. Tato praxe přibližuje vládu Berdimuhamedowa k praxi v ostatních zemích Střední Asie.⁴⁷ Dominance příslušníků kmene Ahal Tekke však není absolutní a není jedinou a nezbytnou podmínkou pro kádrový vzestup. Užitečnost příslušné osoby je dána i osobní loajalitou, stejně jako momentálním rozhodnutím prezidenta. Zároveň pokračuje turkmenizace kádrů ve státním aparátu ve snaze o „etnickou čistotu“. Z tohoto důvodu byla odstraněna od moci drtivá většina kádrů neturkmenského původu. Výjimku tvoří pouze ti, kteří disponují rozsáhlými znalostmi o obou postsovětských prezidentech, financemi či vlivem v zahraničí, že jsou jenom obtížně odvolatelní (tito lidé ovšem na svých postech obvykle nezasahují do vnitroturkmenských kádrových čistek). Na střední až nižší výkonné úrovni zůstává určitá část specialistů, která je dosud nezbytná pro řádný chod podniku či úřadu. Tento poslední „problém“ však může časem odeznít přirozenou cestou.

Posílení vůdcovského principu. Centrální postavou turkmenské politiky se stal prezident, asociovaný s postavením vůdce Turkmenů, v užším měřítku potom postavou nejvyššího v hierarchii Ahal Tekke. Zcela nekontrolovatelná moc vede k její další akumulaci a k likvidaci jakýchkoliv myslitelných soupeřů a následně až k vytvoření silně ideologizovaného portrétu prezidenta s božskými rysy, což postavení vůdce může nadále posilovat. Zároveň vede stávajícího vůdce ke strachu před svržením, tj. k nedůvěře ze strany prezidenta ke svému okolí. Jakýkoliv

⁴⁷ Analogickým příkladem je ve Střední Asii Tádžikistán (Dangara, rodné městečko tádžického prezidenta Emómali Rahmón/óv/a), Kyrgyzstán za prvního prezidenta Akajeva (městečko Kemin a rodiště prezidentovy manželky Talas) i druhého prezidenta Bakijeva (město Džalalabad) či Kazachstán (role vesnice Čemolgan, rodiště prezidenta Nazarbajeva). Podobně značná část uzbeké elity pochází z rodného města prezidenta Karimova Samarkandu, jakkoliv zde je evoluce politických elit mnohem komplikovanější a heterogennější.

nový prezident, který bude chtít udržet své postavení, si v této politické kultuře nemůže dovolit nechat vyrůst soupeře, který by ho mohl předčít. Spolu s fakticky neomezenou kontrolou nejvyššího Turkmena (Ahal Tekke) má tato skutečnost za následek kádrové čistky či alespoň přesuny kádrů z jednoho místa na druhé pod nejrůznějšími záminkami, jež obvykle nemají logiku nebo jsou vedeny negativními zprávami zvenčí či zevnitř Turkmenistánu. Tímto vzniká začarovaný kruh, jež dlouhodobě blokuje možnost přechodu k liberálnějšímu systému.

Sovětská politická kultura ve své regionální podobě s výraznou závislostí na centru je dalším z charakteristických rysů postsovětského Turkmenistánu (a obecně všech postsovětských republik). Sovětská aparátnická a výrazně hierarchizovaná struktura korelovala s vertikální hierarchií tradiční společnosti, rolí vůdce a klanovým či korupčním principem v kádrových otázkách. Stagnace kádrů za Brežněva pomohla upevnit postavení prvního tajemníka komunistické strany v republice a posléze i jejího prezidenta. Odpadnutí Moskvy jako určujícího faktoru republikové kádrové politiky v kombinaci s výše uvedenými faktory přispělo k nekontrolovatelné kádrové politice postsovětských prezidentů. Ztráta sovětské loajality k vyšší moci uvedla její nositele do pozice, kdy mohou vládnout podle vlastní libovůle.⁴⁸ Zároveň podporuje korupci a servilitu, s níž lze získat mocenské postavení. Oba turkmenští prezidenti – Türkmenbašy i Berdimuhamedow – jsou zářným příkladem své předchozí podlézavosti vůči vyšší moci. Türkmenbašy byl na začátku své kariéry podlézavý vůči svému předchůdci Gapurovovi, avšak jakmile se (s pomocí Moskvy) dostal na jeho místo, vytlačil ho i jeho lidi ze všech pozic.⁴⁹ Türkmenbašy byl dále loajální k sovětskému centru, avšak zhruba v roce 1993 pochopil, že se již návratu Sovětského svazu nemusí obávat. To se projeвило v jeho nepředvídatelné zahraniční politice vůči Rusku, kritice ruské a sovětské koloniální minulosti v historiografii a nejvíce vůči ruské menšině v samotném Turkmenistánu. Berdimuhamedow byl nucen zachovávat loajalitu k Türkmenbašymu, který ho mohl odvolat z jeho postu kdykoliv a často s mnohem horšími důsledky než v pozdně sovětském období. Po svém nástupu se však jméno Türkmenbašy v podstatě vytratilo z turkmenských médií a proběhla degradace Türkmenbašyho

⁴⁸ Tento syndrom není typický pouze pro postsovětský Turkmenistán; je častým rysem politické kultury v postkoloniálních společnostech, kde se moci chopila jedna strana s výraznou převahou mezi omezeným počtem obyvatel. Podobným příkladem, který kombinoval uvolnění politické kontroly shora a osobnostní charakteristiky byly například i některé nové evropské země, například Slovensko za Vladimíra Mečiara do roku 1998.

⁴⁹ Charakteristický pro tento přístup se staly okolnosti pohřbu Gapurova, který nemohl být uskutečněn v duchu muslimských tradic. Připouští se, že Gapurov mohl být zavražděn na příkaz Türkmenbašyho v momentě, kdy mohl ohrozit prezidentovo postavení. Viz Avdy Kulijev, „O Gapurove Muchammednazare“, *Erkin Türkmenistan*, <http://www.ashgabad.ru/forum/viewtopic.php?p=73826&sid=0182933536a9120d29e71f7b9c2f4747> (staženo 12. 2. 2010).

kultu osobnosti. Dekultivace Türkmenbašyho však neproběhla úplně a v roce 2010 pozorujeme spíše zastavení tohoto procesu.

Sovětské období a realizace marxistické politiky v lokálním turkmenském pojetí rovněž vedly, v kombinaci s charakterem vůdce, ke konzervaci ideologických podmínek, které se pouze transformovaly do jiných rámců, více akcentujících postsovětský vývoj v Turkmenistánu. Ideologie „Zlatého věku Turkmenů“ i epochy „Velké obrody“ jsou fakticky pokračováním sovětských historicistních ideologických konceptů „světlych zitrků“. Spojení sovětské a postsovětské ideologie je pochopitelné tím více, že tvůrci těchto ideologií působí v této sféře již od sovětských dob. Změna na postech hlavních ideologů země však může „sovětské dědictví“ turkmenské ideologie transformovat do nových forem.

Turkmenská politická kultura tak nutí Berdimuhamedowa v zájmu zachování vlastního postu k zachování a v některých ohledech i posílení autoritářského systému, byť se zpočátku zdálo, že by mohlo dojít nejenom ke změně prezidenta, ale i k posunům v politické kultuře v zemi. Berdimuhamedow však velmi dobře chápal, že jakákoli liberalizace by v turkmenských poměrech mohla rychle vést ke konci jeho kariéry. Navíc je otázka, zda podobné reformy slibované v předvolební kampani na počátku roku 2007 byly vůbec někdy myšleny vážně.

Do budoucna je tedy otázka, zda v případě nástupu slabší osobnosti do čela Turkmenistánu dojde ke změně politické kultury či samo politické prostředí v zemi povede k nástupu podobného typu vládců. Poměrně úzká mocenská základna v době smrti Türkmenbašyho na konci roku 2006 umožnila relativně rychlé předání moci. Není však jisté, zda tato úzká základna turkmenské elity zůstane zachována i do budoucna. Její rozšíření by však v tomto prostředí mohlo vést k politické nestabilitě, doprovázené až ozbrojenými konflikty mezi jednotlivými mocenskými skupinami. V současnosti se však zdá, že režim osobní moci prezidenta Berdimuhamedowa je pevný a má dlouhodobou perspektivu, s ohledem na nízký věk prezidenta i na jeho neotřesitelné postavení v rámci mocenské vertikály.

GRUZIE PO REVOLUCI RŮŽÍ: VZESTUP A PÁD MICHEILA SAAKAŠVILIOH

GIORGI KANAŠVILI, EMIL SOULEIMANOV,
TOMÁŠ ŠMÍD*

Abstract

Georgia after the Rose Revolution: The Rise and Fall of Mikheil Saakashvili

The article seeks to analyze key domestic and foreign policy issues in post-Soviet Georgia following the inauguration of the current president Mikheil Saakashvili. The authors discuss the confluence of internal and external factors in determining the country's development in the wake of the Rose Revolution in 2003. Special attention is given to the internal turmoil of 2007 and 2008, when the Saakashvili administration faced a mounting challenge from the opposition in the form of street protests. The military conflict in South Ossetia between Moscow and Tbilisi in August 2008 is also explored. Finally, the authors discuss the fallout of the August war for Georgia in general and the Saakashvili regime in particular. **Keywords:** Georgia, Russia, Rose Revolution, Abkhazia, South Ossetia

Nástup Micheila Saakašviliho do čela Gruzie byl bezesporu výraznou společensko-politickou změnou v moderních dějinách gruzínského národa. Z politologického hlediska se jednalo bezesporu o zásadní změnu režimu a bylo by nesmírně zajímavé sledovat celý proces z hlediska transitologického či konsolidologického. Stejně tak by bylo přínosné reflektovat Saakašviliho éru prizmatem studia nedemokratických režimů. Autoři tohoto textu vycházejí z předpokladu, že by Saakašviliho vláda z hlediska svého přiblížení se ideálu demokracie příliš neobstála. Nicméně ambice tohoto textu jsou z metodologického a teoretického hlediska podstatně „skromnější“. Předložený text je analytickým popisem reflektujícím na chronologické ose podstatné momenty Saakašviliho vládnutí, přičemž se nevyhýbá zřetelným stanoviskům k Saakašviliho roli v oněch klíčo-

* Studie vznikla v rámci plnění výzkumného záměru MSM0021620841 „Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika“.

vých momentech. Čili autoři se nebrání interpretacím předložených dat. Jako hlavní milník lze definovat samotný příchod Saakašviliho k moci, spory s Ruskem ohledně ruských vojenských základen na území Gruzie, prezidentské volby 2008 a události jim předcházející, srpnovou válku 2008 s Ruskem a následné politické turbulence.

Z hlediska heuristického autoři vycházeli především z vlastního pozorování a zkušeností, které vycházejí z neformálních interview s některými aktéry dění, (v případě dvou autorů) studijních cest do Gruzie (třetí autor v Gruzii žije) a z hlediska písemných pramenů a literatury ze zdrojů gruzínských, ruských i západních, odborného i zpravodajského (mediálního) charakteru.

Rok 2003: Revoluce růží v Gruzii a její zahraničněpolitické implikace

Listopad 2003 se stal svědkem změny režimu v Gruzii. Státisíce lidí vyrazily do centra Tbilisi, aby protestovaly proti rozsáhlým (zdokumentovaným i západními pozorovateli) podvodům v parlamentních volbách, jejichž pomocí se chtěl Eduard Ševardnadze udržet u moci. Ševardnadzemu byla vytykána všudypřítomná masivní korupce a vysoká míra vlivu kriminálních skupin v zemi. President na masivní nátlak veřejnosti nakonec rezignoval. Moci se v důsledku událostí, kterým se pro jejich mírový charakter dostalo názvu „revoluce růží“, chopil Micheil Saakašvili, někdejší ministr spravedlnosti v Ševardnadzeho vládě a vůdce „Sjednoceného národního hnutí“, podporovaný nadto spřízněným blokem „Burdžanadze-Demokraté“. Kromě Saakašviliho patřili mezi leadery mladých reformátorů i Zurab Žvanija a právě Nino Burdžanadze, kdy Žvanija se stal premiérem a Burdžanadze zasedla v čele gruzínského parlamentu.

Ryze proamericky naladěný a poměrně silně nacionalistický Saakašvili získal širokou oblibu mimo jiné svým nesmlouvavým vystupováním v otázkách, které považoval za klíčové pro národní bezpečnost své země. Kromě boje proti korupci a organizovanému zločinu se jednalo o jeho slib obnovení jednoty země. Mezi jeho prioritami byla územní konsolidace Gruzie a v neposlední řadě též úplná likvidace ruské vojenské přítomnosti v zemi. Strategickým cílem zůstával vstup země do Severoatlantické aliance. Jedním z prvních kroků Saakašviliho vlády se tak stal „marš“ na Batumi. V konečném důsledku byl Aslan Abašidze, jehož moc se opírala předně o přítomnost ruské základny, donucen zemi opustit a uchýlit se do Moskvy, která byla jeho hlavním podporovatelem. Úspěšné znovuzískání Adžárie bylo přijato v zemi s nadšením. Dalším krokem logicky mělo být vytoužené faktické znovuzískání Jižní Osetie a Abcházie. Saakašvili se pokoušel použít stejný scénář, jaký mu přinesl úspěchy v Tbilisi a Batumi (správní středisko Adžárie).

Zde byl ovšem Saakašvili konfrontován s nezvykle tvrdou linií Moskvy. Po skončení adžarské krize posílilo již ve druhé polovině května 2004 Tbilisi kontrolní stanoviště na administrativní hranici s Jižní Osetií. Jako formální důvod byla uváděna snaha o znemožnění nelegálního obchodu, na kterém se zakládá jihoosetská ekonomika. Cílem bylo odstavení jihoosetských elit od jejich příjmů. Posílení gruzínských ozbrojených formací v oblasti však okamžitě narazilo na diplomatický protest Moskvy a intenzivní ozbrojování Osetů. Zanedlouho došlo k soustředění ozbrojených sil z obou znesvářených stran, stupňování „diplomatické války“ či občasné vzájemné ostřelování, které si vyžádalo životy několika civilistů a vojáků na obou stranách ne zcela jasné frontové linie. V období krize v polovině roku 2004 se tedy Moskva výrazně angažovala a i přes protesty Tbilisi posílila svůj mírotvorný kontingent v oblasti čtyřiceti obrněnými vozidly a jinými těžkými zbraněmi. Krize kulminovala v létě téhož roku, kdy došlo po sérii zabití a únosů k zásahu gruzínských jednotek a konfiskaci 160 neřízených raketových střel u ruského mírotvorného kontingentu. Osetové pak brzy podnikli protiútok a zajali na čtyři desítky gruzínských vojáků.¹ Ve chvíli nejvyššího napětí se však podařilo sjednat podmínky prozatímní dohody a navrácení zbraní i vojáků.² Ukázalo se, že v případě výraznějších snah Tbilisi ovládnout Cchinvalský region, jak je někdejší jihoosetská autonomie v Gruzii oficiálně nazývána, existuje velká pravděpodobnost střetu s ruskými ozbrojenými formacemi, které nemají v úmyslu ze své bašty ustupovat. I proto byly po sondáži v Jižní Osetii „integrační“ snahy Tbilisi v Abcházii nehledě na tvrdou rétoriku mnohem skromnější.³

Trnem v oku Tbilisi, ale i gruzínské veřejnosti, která velmi bolestivě nese přetrvávající stav roztržičnosti země, je časté zasahování Moskvy do dění v Jižní Osetii a Abcházii, které formálně stále víceméně patří Gruzii.⁴ Zatímco pro občany faktické Gruzie zavedlo Rusko roku 2000 vízový režim jako nástroj diplomatického nátlaku, obyvatelům Jižní Osetie a Abcházie je umožněno cestovat do Ruska

¹ International Crisis Group, Georgia: Avoiding War in South Ossetia, Europe Report No. 159, November 26, 2004, <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?l=1&id=3128> (staženo 10. 11. 2010).

² Na jednáních Smíšené kontrolní komise z 15. července 2004 se Gruzie zavázala v souladu s Dagomyskými ujednáními omezit svoji vojenskou přítomnost v Jižní Osetii na 500 mužů, jihoosetská strana rozpustit několik stovek dobrovolníků ze Severní Osetie a Abcházie.

³ Podrobněji je problematika jihokavkazských konfliktů s důrazem na situaci v jižní Osetii a Abcházii včetně ruské role v nich osvětlena v Emil Souleimanov a Vít Střítecký, „Nová konfliktní geopolitika Jižního Kavkazu“, in *Rusko a postsovětský prostor*, ed. Emil Souleimanov (Praha: Eurolex Bohemia, 2007), 218–238.

⁴ Nejradikálnějšími aktéry gruzínské politiky, usilující o co nejrychlejší vyřešení územních konfliktů, jsou od počátku 90. let uprchlíci z Abcházie a částečně též z Jižní Osetie, jichž je v zemi 250 000 až 300 000. Politická prezentace zejména abchazských uprchlíků rovněž patří mezi nejhlasitější zastávce protiruské linie v zemi.

a zpátky bez jakýchkoliv omezení. Většinu Jihoosetů a Abcházců, formálně občanů Gruzie, bylo od konce 90. let poskytováno dokonce ruské občanství, což se odehrálo navzdory protestům Tbilisi, které obviňovalo Moskvu z porušování pilířů mezinárodního práva.

Jak Jižní Osetie, tak Abcházie jsou jak z ekonomického, tak vojenského a politického hlediska takřka zcela závislé na podpoře Moskvy a volném obchodu s Ruskem. Abcházie, jejíž současná populace se odhaduje na 250 000 lidí (z nichž je samotných Abcházců přinejvětším polovina) čítá vojenské jednotky v počtu několika tisíc. Jižní Osetie s obyvatelstvem cca 70 000 lidí je na tom ještě hůře. Potenciál rozšíření armády u obou stran je velmi malý vzhledem k omezeným demografickým možnostem, i když mohou v případě ozbrojeného konfliktu počítat s jistými posilami (v počtu několik set až několika tisíc) ze strany dobrovolníků z ruského severního Kavkazu, Severoosetů či představitelů adygsko-čerkeských národností. Armády obou separatistických oblastí jsou závislé na technické podpoře (včetně dodávek paliva, munice, vojenské techniky a vojenských instruktorů) ruské strany. V případě vojenského konfliktu s Gruzii mají jak Abcházie, tak Jižní Osetie málo šancí čelit přesile přibližně pětimilionové Gruzie, jejíž současná armáda čítá přibližně 26 000 vojáků a je navíc ve stále větší míře podporována USA a Tureckem, aniž by k tomu potřebovaly vojenskou pomoc Ruska.⁵ To se ostatně ukázalo později v roce 2008.

Spory kolem stažení ruských vojenských základů

Na pozadí prohlubující se krize ve vztazích se severním sousedem docházelo k upevnění americko-gruzínského partnerství. V USA vzdělanému Micheilu Saakašvilimu se podařilo navázat těsný osobní vztah s americkým prezidentem Georgem Bushem ml. Bush ml. vůbec poprvé v dějinách jihokavkazského regionu navštívil Tbilisi, a to v květnu 2004, aby osobně podpořil Saakašviliovo počínání ve vnitřní a zahraniční politice. Nutno dodat, že Gruzie byla společně s Ázerbájdžánem mezi prvními zeměmi postsovětského prostoru, které na podzim podpořily 2001 americké tažení v Afghánistánu. Omezený kontingent gruzínských jednotek se nyní nachází v Afghánistánu a v Iráku (a také v Kosovu). Američané financují od roku 2004 prostřednictvím řady speciálních programů veřejný sektor v Gruzii a podpora v posledních letech zašla tak daleko, že se mimo jiné spolupodílejí na výplatě mezd policistům.

⁵ Na vojenské základně v tbiliském předměstí Krcanisi jsou tak v rámci programu „Vyzbrojení-školení“ americkými důstojníky vyzbrojovány a školeny elitní jednotky gruzínské armády. Stovky gruzínských důstojníků procházejí ročně školením mimo jiné v elitních vojenských akademiích Turecka.

O to silnější byla podpora Washingtonu při napjatých rozhovorech o zrušení dvou zbylých ruských vojenských základen – v Batumi a v Achalkalaki. Původně stanovila ruská strana jako harmonogram pro stažení svých vojenských základen lhůtu osmnácti let, posléze „polevila“ na třináct či následně dokonce na deset let. Ruské ministerstvo zahraničí a zvláště pak ministerstvo obrany jako důvod uváděly, že se chtějí vyhnout opakování situace z počátku 90. let. Tehdy nebyla dopředu patřičně zajištěna lokace stažených vojsk a důstojníci vzhledem ke „střemhlavému“ stažení sovětských (ruských) vojsk z území bývalé Německé demokratické republiky léta doslova neměli kde bydlet. Gruzínské a americké úřady však reagovaly, že na rozdíl od východoněmeckého kontingentu, který čítal stovky tisíc vojáků, se v případě zbylých dvou základen jednalo pouze o pět až šest tisíc důstojníků. Moskva rovněž opakovaně artikulovala požadavek vyplácení kompenzace ve výši až 500 milionů dolarů, což Tbilisi a Washington rezolutně odmítly.⁶ Po intenzivních jednáních, a zejména důsledném lobbingu ze strany Washingtonu, bylo dosaženo dohody, že ruská vojska území Gruzie vyklidí do roku 2008. Jednání nezahrnovala ruské mírotvorné kontingenty v Abcházii a Jižní Osetii.⁷

Ruská vojska byla z Gruzie nakonec stažena k listopadu 2007, kdy poslední část kontingentu odjela do Arménie. Velitel ruských pozemních sil armádní generál Alexej Maslov patřičně zdůraznil, že akce byla provedena ještě před stanoveným termínem.⁸

Vnitropolitické konsekvence

Saakašviliho presidentství bylo plné nadějí, ovšem pro mnohé také plné zklamání. Saakašvili po abdikaci Ševardnadzeho disponoval takřka celonárodní podporou, která byla vyjádřena fenomenálním volebním vítězstvím. Ačkoliv zisk více než 90 % působí především ve postkomunistickém světě podezřele, Saakašvili takového výsledku nejspíše skutečně dosáhl bez narušování demokratičnosti a férovosti voleb, ačkoliv jej opozice obviňovala z opaku. Nálady veřejnosti ovšem byly velmi

⁶ Například vedoucí odboru Eurasie Státního Departmentu Linn Pascoe se v reakci na tento ruský požadavek nechal slyšet, že americká iniciativa financovat odchod ruských vojsk z území Gruzie „neznamená, že jim bude stavět dvou- či třípatrové domy. Myslím si, že Gruzie má dobré přátele, kteří mohou se stahováním ruských základen pomoci. Ale 500 milionů dolarů se mi zdá přeci jen zdá poněkud nadsazenou částkou“. Citováno podle *Lenta.ru*, 15. ledna 2004.

⁷ Převážná většina vojenské techniky a důstojnického sboru z Batumi a Achalkalaki byla stažena na základnu v arménském Gjumri, což vyvolalo znepokojení Baku.

⁸ Margarita Antidze, „Russia closes last military base in Georgia“, *Reuters*, 13. listopadu 2007, <http://www.reuters.com/article/idUSL1387605220071113> (staženo 8. 10. 2010), srov. Russia troops 'quit Georgia base', *BBC News*, 15. listopadu 2007, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7095857.stm> (staženo 8. 10. 2010).

euforické a promítly se i do volebního výsledku. Poukazy na přílišnou roli amerických peněz, případně peněz kontroverzního finančníka George Sorose jsou pak více oprávněné, ačkoliv jejich roli není na místě přeceňovat. Bez hluboké frustrace uvnitř gruzínské společnosti z dosavadního režimu by bylo ke změnám nedošlo.

U Saakašviliho se ovšem brzy po jeho inauguraci začaly projevovat příznaky fascinace mocí, což ostatně není u politiků výjimkou. Ovšem v zemích s neukotvenými demokratickými mechanismy a orientálními prvky v politické kultuře dostávají tyto symptomy mnohem větší punc důležitosti a nebezpečnosti. Ačkoliv byl Saakašvili vzdělán na Západě, oženil se s Nizozemkou (Sandra Roelofs) a vymezoval se striktně protirusky, vzal si z Moskvy příklad při změnách v politickém systému země, v čemž se „politologicky“ zcela zřejmě inspiroval u Borise Jelcina, ale i Vladimira Putina, který jelcinský systém dovedl k jisté technické dokonalosti. Saakašvili upevnil pozice presidenta v politickém systému a ústavně byla posílena celá exekutivní složka moci. Omezeny byly i pravomoci soudní moci, což je v demokratických zemích zcela nepřijatelné, a Saakašvili začal projevovat autoritářské sklony i v ne čistě politických rovinách života (stavba okázalého prezidentského paláce, panovačná slovní rétorika, velikášská gesta aj.). Ačkoliv se situace v Gruzii v řadě oblastí změnila očividně k lepšímu, Saakašviliho popularita klesala. Ekonomická situace se zlepšovala podle většiny makroekonomických údajů, rostla (přinejmenším ve městech) životní úroveň, snižovala se korupce, byly podniknuty razantní úder proti organizovanému zločinu včetně v Gruzii velmi mocného až romantizovaného kriminálního společenství tzv. „vorů v zakone“ a v některých oblastech země se zlepšila dříve katastrofálně zaostalá infrastruktura. K více či méně výrazným reformám došlo též v oblasti zdravotnictví a vzdělávacím systému.

Na druhou stranu ale Saakašvili nechtěl demokratická pravidla, omezoval politické svobody, svobodu slova a začal zasahovat proti konkrétním kritikům. Navíc většina reform bez ohledu na jejich přínosnost či kontroverznost nebyla důsledně komunikována s veřejností, pro niž znamenaly často dramatické změny – již jen proto, že byly prováděny často velmi rychle.

Již rok 2006 znamenal první větší protesty proti ikoně revoluce růží. Ta poslala na demonstranty policii a začala zatýkat opoziční předáky. Proti Saakašvilimu vystupovali i jeho dřívější spojenci, především Irakli Okruašvili, bývalý ministr obrany Saakašviliho vlády. Na druhou stranu mladý Okruašvili (1973) byl člověk s nepřelíš dobrou pověstí.⁹ Přesto zůstává na obvinění z praní špinavých peněz a dalších zločinů pachůt politikace a účelovosti.

⁹ Molly Corso, „Okruashvili Released from Prison, Recants Accusations“, *Eurasianet*, 8. října 2007, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav101007.shtml> (staženo 5. července 2010).

Obecně lze konstatovat, že již ranou Saakašviliho éru lze vnímat i prizmatem porušování občanských práv a svobod. Opět to souvisí s překotným reformním úsilím, kdy snaha zavést reformy v co nejkratším termínu vcelku logicky znamenala atak na některé atributy demokratické společnosti – především práva na majetek a práva na svobodu projevu. Druhé jmenované právo zažilo razantní popření v podobě urputné snahy Saakašviliho kliky podřídit si klíčová masmédia. A již zmíněné omezení soudní moci se sebou neslo i jeho silnou politizaci, kdy rozhodujícím prvkem byla snaha vyjít vstříc či si minimálně nepohněvat exekutivu reprezentovanou především Saakašvilim.

Skutečný výbuch nespokojenosti s Saakašviliho politikou nastal v listopadu 2007, kdy v Tbilisi a částečně i dalších městech propukly masové demonstrace. President je nechal rozehnat policií, což národ nesl značně nelibě, poněvadž Saakašvili byl po dlouhé době první etnicky gruzínský politik, který použil formalizované násilí vůči vlastnímu lidu. Saakašvili kritiku, která směřovala vůči poklesu životní úrovně, a proti korupci odmítal, a dlužno dodat, že o její oprávněnosti lze ve srovnání s Saakašviliho a Ševardnadzeho režimem polemizovat. Nicméně Saakašvili v této době již naprosto ignoroval demokratické mechanismy. 7. listopadu vyhlásil výjimečný stav, demonstrace nechal rozehnat v sovětském stylu, zakázal nestátní média, omezil svobodu shromažďování a permanentně potlačoval opozici. Nutno připomenout, že v této době došlo k definitivnímu stažení ruských vojsk. Saakašvili po devíti dnech zrušil výjimečný stav, na konci listopadu odstoupil z funkce, prezidentské pravomoci převzala předsedkyně parlamentu Nino Burdžandze, jeho bývalá spojenkyně z dob revoluce růží, a byly vypsané nové volby na počátek ledna 2008. V prezidentských volbách, v nichž za opozici kandidoval nepřilíší výrazný podnikatel Levan Gačečiladze, Saakašvili zvítězil, ovšem s největší pravděpodobností v nepřilíší férových volbách. Ačkoliv závěrečná zpráva pozorovatelské mise OBSE vyzněla pro gruzínský režim vcelku příznivě, opozice i jednotliví pozorovatelé, včetně jednoho ze spoluautorů tohoto textu, vyjadřovali nespokojenost s průběhem voleb, a to především ve vzdálenějších regionech.¹⁰ Saakašvili sice disponoval stále solidní podporou, nicméně díky manipulacím se pravděpodobně vyhnul

¹⁰ Spoluautor tohoto textu se účastnil těchto voleb jako krátkodobý pozorovatel OBSE v regionu Marneuli, kde jen on sám se svojí kolegyní zaznamenal několik přímých i nepřímých narušení spravedlivosti voleb. Ať již se jednalo o asistovanou volbu, rodinnou volbu, přítomnost uniformované i neuniformované policie ve volebních místnostech, které deklarativně vystupovala ve prospěch vládnoucího režimu a další nepatřičnosti. S podobnými, ne-li spektakulárnějšími příběhy přijeli z regionů i další pozorovatelé, a nejen pozorovatelé vyslaní OBSE. Oficiální stanovisko přesto vyznělo k režimu shovívavě, ne-li pozitivně. Další spoluautor tohoto textu měl obdobné zkušenosti, a to se pohyboval v době voleb přímo v hlavním městě.

nutnosti bojovat o post ještě ve druhém kole, když zvítězil již v prvním se ziskem více než 53% hlasů.¹¹

Po svém znovuzvolení přistoupil Saakašvili k rekonstrukci svého kabinetu a během jarních parlamentních voleb opět použil k upevňování svých pozic volebních manipulací a zneužívání státních médií k propagandě. Tentokrát již za plných výtek pozorovatelů OBSE. V mimořádných volbách 21. května 2008, které byly vyhlášeny také v souvislosti s událostmi z listopadu 2007, získalo Sjednocené národní hnutí ústavní většinu.¹²

Opětovná válka

Saakašviliho politická priorita – obnovení územní celistvosti Gruzie – vyústila v roce 2008 ve velmi dramatické situace. Saakašvili se zhruba v polovině roku rozhodl obnovit kontrolu nad mezinárodně uznávaným územím svého státu silou a svoji pozornost zprvu zaměřil na Jižní Osetii. Dlužno dodat, že Saakašvili v této otázce neměl zdaleka jednoduchou pozici, Ruská federace neoficiální cestou podnikala řadu provokací a překračovala svůj mandát stále častěji. Přesto lze Saakašviliho rozhodnutí donutit Jižní Osetii k loajalitě silou označit za avanturistické a příliš riskantní – nehledě na nepříliš dobře provedenou samotnou vojenskou akci.

Předehry k tzv. srpnové válce, která nadto symbolicky probíhala v období olympijských her konaných v kontroverzním Pekingu, nicméně zaznívaly po celý rok 2008. Rusko již na jaře obviňovalo Gruzii z posilování své vojenské přítomnosti v Kodorské soutěsce a z plánů na napadení Abcházie. V reakci na to samo posílilo své jednotky v Jižní Osetii. Stejně tak posílilo své formálně mírotvorné jednotky v Abcházii a rozmístilo zde stovky výsadkářů. Přesto dbalo, aby jejich počet nepřesáhl 3000 mužů dohodnutých v rámci SNS v roce 1994. V dubnu došlo též k sestřelení gruzínského špionážního letadla nad Abcházíí, což měla učinit ruská stíhačka. Saakašvili následně v reakci přemístil 12 000 mužů do megrelského města Senaki a Gruzie vydala prohlášení obviňující Rusko z rozmisťování těžkých zbraní na teritoriu Abcházie, což mělo naznačovat, že se nejedná o mírotvorné jednotky, ale o bojové ofenzivní síly. Různá obvinění se stala takřka každodenním koloritem vzájemných vztahů.

¹¹ Saakashvili Re-Elected as CEC Approves Final Vote Tally, *Civil.ge*, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=16884&search=presidential%20elections%20january%205,%202008> (staženo 8. července 2010).

¹² *Central Election Commission*, http://cec.gov.ge/uploads/2008_04_18_prop.pdf (staženo 8. července 2010).

Na začátku léta proběhla na obou stranách dvě paralelní cvičení – americko-gruzínské „Immediate Response 2008“ a ruské „Kavkaz 2008“. Rusové do manévřů zapojili na 8000 mužů ze Severokavkazského vojenského okruhu. Gruzíni více než 1500 mužů a Američané zhruba 1000 příslušníků armádních sil. Napětí se během července stupňovalo a ze strany západních spojenců docházelo k Saakašvilimu mnoho varovných signálů, aby se nenechal vyprovokovat, např. z Německa, což jeden z autorů stati dokladuje rozhovorem s německým diplomatem. Na počátku srpna již docházelo k prvním ozbrojeným střetům mezi Gruzíny a Osetové, při nichž zahynulo šest Osetů a pět Gruzínů. Docházelo též k nezvykle intenzivnímu k ostřelování gruzínských vesnic ze strany osetských secesionistů (či iredentistů). Samo o sobě to nebyl nevídaný jev, ovšem bezprecedentní byla intenzita těchto aktů. Boje postupně zintenzivňovaly a ruské ministerstvo zahraničních věcí 3. srpna varovalo, že je na spadnutí válečný konflikt. V Jižní Osetii docházelo k evakuaci civilistů a 6. srpna již docházelo k dělostřeleckým střetům mezi oběma stranami konfliktu. Klíčovým dnem byl 7. srpen, kdy se směrem od Gori přesouvaly gruzínské jednotky vyzbrojené tanky a raketovými systémy Grad. V liduprázdném Cchinvali se setkal gruzínský ministr pro reintegraci Temur Jakobašvili s ruským generálem Maratem Kulachmetovem, velitelem ruských mírotvorných sil v Jižní Osetii. Generál mu oznámil, že proti akcím osetských ozbrojenců nemůže nic podniknout, a doporučil Gruzii vyhlášení příměří.¹³

Dne 7. srpna pozdě večer přesto gruzínské síly zaútočily na Cchinvali, ovšem místo geograficky nabízejících se kleští zvolily přímý atak města. Učinily tak za pomoci dělostřelectva a raketových systémů Grad. Podle pozorovatelů OBSE dopadaly střely na Cchinvali každých dvacet vteřin. Do města gruzínské síly vstoupily 8. srpna brzy ráno a střetly se tam s osetskými silami a ruskými mírotvornými jednotkami, které záhy podpořily bojové jednotky ruské 58. armády. Gruzínská strana tvrdí ovšem, že ty byly v Cchinvali přítomny dříve. Operace gruzínské 4. brigády nesla kódový název „Čisté pole“. Podařilo se jí za podpory dalších dvou brigád obsadit několik okolních vesnic nad Cchinvali. Do města vstoupily nejdříve speciální síly gruzínského ministerstva vnitra, a to za podpory letectva (Su-25), dělostřelectva a tankových sil. Ze zahájení vzájemných střetů se obviňují obě strany, nicméně je logické, že pokud gruzínská armáda vstupovala do města, byla v pozici útočníka ona. Každopádně k přestřelkám docházelo již

¹³ Zajímavá je v této souvislosti výpověď Timura Jakobašviliho State Minister Testifies Before War Commission, *Civil.ge*, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19842> (staženo 8. července 2010). Srov. Marina Vashkamadze, „Georgia Offers Cease-Fire To Breakaway Region“, *Global Security*, 7. srpna 2008, <http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2008/08/mil-080807-rferl02.htm> (staženo 8. července 2010).

na předměstí zhruba třicetitisícového, tudíž (z vojenského úhlu pohledu) nevelkého města. Navzdory protichůdným verzím je nezpochybnitelné, že kolem poledne došlo k ostřelování kasáren ruských peacekeepingových jednotek a podle Kulachmetova deset ruských vojáků přišlo o život. Naprosto zničen byl dům, kde byla posádková kavárna. Než ruská a osetská strana přešly do protiofenzivy, byla prakticky zničena levá strana města a ze strany ruských médií šly zprávy o více než tisícovce mrtvých, přičemž ruku v ruce s tím začal být pro gruzínskou ofenzivu používán termín genocida, kterého se ruská strana včetně řady akademiků drží dodnes. Při vši úctě k obětem na osetských i ruských životech je ovšem třeba termín genocida pro tuto událost striktně odmítnout, jelikož nedošlo ani zdaleka k definičnímu naplnění pojmu, mediálně a politicky v poslední době stále více zneužívaného. Rozměr a záměry politického násilí ze srpna 2008 nesnesou, a to na obou stranách, srovnání s židovským holocaustem, arménskou genocidou, ukrajinským hladomorem a dalšími stalinskými zločiny, maoistickými kataklyzmaty, polpotovským řáděním či událostmi ve Rwandě. Nicméně podle (na válčících stranách) nezávislých pozorovatelů typu Human Rights Watch a BBC docházelo z gruzínské strany k válečným zločinům v podobě střelby na civilisty či hromadného ostřelování obytných domů.

Večer 8. srpna začala ruská bojová letadla vstupovat do gruzínského vzdušného prostoru a Rockým tunelem začala do oblasti vstupovat ruská těžká vojenská technika v čele s 1. praporem 135. pluku, který začal posilovat ruské mírotvorné jednotky. Postup se setkal s gruzínským odporem, nadto Gruzie tvrdí, jak bylo již uvedeno, že jednotky zde byly dislokovány dříve než 8. srpna. Válečné střetnutí tak nabíralo na obrátkách. Ruské letectvo bombardovalo leteckou základnu pouhých 60 km od Tbilisi, přičemž zde zahynuli tři gruzínští muži. Ruské a osetské síly přebíraly iniciativu. Zatímco osetské milice se soustředily na boj v menších městech a vesnicích, ruské síly koncentrovaly své úsilí na hlavní korpus gruzínských sil a stále intenzivněji bombardovaly strategické body gruzínské infrastruktury. Ruské elitní jednotky zvláštního určení pak patrolovaly Rocký tunel. Ten se snažily odříznout gruzínské diverzní jednotky, aby přerušily zásobování vojenskou technikou z Ruska. Samotný přesun posil zmíněným tunelem patřil ke slabinám ruského počínání v srpnové válce, jelikož se jim nedařilo doplňovat stav dostatečně rychle, což umožnilo gruzínským silám podniknout v Cchinvali několik protiútoků. Než se podařilo Rusům přemístit dostatek sil, Gruzínci se zmocnili téměř celého Cchinvali. Situace se rapidně změnila 10. srpna, kdy se ze severu města podařilo Rusům a Osetům opět přejít pomocí posil do ofenzivy a zatlačit Gruzíncy hluboko na jih města. Posléze byli vytlačeni i z okolních kopců. Celá Jižní Osetie byla vyčištěna od gruzínských ozbrojených sil 11. srpna a následující ráno se ruské síly vydaly

do samotné Gruzie, kde se armádní síly stáhnuvší se z Jižní Osetie soustředily u rodného města sovětského diktátora, etnického Gruzína Josifa Džugašviliho vulgo Stalina – Gori.

Čtyřdenní bitvu o Cchinvali lze označit za hlavní bitvu tohoto krátkého konfliktu, který sice ne ve všech ohledech naplňuje definiční kritéria termínu válka, přesto je tak nazýván. Rusko přistoupilo též k námořní blokádě Gruzie a vysadilo svoji námořní pěchotu na abchazském pobřeží a následně v Kodorské soutěsce držené dosud gruzínskými silami otevřelo spolu s Abcházci druhou frontu. Již zmíněné Gori trpělo rusko(osetskou) ofenzívou poměrně silně, jelikož tam byla koncentrována značná část arzenálu gruzínské armády a vzdálenost mezi Gori a Cchinvali činí pouhých 26 km. Letecké bombardování Gori započalo pravděpodobně již 8. srpna, přičemž cílem byly již vládní objekty nedaleko Gori, u města Boržomi, vyhlášeného svojí vynikající minerální vodou, která byla do vyhlášení embarga na její dovoz velmi oblíbená i v Rusku. Ruské síly při náletech zabily několik civilistů včetně holandského novináře a vysloužily si i obvinění z použití zakázaných kazetových bomb, které následně stály spolu s bombardováním civilních budov životy až několika desítek civilistů. Gori postupně opustila většina populace a 12. srpna je následovala i gruzínská armáda, jejíž stažení podle zahraničních pozorovatelů připomínalo spíše dramatický a neorganizovaný úprk. Následující den ruská armáda vstoupila do města a generálmajor Vjačeslav Borisov prohlásil, že Gori je pod plnou ruskou kontrolou. Ruské síly byly dislokovány i na hlavní cestě na Tbilisi, ale při přesunech se metropoli vyhnuly směrem na sever. Čelily řadě obvinění ze strany HRW, ruské organizace na ochranu lidských práv „Memorial“ i Spojených národů, že brání poskytování humanitární pomoci v Gori. Ohledně nerespektování válečných konvencí je dlužno dodat, že mnohem větším obviněním čelily i ze strany gruzínských civilistů osetské milice než pravidelná ruská armáda. Stížnosti na marodérské chování Jihoosetů podávali i někteří ruští důstojníci a „Memorial“ nazvala počínání osetských ozbrojenců pogromy.

Stejně jako Gori nesla tíhu válčení i megrelská města Senaki a Zugdidi, jejichž atakování souviselo s otevřením již zmíněné abchazské fronty. Jejím hlavním nositelem byly jednotky černomořského loďstva v základnách Sevastopolu a Novorosijsku. Zahájily blokádu gruzínského černomořského pobřeží a docházelo i ke střetům s gruzínským námořnictvem. Ruské námořnictvo ve své první bojové akci od roku 1945 uvedlo, že gruzínské loďstvo narušovalo bezpečnostní zóny a ruská reakce, při níž došlo k potopení gruzínského hlídkového plavidla, byla v souladu s mezinárodním právem. Po vysazení námořní pěchoty a výsadkářů v Abcházii došlo ke spojení s místními silami, aby ve společné operaci obsadily takřka bez boje Kodorskou soutěsku. Ruští výsadkáři následně zničili základnu u Senaki,

aniž by opět čelili vážnějšímu odporu. Sestřelili zde též dva gruzínské vrtulníky. Ruské síly zkrátka využily své fyzické přesily, Gruzíny zatlačily hluboko na jejich území a obsadily strategický přístav Poti, kde zničily nemálo námořní techniky a prvků infrastruktury. Ruští výsadkáři prováděli systematické čištění přístavu až do 15. srpna. Z Kodorské soutěsky se Gruzínci stáhli do 12. srpna, přičemž ztratili dva muže oproti jednomu abchazskému.

Ozbrojené střety skončily zhruba v půli srpna. Za mediace francouzského presidenta Nicolase Sarkozyho, jehož země v té době předsedala EU, došlo k vyjednání předběžného příměří, které bylo podepsáno 15. srpna v Tbilisi a o den později v Moskvě. Nicméně Rusko již 12. srpna vyhlásilo ústy presidenta Medveděva, že jejich cíl byl splněn. „Agresor byl potrestán,“ uvedl doslova Medveděv ve svém prohlášení.¹⁴ Ohledně příměří panovalo mnoho sporů, které Sarkozy velmi asertivně řešil, nejspíše proto, aby si zajistil aureolu mírotvorce. Jeho plán se skládal ze čtyř hlavních bodů (závazek opětovného nepoužití síly, ukončení nepřátelských aktů, přímý přístup humanitární pomoci, stažení gruzínských sil na stálé pozice), ruská strana si prosadila další dva – o stažení svých sil do pozic, které by umožnily dostatečně rychlou reakci na nepřátelské aktivity a o řešení statusu Abcházie a Jižní Osetie na mezinárodním fóru. V této podobě plán přijali i abchazský president Sergej Bagapš a jihoosetský Eduard Kokojty.¹⁵

Po podpisu příměří Medveděv nařídil stáhnout ruské síly z území nezpochybnitelně patřících Gruzii, ovšem ruská armáda vytvořila nárazníkové zóny okolo Abcházie a Jižní Osetie a stejně tak udržovala kontrolní stanoviště na území Gruzie v Poti, Senaki a Perevi. Rusko pokračovalo ovšem v útocích i několik dní po podpisu příměří a stejně tak musela být ukončena i společná patrola gruzínských a ruských policejních sil v Gori, jelikož obě části měly permanentní neshody. Saakašvili přesto plán podepsal, k čemuž bezesporu přispěla i návštěva ministryně zahraničních věcí Condoleezy Riceové v Tbilisi. O čtyři dny později došlo k vzájemným výměnám zajatců, ovšem velmi se protahovalo skutečné stažení ruských sil z vlastní Gruzie. Nakonec trvalo takřka dva měsíce, než ruské síly Gruzii opustily, a vzhledem k podpisu šestibodového plánu lze tvrdit, že plány na výstavbu nových základů v Jižní Osetii a Abcházii jej porušují. Suše lze konstatovat, že vojensky i politicky zvítězilo ve válce Rusko.

Gruzínská strana argumentovala, že byla nucena ke konfrontaci přistoupit proto, aby ochránilo své obyvatelstvo v oblasti střetu, které bylo ohrožováno jiho-

¹⁴ *RIA Novosti*, 12. srpna 2008.

¹⁵ Six plus three: New articles of Medvedev-Sarkozy plan show Georgia acknowledged loss of Abkhazia and South Ossetia, *Regnum News Agency*, 9. září 2008, <http://www.regnum.ru/english/1052144.html> (staženo 7. července 2010).

osetským ostřelováním z těžkých zbraní. Podle gruzínské verze byla jihoosetská těžká bojová technika rozmístěna přímo v Cchinvali, což činilo nezbytným gruzínský vstup do města, aby mohla být hrozba eliminována.

Dále Gruzie tvrdí, že její zpravodajské služby mají důkazy, že ruské vojenské kolony vstupovaly na gruzínské (jihoosetské) území již v noci ze 6. na 7. srpna, což má sloužit důkazem faktu, že Rusko plánovalo rozsáhlou vojenskou agresivní operaci proti Gruzii, a její vedení bylo tudíž nuceno podniknout protikroky.

Ruská (a jihoosetská) interpretace naopak považuje za agresora Gruzii, která již dlouhodobě se souhlasem západních zemí plánovala vojenské řešení zamrzlého konfliktu. Když v srpnu přišel pro Gruzii příhodný moment, Rusko pouze chránilo osetský národ, jehož valná část žije na území Ruska, od agresora.

Dodnes žhavé téma má mnoho interpretací a lze na něj nahlížet řadou způsobů, což není v možnostech tohoto historického exkursu. Nicméně z poznatků autorů této stati je zřejmé, že konkrétně tuto válku (nikoli celý konflikt v postsovětské éře) rozpoutala Gruzie, ovšem s vydatným přispěním ruských provokací. Dlouhodobým ruským cílem je přitom v ideálním případě proruská Gruzie, v opačném Gruzie slabá a nestabilní. Saakašvili politicky válku nezvládl, přišel nejspíše definitivně nejen o Jižní Osetii, ale i o Abcházii a navíc zjistil, že podpora Západu má své meze, mnohem větší, než sám tušil či si přál. V neposlední řadě gruzínské elity též špatně odhadly ruskou (ne)ochotu zahájit velkou vojenskou operaci kvůli Jižní Osetii. Ukázala se být nakonec mnohem větší, než si připouštěla gruzínská bezpečnostní koncepce, která takovou verzi viděla jako nepravděpodobnou.¹⁶

Abcházie a Jižní Osetie se Gruzii vzdálily, Rusko využilo nejen kosovského precedentu, ale i západní licoměrnosti a Saakašviliho avanturismu a velikášství a udrželo svá předmostí na jižním Kavkaze, což je jeho strategický cíl. Teze o obraně osetského (popř. abchazského) národa jsou jen rétorickým koloritem. President Medveděv svoji první válku v úřadě vyhrál, byť válka i přes vítězství nad mnohem menším protivníkem odhalila řadu bolestných limitů druhdy ohromné ruské armády, a Saakašvili ji prohrál. Přesto se v úřadě udržel.

Gruzie v reakci vstoupila ze SNS a Rusko uznalo nezávislost jak Jižní Osetie, tak Abcházie. V Abcházii situace nedošla do takových dramát, byť Abcházci situace využili též a zahájili bojové operace v Kodorské soutěsce.

V současnosti jsou vztahy obou zemí na bodu mrazu. Gruzie přerušila s Ruskem diplomatické styky a má před sebou ještě mnoho těžkých dob, než se plně etabluje na mezinárodní scéně jako životaschopný, plnohodnotný a funkční stát.

¹⁶ *Ministry of Defence of Georgia*, <http://mod.gov.ge/?l=G&m=3&sm=1>.

Saakašvili, jak již bylo uvedeno, konec války politicky přežil. Přesto nelze říci, že by vykazoval krom počátků svého prvního volebního období nějaké zásadní politické úspěchy. Abcházii a Jižní Osetii sice uznalo krom Ruska jen pár zemí, navíc z mezinárodně politického hlediska buď kontroverzních, nebo naprosto nevýznamných. Reálně ovšem obě oblasti ztratil, a to minimálně ve střednědobém horizontu. Opětovná reintegrace je v případě Jižní Osetie naprosto vyloučená a v případě Abcházie Saakašvili šanci promarnil svým silovým přístupem ke vzájemným vztahům. Nepochopil také, že Ruská federace je prostě a jednoduše (z politického, vojenského, demografického, geografického, geopolitického atd.) zemí jiné váhové kategorie a že Gruzie nepředstavuje hlavní vektor vzájemných vztahů USA (Západ) vs. Rusko. To byla jeho největší strategická chyba, která jej zavedla do předem prohrané války. Byť je Rusko mocnost velmi otřesená, se značně zdevastovaným potenciálem a rozvrácenou armádou, je to protivník, který lokální konflikt s malou a také nepřipravenou Gruzii zvládne, nadto v situaci, kdy je Gruzie formálním agresorem, což jí bere i étos, kterým vládli např. v první válce s Ruskem čečenští povstalci.

Válka také posílila ruské pozice v regionu na úkor Západu. Jestliže do té doby krok pro kroku posiloval Západ v oblasti své pozice, gruzínská prohra razantně obrátila vývoj v neprospěch západu. Ruský postup byl též signálem pro odbojové skupiny na ruské severním Kavkaze, kdy jim bylo ukázáno, že ruská armáda se nebude rozpakovat řešit silově problémy i mimo své území, natož pak na svém.

Signál byl vyslán i Ázerbájdžánu, jehož snahy vést multivektorovou zahraniční politiku by podle mínění Ruska měly mít své jasné hranice, aby nebyly ohrožovány ruské zájmy. Regionální klienti Ruska (z mezinárodně uznávaných států Arménie) byly opětovně svým patronem ubezpečeni, že jediným garantem stability a bezpečnosti je právě Rusko.

Gruzie ztratila kontrolu Achalgorským rajonem v Jižní Osetii, který jí od skončení konfliktů v první polovině 90. let zůstal. Ve stejné logice pozbyla kontroly i nad Horní Abcházíí.

V Gruzii přibýlo též na zhruba 20 000 běženců, což v součtu znamená, že v Gruzii je již téměř 350 000 lidí běženců – prakticky každý desátý obyvatel.¹⁷

A v neposlední řadě Gruzie utrpěla velmi silně jakožto případný adresát strategických investic. Země, která ke svému ekonomickému rozvoji potřebuje životně nutně zahraniční kapitál, se ukázala jako nestabilní a nepřilíš bezpečný region. Stejně tak přišla o ruský trh, který byl chťe nechťe hlavním odbytištěm gruzínského

¹⁷ Human Rights Watch, *Up in Flames*, January 2009, <http://www.hrw.org/en/reports/2009/01/22/flames-0> (staženo 13. října 2010).

zboží, především potravinářské produkce (víno, ovoce, minerální vody), ostatně v Rusku velmi oblíbené.

Samotné škody způsobené válkou byly vyčísleny Gruzii na 2 miliardy USD.¹⁸

Demonstrace a údajný pokus o puč

Saakašvili po válce na podzim roku 2008 vyměnil ministerského předsedu. Novou hlavou vlády se stal Grigol Mgaloblišvili. Národ byl již ovšem rozdělen a Saakašvili čelí dodnes neustálému opozičnímu tlaku. Na jaře 2009 probíhaly další demonstrace a objevily se zprávy ohledně plánu atentátu na Saakašviliho, což opozice označila za mocenskou provokaci. Přesto byli někteří její předáci zatčeni. Policie přesto tvrdila, že zásahem zabránila ozbrojené vzpourě. Na stranu opozice se opět přidalo několik dřívějších Saakašviliho spojenců, kteří mu vyčítali jeho počínání během letní války s Ruskem.

Ke vzpourě se ostatně nejspíše opravdu schylovalo. Puč měl provést tankový prapor pod vedením podplukovníka Mamuky Gorgiašviliho. Ten měl disponovat ruskou podporou a dne 5. května na základně v Muchrovani poblíž Tbilisi vypověděl poslušnost. Podle ministra obrany Vasila Sicharulidzeho měli pučisté za cíl minimálně znemožnit nadcházející cvičení NATO v Gruzii „Cooperative Longbow“. Celá akce působila značně podivně. Vojáci se v podstatě záhy poté, co se Saakašvili na základnu dostavil, podřídili centru a vzdali se. Rozjel se opět kolotoč vzájemných obvinění, kdy Kreml obviňoval Tbilisi z inscenace pokusu o puč a naopak Gruzie logicky kontrovala obviněními, že převrat připravovala GRU, resp. Kreml. Z inscenace puče z důvodů odvedení pozornosti od demonstrací obviňovala Saakašviliho i domácí opozice, především ústy Davida Gamkrelidzeho.

Proti Saakašvilimu se tehdy vyslovil i jeho předchůdce Eduard Ševardnadze, vyzývající presidenta k tomu, aby postupoval tak, jako učinil on sám, když ho před lety vyzýval k demisi Saakašvili.

V posledních měsících je v Gruzii relativní klid, byť se jedná o klid velice křehký. Gruzie je stát, který dostal do vínku po rozpadu SSSR těžký úděl a zatím ani jeden z vůdců tohoto prastarého národa nenašel cestu, jak zajistit Gruzii stabilní a mírový rozvoj. Dlužno dodat, že se jedná o těžký úkol, protože výzev je příliš mnoho. Ekonomický rozvoj a vybudování infrastruktury jsou úkolem velmi nutným, ale předpokládají politickou stabilitu. Zde i přes všechny překážky a vlastní limity vykonal nejvíce práce bezesporu Micheil Saakašvili. Ale co se politické stability a kooperace s velmi obtížným, nevstřícným a příliš nesymetrickým sousedem

¹⁸ Call For Donor Conference Trasparency, *Civil.ge*, 21. října 2008, <http://civil.ge/eng/article.php?id=19798&search=2%20milliard%20dollars> (staženo 12. října 2010).

týče, zde cestu nenašel ani jeden z nich a Saakašvili situaci dostal ještě do horších rovin než Gamsachurdia. Rusko je nejdůležitější soused Gruzie. Ekonomicky je takřka životně, jelikož se jedná o velký a tradiční trh. Sociálně je tomu stejně, již jen kvůli obrovské etnický gruzínské diaspoře v Rusku, množství smíšených rodin a dalším aspektům. Politicky je Rusko pro Gruzii naprostým osudem a tento fakt je pro Tbilisi zkrátka nemožné pomíjet, ačkoliv je to poznání a osud často velmi hořký.

Závěr

Problematika vztahů s Ruskem dominovala a dominuje zahraničněpolitické agendě postkomunistické Gruzie od vzniku nezávislého státu. Vývoj vztahů se severním sousedem je klíčový pro bezpečnostní situaci této jihokavkazské země. Samotné chápání gruzínských priorit ve vztahu k jiným zemím a mezinárodním institucím bylo do podstatné míry odvozováno od percepce role Moskvy v regionální politice. Dalším zajímavým poznatkem je, že rusko-gruzínské vztahy lze vnímat jako jisté pokračování vnitropolitických poměrů v Gruzii, zejména se zřetelem na situaci v Jižní Osetii a Abcházii.

Jakékoliv snahy Tbilisi získat kontrolu nad neuznanými republikami, zejména vojenskou cestou, budou narážet na protiakti jihoosetské a abcházské strany, nemluvě o moskevské reakci, která se nezdráhala nakonec zakročit vojenskou cestou, což je scénář, který si mnozí odmítali připustit. Jižní Osetie a Abcházie nejspíš nedovedou delší dobu čelit vojenské, demografické a ekonomické převaze Gruzie, ovšem i ta není objektivně schopna čelit převaze mnohem silnější ruské strany. Gruzínská společnost, která se po období počáteční (post)revoluční euforie stále více zmítá v rozkolu mezi přívrženci a odpůrci Saakašviliho režimu, není s to vyhrát vojenskou konfrontaci s Ruskem, pokud se jí nedostane faktické podpory západních mocností. Jejich ochota k podobnému kroku je ovšem velmi malá a Saakašviliho víru v jejich pomoc lze označit za jeho největší strategickou chybu v jeho kariéře, když přecenil rozměr svůj, své země a nedokázal číst vektory globální politiky.

Ve vnitropolitickém rozměru je třeba poukázat na skutečnost, že na gruzínské politické scéně absentuje jakákoli významná proruská síla. Vliv komunistů, kteří nezotavili po událostech z 9. dubna 1989, je v této postkomunistické zemi relativně slabý. Je rovněž příznačné, že Saakašvili a jeho okolí, ačkoliv se nacházeli v opozici k Ševardnadzeho režimu, nikdy nezpochybnili jeho zahraničněpolitické priority. Zhoršování vztahů s Moskvou a stále silnější sankce z její strany samozřejmě nejsou pro Gruzii ani pro Saakašviliho vládu ničím pozitivním; jejich dopad na Gru-

zii je však pro ruské zájmy spíše kontraproduktivní, neboť umožňuje Saakašvilimu, aby docíлил konsolidace rozdělené společnosti.

Protiklad vztahů s bývalou metropolí spočívá logicky v rozvoji vztahů s Washingtonem, který získal od doby Saakašvilioho nástupu k moci intenzivnější podobu. Soustředěná americká podpora byla pro Tbilisi klíčová, ovšem přes zjevné snahy podpořit jihokavkazského partnera v jeho napjatých vztazích se severním sousedem se ukázalo, že Washington v případě ozbrojeného střetu Tbilisi a de facto Moskvy nebude riskovat konfrontaci s Ruskem jednostrannou podporou Gruzie. V Americe si uvědomují stále silnější váhu Ruska na mezinárodní scéně a přes všechnu důslednost politiky posledních let se snaží vyvarovat otevřeného střetu, což bude v době Obamovy administrativy ještě o to markantnější. Nejasné jsou zatím i vyhlídky Gruzie v souvislosti s její případným vstupem do NATO. Dokonce lze konstatovat, že ve střednědobém horizontu je takové členství téměř vyloučeno.

Tbilisi – i díky konstruktivnímu přístupu Jerevanu – se celkově podařilo vyvarovat se vyostření ve vztazích s Arménií v souvislosti s džavachetskými Armény. Naopak, vztahy s Ázerbájdžánem a Tureckem, kterým se dostalo příznačného termínu strategické sousedství, se v důsledku blízkých geopolitických zájmů a společné snahy prosadit projektu ropovodu Baku–Tbilisi–Ceyhan vyznačují bezproblémovostí. Podobně jsou na tom i vztahy Tbilisi s řadou zemí postsovětského prostoru, zejména s Ukrajinou a Moldavskem, s nimiž též sdílí jisté zájmy. V případě Ukrajiny ovšem s největší pravděpodobností dojde k zásadní změně, poněvadž nový ukrajinský prezident Viktor Janukovyč bude s vysokou pravděpodobností mnohem více nakloněn ruských zahraničněpolitickým zájmům než jeho předchůdce a jmenovec Juščenko.

**„UPLATŇOVAT VEDOUČÍ ÚLOHU STRANY“:
FUNKCIONÁŘI KSČ A SED
VE VÝBORECH ZÁVODNÍCH ORGANIZACÍ
(OD 50. DO 70. LET)**

MICHEL CHRISTIAN

Abstract

Party Politics: The Role of Communist Party Officials in State Enterprises in Czechoslovakia and East Germany

Drawing on the analysis of primary sources, this article aims to describe how Communist party cells operated inside state companies. The article is based on two case studies (one company in Czechoslovakia and one company in the GDR). It argues that contrary to a common misperception party cells existed as an integral part of companies. The author sheds a light on daily interaction between party officials and the rest of the company, including its management and trade union members. Finally, the article purports that there were profound differences between the two countries: Although the German Communist party exercised a much tighter control over state companies than its Czechoslovakian sister, it paradoxically was less successful in influencing day-to-day affairs of companies than was the case in Czechoslovakia.

Keywords: Communist Party of Czechoslovakia, Czechoslovakia, socialist enterprises, Socialist Unity Party of Germany, German Democratic Republic, totalitarianism

Jedním z charakteristických rysů režimů považovaných za totalitní je existence jediné strany přítomné ve všech oblastech společnosti.¹ V případě komunistických režimů byla strana u moci oficiálně pověřena „vedoucí úlohou“ vzhledem ke všem ostatním existujícím institucím. Tato vedoucí úloha připadala přednostně jejím základním organizacím, jejichž úkolem bylo řídit a mobilizovat své členy a dohlížet na ně v místě jejich zaměstnání, v podnicích, na úřadech, na univerzitách,

¹ K současné debatě o „totalitní“ povaze komunistického režimu v Československu viz Soudobé dějiny, *Existoval v českých dějinách totalitarismus?*, díl 4 (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009).

v nemocnicích, v zemědělských družstvech, ve státních zemědělských podnicích atd., stejně tak jako v místě jejich bydliště v případě důchodců a žen v domácnosti a na vesnici, kde existovala jednotná organizace. Tato síť organizací tedy zajišťovala přítomnost strany v celé společnosti. Přesto toto konstatování, z něhož většinou vycházíme při hodnocení povahy určitého režimu jako „totalitního“, vyvolává více otázek, než jich je schopno zodpovědět.

Nejprve si musíme uvědomit, že v základních organizacích nebyla „strana“ jako instituce odříznuta od zbytku společnosti. Straničtí funkcionáři tu většinou pocházeli z místního prostředí (podnik, vesnice, čtvrť, úřad...). Základní organizace se svými funkcionáři tak nejsou pouhými stupni stranického aparátu, ale jsou prostoupeny místními společenskými poměry. Historické práce věnované komunistickým stranám, které se soustředí na tradiční oblast politiky, velmi často tento rys opomíjely. Naproti tomu tento článek chápe komunistickou stranu především jako společenskou organizaci.² Toto prolínání mezi stranou, která je v principu externím orgánem, a prostředím, v němž se strana pohybuje, můžeme nejlépe pozorovat v základních organizacích.

Kromě toho existuje vnitřní rozpor mezi tvrzením o „vedoucí úloze“ strany a nutnou koexistencí strany s dalšími institucemi, které se často řídí jinou logikou (podnikové vedení, masové organizace...). Abychom mohli tyto rozpory pochopit, musíme se snažit překonat mechanicky zjednodušenou definici moci, kterou nám nabízí totalitní model, abychom byli schopni uvažovat o jiných druzích vztahů nadvlády. Když se totiž dostaneme na mikroúroveň, tedy na úroveň funkcionářů pracujících na „hranicích diktatury“,³ vyvstane před námi řada doposud nevyřčených otázek: nevedla univerzální moc, jíž straně přisuzovala její „vedoucí úloha“, k určitým rozporům, a pokud ano, k jakým? Jaké byly rozličné podoby kompromisů, převodu či sdílení pravomocí, které praktikovali straničtí funkcionáři?

Konečně se musíme zabývat národním rozměrem komunistických režimů. Nejčastěji se má za to, že stejně tak jako měly strany sovětského bloku totožnou organizaci, tak také shodně jednaly. Srovnáním dvou stran sovětského bloku si však naproti tomu můžeme položit otázku týkající se stupně skutečné homogeneity ohledně jednání uvnitř komunistických stran. Tento přístup nás opravňuje ke tvrzení, že komunistický model nebyl jednotný a že existoval v rozdílných

² Viz Jiří Maňák, *Proměny strany moci I. Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995), 2–3.

³ K pojmu „hranice diktatury“, viz Thomas Lindenberger, „Zur Einleitung“, in *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, ed. Thomas Lindenberger (Köln: Böhlau, 1999), 13–41.

národních variantách. To ukazuje, že byl pouze zčásti vnucen zvenčí Sovětským svazem a že jeho zavedení a délka jeho trvání závisely především na samotných aktérech a na situaci určité země, které vtiskli každému komunistickému modelu jeho zvláštní podobu.

Cílem tohoto článku je odpovědět na tyto tři otázky studiem příkladu KSČ (*Komunistická strana Československa*) a SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*). Článek se opírá o to málo existujících historických prací věnovaných základním organizacím KSČ⁴ a o něco propracovanější německou historiografii věnovanou SED.⁵ Vychází taktéž z mých vlastních výzkumů v archivech KSČ a SED a soustředí se především na dvě organizace, a to na závodní organizaci chemické továrny Spolana v Neratovicích v okrese Mělník a na závodní organizaci továrny na transformátory (*Transformatorenwerk Karl Liebknecht* neboli TRO) v berlínském městském obvodu Köpenick.

Začlenění strany do podniku

Komunistické strany jsou obvykle popisovány jako instituce ovládající a kontrolující společnost zvnějšku díky aparátu funkcionářů. Toto oddělení mezi „stranou“ a „společností“ na úrovni podniku neexistovalo: základní organizace nebyly pouze jednou z příček stranického aparátu; byly taktéž nedílnou součástí podniku, do něhož byly dosazeny.

Být funkcionářem: masový jev

Ve stranách obou zemí měla být v principu základní organizace utvořena všude tam, kde byli alespoň tři členové strany. Každou organizaci řídil v případě KSČ „výbor“ a v případě SED stranické vedení (*Parteileitung*). K jejich volbě docházelo

⁴ Viz například: Johann Smula, „The Party and the Proletariat: Škoda 1948–53“, *Cold War History* 6, č. 2 (2006): 153–175; o straně v podnicích pojednává taktéž Peter Heumos: Peter Heumos, „Zum industriellen Konflikt in der Tschechoslowakei 1945–1968“, in *Arbeiter im Staatssozialismus: ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*, ed. Peter Hübner, Christoph Klessmann a Klaus Tenfelde (Köln: Böhlau, 2005), 473–498.

⁵ Viz Corey Ross, *Constructing Socialism at the Grass-Roots: The Transformation of East Germany, 1945–65* (New York: St. Martin's Press, 2000); Sandrine Kott, *Le communisme au quotidien: les entreprises d'État dans la société est-allemande* (Paris: Berlin, 2001), 27–75; Thomas Reichel, „Die ‚durchherrschte Arbeitergesellschaft‘: Zu den Herrschaftsstrukturen und Machtverhältnissen in den DDR-Betrieben“, in *Der Schein der Stabilität: DDR-Betriebsalltag in der Ära Honecker*, ed. Renate Hürtgen (Berlin: Metropol, 2001), 85–110; Michel Christian, „Aux frontières de la dictature: l'implantation du SED dans les entreprises est-allemandes dans les années 60“, *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 49, č. 2 (2002): 145–176.

každý rok či dva a v jejich čele stál funkcionář, nazývaný v KSČ předseda a v SED stranický tajemník (*Parteisekretär*). Ve velkých podnicích, jako byly ty, jimiž se zabýváme v našem článku, musela být organizace strany této velikosti přizpůsobena. V případě KSČ odpovídaly jednotlivé základní organizace různým úsekům či provozům (cechům) v podniku a jejich koordinací byl pověřen „celozávodní výbor“. Největší základní organizace mohly být rozděleny do dílčích organizací. V případě SED pokrývala základní organizace celý podnik, byla však rozdělena do úsekových organizací (*Abteilungsparteiorganisationen*). V čele základní organizace stálo „ústřední stranické vedení“ (*Zentralparteileitungen*). Výraz „základní organizace“ tak neměl v obou případech týž význam.

Obě strany disponovaly na úrovni základních organizací velkým počtem funkcionářů. V polovině 50. let měla KSČ 47 478 základních organizací (z nichž 32 026 bylo závodních organizací) a SED 53 542 základních organizací (z nichž bylo závodních organizací 38 268).⁶ Vzhledem k tomu, že počet vedoucích pracovníků byl mezi čtyřmi členy v případě nejmenších organizací a patnácti členy v případě větších organizací, dosahoval počet funkcionářů v každé z těchto dvou stran v polovině 50. let 255 000.⁷ Tento počet se v průběhu času téměř nezměnil, což znamená, že více než jeden straník z pěti zastával ve straně nějakou funkci, přičemž tento poměr je v obou stranách stejný. Pokud budeme brát v úvahu poměrně velkou obměnu vedení, k níž docházelo každým rokem, můžeme tvrdit, že tento poměr byl ještě vyšší. Být stranickým funkcionářem tedy představovalo všeobecně sdílenou zkušenost.

V základních organizacích zastávali členové strany funkce téměř vždy dobrovolně, vedle svého zaměstnání. Politická činnost byla často ovlivněna směnným provozem i časem stráveným v dopravních prostředcích.⁸ Ještě ve zprávě z roku 1964, která se věnuje základní organizaci továrny Spolana, přichází jeden funkcionář z mělnického okresního výboru s tímto konstatováním: „v činnosti stranické organizace se promítly velké slabiny. Jednak z toho důvodu, že předseda ZO byl směnař, a také proto, že výbor jako celek nepracoval kolektivně. Práce stranické

⁶ Stiftungarchiv der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv (dále v textu jen SAPMO-BArch) DY 30 IV 2/5/1371, str. 314–315: *Statistischer Jahresbericht über die Zusammensetzung der Gesamtpartei zum 1. Januar 1957*; Přehled o vývoji, složení a růstu strany od X. do XI. Sjezdu KSČ a některé organizační údaje o straně, in *Proměny strany moci I*, 248–253, zde str. 249.

⁷ SAPMO-BArch DY 30 IV 2/5/1370, str. 287–288: II. Berichtsbogen zur Zusammenfassung der Ergebnisse über die in den Grundorganisationen anlässlich der Vorbereitung des IV. Parteitagess 1954 erfolgten Leitungswahlen; Jiří Maňák, *Proměny strany moci II. Vývoj početnosti a složení funkcionářských sborů KSČ v období 1948–1968* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995), 12.

⁸ To zdůrazňuje i Johann Smula, *The Party and the Proletariat*.

organizace spočívala na několika členech.⁹ Se stejnými těžkostmi se potýkala i SED během celých 50. let.¹⁰ K tomu se přidávalo i to, že náhrady za čas strávený na politických schůzích pokaždé nedorovnávaly běžný plat, především v případě dělníků, kteří byli placeni za vykonanou práci. Zpráva organizačního oddělení Ústředního výboru SED v tomto duchu v roce 1955 konstatuje, že „straníci jsou finančně znevýhodněni kvůli své činnosti ve službách společnosti a z tohoto důvodu se mnoho soudruhů snaží, aby se již nemuseli podílet na stranické práci (*Parteiarbeit*)“.¹¹

Straniční funkcionáři: individuální postupy a vnitřní hierarchie

Fluktuace členů výborů závodních organizací obou stran byla v 50. letech vysoká. Většina straníků vykonávala pouze jeden mandát a pouze uvolnění funkcionáři zůstávali na svém místě několik let. Přesto se od poloviny 50. let osazenstvo výborů stabilizovalo. Každoroční obměna sice zůstávala vysoká, mezi třetinou a polovinou členů, kromě toho se však objevilo relativně stabilní jádro funkcionářů, kteří zastávali své posty po dobu několika let. Například H. N., původně švadlena, která se stala ve Spolaně přední dělnicí:¹² narozena v roce 1919, členka KSČ od roku 1945, vstoupila ve Spolaně roku 1957 do celozávodního výboru KSČ, aniž by jí byl přidělen určitý úkol. V roce 1960 byla pověřena organizací patronátů s JZD, později se v letech 1962–1964 stala místopředsdkyní závodní organizace. Její příklad ukazuje, že spolu se stabilizací osazenstva funkcionářů se objevuje určitá hierarchie funkcí a jistá podoba *cursus honorum* vlastní každé organizaci. Začlenění do stranické organizace jde často ruku v ruce s pracovním postupem. V roce 1962 tak osm z osmnácti členů výboru základní organizace zažilo významný společenský postup: jeden dělník se stal chemickým výzkumníkem, ale také jeden úředník vedoucím provozu či jedna švadlena přední dělnicí. Straniční funkcionáři tvoří skupinu, jejímž rysem je výrazný společenský vzestup.

Tato pozorování potvrzují hypotézy, které formuloval ohledně složení základních organizací KSČ Jiří Maňák:

⁹ Státní okresní Archiv (dále v textu jen SOKA) Mělník, OV KSČ Mělník, 298-180, str. 656–661: Zhodnocení výročních členských schůzí z úseku průmyslu, 1965, str. 659.

¹⁰ Viz například SAPMO-BArch DY 30 IV 2/5/6, str. 123–233: Bericht der Instrukteurbrigade des ZK über den Einsatz im Bezirk Dresden, 15. 9. 1955, str. 172–174.

¹¹ Tamtéž.

¹² SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 596-1095, 1964, str. 160: Hlášení o složení CZV Spolana, 13. 2. 1964.

	Dělníci (1956)	Dělníci (1969)	„inženýrsko-techničtí a hospodářští pracovníci“ (1956)	„inženýrsko-techničtí a hospodářští pracovníci“ (1969)
Výbor základních organizací	33 %	25 %	12,5 %	26 %
Předsedové základních organizací	34 %	22,5 %	27 %	47 %

Zdroj: Maňák, *Proměny strany II*, 37–38.

Pozorování provedená na mikroúrovni ukazují, že u stranických funkcionářů dochází k hromadnému společenskému vzestupu. Jiří Maňák také ukazuje, že tento společenský vzestup doprovází zvýšená úroveň vzdělání, posílení pozice členů mezi 30 a 40 roky a také otevření funkcí pro členy, kteří vstoupili do strany po roce 1948.¹³

Od 60. let používají výbory závodních organizací jak v KSČ, tak v SED seznamy s životopisnými údaji o svých členech, což nám umožňuje je lépe poznat. V roce 1962 je složení výborů základních organizací následující:

	Výbor základní organizace ve Spolaně		Výbor základní organizace v TRO	
Manuální pracovníci	1 zámečnický, 1 lakýrnický dělník, 2 řidiči, 4 dělníci, 1 truhlář	9	4 dělníci	4
Vedoucí a kontrolní personál	1 mistr, 2 plánovači, 1 přední dělník	4	2 mistři	2
Výzkumný personál	1 výzkumný chemik	1	1 laboratorní technik, 1 technolog, 2 inženýři	4
Členové podnikového vedení	vedoucí kotelny, vedoucí podnikové kontroly		ředitel TRO, ředitel technologického úseku, ředitel podnikové školy TRO, úsekový ředitel	
Úředníci	1 administrativní pracovnice, 1 účetní	2	2 sekretářky	2
Úvolnění funkcionáři	1 předseda	1	1 tajemník, 1 náměstek, 1 tajemník mládežnické organizace	3

Zdroj: SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 596-1095, 1962, str. 59–60: Návrh na kandidáty CZV Spolana n. p. Neratovice pro rok 1962; Landesarchiv Berlin (dále v textu jen LAB) C Rep 904-23-3: Berichtsbogen Nr. 1, 30. 4. 1962.

¹³ Tamtéž, str. 52–53.

Je samozřejmě problematické vyvozovat ze srovnání mezi dvěma základními organizacemi obecné závěry. Přesto stojí za pozornost určité rozdíly, které odkazují na strukturální odlišnosti: výbor základní organizace ve Spolaně tvoří více dělníků nežli vedení TRO, avšak méně inženýrů a členů vedení; stejně tak najdeme ve výboru TRO více uvolněných funkcionářů.

V obou případech prozrazuje složení výboru základní organizace snahu, aby v něm byla zastoupena každá skupina, kterou v podniku najdeme. Musíme však dále upřesnit významný podíl dělníků ve vedení základní organizace ve Spolaně. Rozdělení úkolů v jejím rámci totiž není rovnocenné: předseda výboru je sice dělnického původu (kovář), avšak místopředseda je chemický výzkumník a funkcionář odpovědný za Rok stranického školení je zároveň ředitelem podnikové kontroly, funkcionářem zodpovědným za vztahy s vedením podniku a vedoucím provozu. Vnitřní hierarchie celozávodního výboru tedy částečně odráží podnikovou hierarchii a upřednostňuje intelektuální profese, vedoucí personál a kvalifikované dělníky. Vedlejší funkce jsou oproti tomu svěřeny dělníkům nebo administrativnímu personálu, kteří si ostatně kromě funkcí, jež vykonávají v celozávodním výboru, často ponechávají své funkce v původní základní organizaci (včetně postu předsedy).

Intermezzo 1968–1970

V průběhu 60. let nepřestává v celozávodním výboru růst podíl technického a vedoucího personálu v poměru k počtu dělníků a úředníků. Volby do celozávodního výboru z roku 1968 tuto tendenci ještě posilují. Noví členové zvolení v roce 1968, kteří jsou otevřeně příznivci reformy systému, mají ze sociologického hlediska shodný profil: jeden úředník, z něhož se stal vedoucí redaktor časopisu Spolana Neratovice, dva vedoucí cechu, jeden pracovník útvaru výrobního náměstka a dva technici, z nichž jeden je novým předsedou organizace.¹⁴ V celozávodním výboru nikdy předtím nebylo tolik členů podnikového vedení. Nyní zastávají místa funkcionářů, kteří byli ve vedení od počátku 60. let: jedná se o jednu přední dělnici, jednu účetní, jednu administrativní pracovníci a jednoho dělníka.¹⁵

K 5. lednu 1970 již hlavní funkcionáři, zvolení v roce 1968, nezájímají jako „pravicoví oportunisté“ své pozice v celozávodním výboru (které ztratili pravděpodobně během podzimu 1969)¹⁶ a v březnu roku 1970 budou vyloučeni ze

¹⁴ Státní Oblastní Archiv (dále v textu jen SOA) Praha, KV KSČ, KKRK, Zápisy ze zasedání KKRK, 30. 4. 1970 a 1. 6. 1970.

¹⁵ Složení celozávodního výboru k 6. 1. 1969, SOkA Mělník, OV KSČ Mělník, 598-1095, 1969, str. 2–3: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice ze dne 6. 1. 1969.

¹⁶ Složení celozávodního výboru k 5. 1. 1970, SOkA Mělník, OV KSČ Mělník, 598-1095, 1970, str. 1–5: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice ze dne 5. 1. 1970.

strany.¹⁷ Vedení podniku zastupuje pouze jeden vedoucí cechu a zástupce velitele závodní stráže, který je zároveň předsedou své základní organizace. S tím, jak byli vyloučeni představitelé reformních proudů, změnil celozávodní výbor též své sociální složení a ještě více se odlišil od podnikového vedení. Můžeme tedy formulovat hypotézu – a v tom tkví celý přínos přístupu odzdola – že během let 1968–1970 nebylo štěpení mezi stranickými funkcionáři pouze politické a že se jednalo stejně tak o štěpení institucionální a společensko-profesní.

Stabilita a generační obměna

Rozložení, které jsme pozorovali na počátku 60. let, se udržuje i v 70. letech, jsou však patrné i určité změny, jak je zřejmé z následující tabulky:

	Výbor základní organizace KSČ ve Spolaně (1977)		Výbor základní organizace v TRO (1976)	
Manuální pracovníci	1 mechanik, 1 zámečnick, 3 dělníci	5	2 dělníci, 1 učeň, 1 soustružník, 1 svářeč, 1 dělník u obráběcího stroje	6
Vedoucí a kontrolní personál	1 mistr, 1 zástupce velitele závodní stráže, 1 vrchní mistr	3	1 strážmistr, 1 mistr, 1 vedoucí provozu, 1 kontrolor kvality	4
Výzkumný personál	2 THP, 1 laborantka	3		0
Členové podnikového vedení	naměstek vedoucího vedení závodu, vedoucí cechu stříž	2	ředitel TRO, 1 ředitel výzkumu, 1 úsekový ředitel	3
Úředníci	1 referentka	1		0
Uvolnění funkcionáři	1 uvolněný předseda	1	1 tajemník závodní organizace, 1 náměstek, 1 předseda odborového vedení, 1 tajemník mládežnické organizace, 1 redaktor podnikových novin, 1 tajemník základní organizace, 1 tajemník odborové úsekové organizace	7

Zdroj: SOKa Mělník, OV KSČ Mělník, 598-1095, 1976, str. 136–149; Návrh kandidátky CZV KSČ Spolana n. p. Neratovice, 17. 1. 1976; LAB C Rep 904-23-48: Wahlberichtsbogen Nr. 2 über die Mitgliederversammlung bzw. Delegiertenkonferenz zur Wahl der Parteileitung 1975–76, 24. 1. 1976.

¹⁷ SOA Praha, KV KSČ, KKRK, Zápis ze zasedání KKRK, 30. 4. 1970 a 1. 6. 1970.

Ve Spolaně zůstalo rozložení jednotlivých pracovníků v čase stabilní s tím, že klesá počet dělníků. V TRO je zřetelným jevem začlenění několika uvolněných funkcionářů z odborů či z mládežnické organizace, kteří dohromady tvoří téměř třetinu vedení. Ve Spolaně politická garnitura zestárla: průměrný věk členů celozávodního výboru se zvýšil z 38 na 48 let. Tento věkový průměr však neodráží dobře faktický stav, neboť ve skutečnosti existují ve vedení dvě věkově odlišné skupiny: osm členů, mezi nimiž jsou nejdůležitější funkcionáři, vstoupilo do strany před rokem 1950 a je jim v průměru 53 let; devět dalších členů, kteří zastávají pouze vedlejší posty, do strany vstoupilo až mezi lety 1958 a 1970 a jejich průměrný věk činí 43 let. Naproti tomu v TRO je osazenstvo mladší, věkový průměr je 43 let, přičemž věkové rozdíly jsou značné: někteří členové vedení, často dělníci, jsou velice staří, jiní dělníci jsou však velmi mladí a čtyři z nich vstoupili do strany dokonce až po roce 1970. Skupinu zastávající nejdůležitější posty tvoří straníci narození ve 20. letech, kteří vstoupili do strany v 50. letech.

Ve Spolaně dochází ke generační obměně v organizačním vedení strany v roce 1977, kdy se předsedou celozávodního výboru stává mladý dvaatřicetiletý inženýr, který vstoupil do strany roku 1967.¹⁸ Tento jev však zůstává ojedinělým: v roce 1978 tvoří předsedové základních organizací KSČ, kteří vstoupili do strany po roce 1970, pouze 10 % z celkového počtu.¹⁹ Pro srovnání, v roce 1969 bylo 30 % předsedů základních organizací ve straně maximálně od roku 1958.²⁰ Tento rozdíl může souviset s nízkou motivací zastávat dobrovolné funkce v místním stranickém aparátu po zkušenosti z let 1968–1970. Může však též odpovídat věkovému posunu ohledně toho, kdy má straník šanci stát se vedoucím základní organizace. V 80. letech se totiž tempo obměny významně zrychluje: předsedové základních organizací, kteří do strany vstoupili po roce 1971, tvoří v roce 1981 27,8 % a v roce 1986 44,5 % z celkového počtu.²¹

Na základě této analýzy můžeme uzavřít, že profil výborů závodních stranických organizací vykazuje jisté paradoxy: jako stranická organizace pověřená politickým programem měl výbor zastupovat pracující. To je zřejmé na snaze, aby byly ve výboru zastoupeny všechny podnikové profesní skupiny. Jako mocenské centrum v podniku však stranické vedení nevyhnutelně odráželo podnikovou hierarchii: neaktivnější funkcionáři, kteří v 50. letech často pracovali jako dělníci, se čím dál častěji stávají členy podnikového vedení.

¹⁸ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 570-1007, str. 340–354; Hodnocení předsedů CZV KSČ, str. 347–348.

¹⁹ NA, KSČ, 1. oddělení, 1978: Přehled o složení výborů ZO KSČ a stranických orgánů zvolených v roce 1978, str. 12.

²⁰ Maňák, *Proměny strany II*, 48.

²¹ NA, KSČ, 1. oddělení, 1981: Přehled o složení stranických orgánů zvolených v roce 1981, str. 6 a NA, KSČ, 1. oddělení 1, 1986: Složení předsedů základních organizací v r. 1988 v porovnání s r. 1986.

Rozpory ve „vedoucí úloze“ strany v podnicích

Navzdory tvrzením o „vedoucí úloze“ nebyla nadvláda strany v podniku samozřejmou věcí. V podniku, jak jej můžeme rekonstruovat na základě empirického pozorování, se strana jeví především jako instituce, která koexistuje s jinými institucemi v rámci složitě hry, o jejíž existenci bychom na základě teorie „vedoucí úlohy“ neměli ani tušení.

Stranický výbor a podnikové vedení

Hlavním partnerem stranického výboru je podnikové vedení, a to ze dvou důvodů. Prvním důvodem je to, že stranická práce zaměstnává především funkcionáře odpovídající v podniku za hospodářské výsledky. Mezi těmito funkcionáři je ostatně výrazně více straníků: v roce 1965 je ve Spolaně 43 % technicko-hospodářských pracovníků členy KSČ, zatímco mezi dělníky je to pouze 17 %.²² Tito straníci nesou většinou zodpovědnost a hrají významnou roli při kádrování: jsou často předmětem rozhodování, avšak sami se též podílejí na procesu hodnocení v závislosti na své vlastní pozici. Druhý důvod vysvětlující důležitost podnikového vedení spočívá v tom, že toto vedení je pověřeno plněním plánu. Přestože jsou totiž ekonomičtí funkcionáři straníky, vedení podniku nadále hraje tradiční úlohu v hospodářském řízení.

Vztahy mezi vedením podniku a stranickým výborem jsou velmi různé. Na začátku 50. let jsou ještě možné otevřené konflikty: například mezi lety 1952 a 1953 došlo v závodě na penicilin v Roztokách u Prahy k vyhrocenému střetu mezi stranickým výborem a podnikovým vedením.²³ Zajímavým rysem tohoto střetu je fakt, že obě instituce se snažily přenést konflikt na nejvyšší možnou úroveň, každá v rámci své hierarchie, a to na ministerstvo na straně jedné a na ústřední výbor KSČ na straně druhé. Tento typ otevřených střetů nalezneme taktéž ve stejné době v SED,²⁴ avšak v průběhu 50. let tyto konflikty mizí. Důvody jsou možné dva: především se cena za otevřený střet stává příliš vysoká v systému, který nelibě nese, je-li poukázáno na jeho dysfunkčnost; mimo to dochází k sociologickému sblížení, jak jsme je popsali výše, mezi politickým osazenstvem stranického vedení a ekonomickým osazenstvem podniku. Vše tedy přispívá k tomu, aby byl konflikt vyřešen na lokální úrovni a nepřešel v otevřený střet.

²² SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 597-1095, 1965, str. 186–189: Jak CZV KSČ pomáhá v ZO při přijímání a výchově kandidátů, 9. 7. 1965, str. 186.

²³ NA 1261/0/12, 52-254-3, str. 58–67: Zpráva o průzkumu method práce v ZO KSČ v n.p. Penicilin v Roztokách a situace v tomto závodě, prosinec 1953.

²⁴ Kott, *Le communisme au quotidien*, 57–58 a 190–193.

Navzdory tomu, že otevřené konflikty se stávají minulostí, zůstává existence dvojí autority v podniku strukturně problematickou, neboť přispívá k vzájemné rivalitě. V 60. letech jeden funkcionář z okresního výboru vyslaný do mělnického cukrovaru konstatuje, že „ředitel závodu je zván dle plánu do výborové schůze a radí se s výborem o tom, jak zajistit některé mimořádné úkoly, informuje výbor i členskou schůzi pravidelně o plnění hospodářských úkolů, avšak v kádrových otázkách stranickou organizaci nežádá o souhlas k zamýšleným kádrovým změnám. Souhlas stranické organizace si také nevyžaduje ani podnikové ředitelství, pokud provádí kádrové změny na závodě. Bude však nutno, aby stranická organizace vypracovala svůj kádrový seznam.“

Stejnou věc pozorujeme taktéž uvnitř SED: ředitel TRO v letech 1956–1961, bývalý člen stranického aparátu, je charismatickou osobností, v podniku je velmi úspěšný a jeho autorita dopadá na všechny členy podniku včetně tajemníka stranické organizace, s nímž podnikový ředitel přichází do střetu. Podle tvrzení jednoho člena stranického vedení „soudruzi pocítují, že mezi podnikovým a stranickým vedením existuje napětí“.²⁵ V roce 1961 vyjde najevo, že ředitel TRO falšoval číselné výkazy, aby splnil plán, takže ztrácí svůj post. Na dlouhé schůzi věnované sebekritice musejí různí členové stranického výboru z TRO, kteří byli často spolupracovníky bývalého ředitele, vysvětlovat, proč připustili, aby k tomuto falšování docházelo.²⁶

Je také možné, byť je to mnohem vzácnější, aby stranický tajemník získal nadvládu nad podnikovým ředitelem. Tak tomu bylo v TRO mezi lety 1963 a 1966: stranickou organizaci tehdy řídil bývalý voják s autoritativními sklony, který se stal uvolněným stranickým funkcionářem. V TRO „podle všeobecného názoru tento tajemník ovládá veškerý hospodářský i politický provoz. V podniku je považován za skutečného ředitele.“²⁷ Tento člověk praktikuje opravdovou politiku vlivu, organizuje večírky a kabaretní představení pro zaměstnance podniku při příležitosti výroční členské schůze, aniž by bylo zřejmé, kdo vše platí. Zástupce tajemníka stranického vedení, který je velmi zadlužen, je pod jeho vlivem, a když se členové vedení podniku snaží stranickému tajemníkovi čelit, „má takové výbuchy vzteku, že vládne atmosféra strachu“.²⁸

²⁵ LAB C Rep 904-23-16: Sitzung am 28. 2. 1961.

²⁶ LAB C Rep 904-23-5: Protokoll der ausserordentlichen Gesamtmitgliederversammlung am 14. 11. 1961.

²⁷ LAB C Rep 902-1737: Untersuchungsbericht der BPKK über die Leitungstätigkeit des Gen. Werner Gerlatzek, ehemaliger 1. Sekretär der BPO des VEB TRO „Karl Liebknecht“, 3. 11. 66.

²⁸ Tamtéž.

Politické a ekonomické cíle

Dvojznačnost vztahů mezi stranickým a podnikovým vedením nesouvisí pouze s personálními otázkami, ale se samotnou formulací cílů strany uvnitř podniku. Prioritu mají ve skutečnosti hospodářské cíle: jednou z hlavních úloh základních organizací KSČ i SED je přispět k plnění plánu. V 50. letech zaujímá plnění plánu významné místo v diskusích během schůzí stranického výboru. První číselný výkaz se objevuje během schůze stranického výboru Spolany v roce 1953. Řešení technických otázek však dlouho zůstává vedlejší: v roce 1954 se objevuje první zcela technická zpráva o automatizaci ve Spolaně.²⁹ V roce 1956, pravděpodobně podle sovětského modelu, organizuje stranické vedení ve Spolaně i v TRO závodní hospodářské konference.

Čas věnovaný ekonomickým otázkám se v 60. letech dále zvyšuje. Časovým údobím, které je nejvíce poznamenáno diskusemi o ekonomické situaci podniku, je první polovina 60. let. V Československu se jedná o čtyři roky od hospodářské krize v roce 1962 až k uskutečnění hospodářské reformy v roce 1965. Během této doby zakládá celozávodní výbor Spolany různé komise, v nichž jsou jeho vlastní funkcionáři, tyto výbory jsou však otevřené i členům, kteří žádnou funkci nezastávají. V těchto letech můžeme ve Spolaně stejně jako v dalších závodech číst velmi popisné zprávy – a velmi poučné – zbažené politického hodnocení.³⁰ Tradiční témata, jako nábor nebo průběžná kontrola každoročního politického školení mizí z programu. Samotný pojem „vedoucí úloha“, a dokonce i sousloví „stranická práce“ v této době nejsou používány. V SED je stranický aparát zcela reorganizován po VI. kongresu v roce 1963: teritoriální uspořádání je téměř zrušeno ve prospěch rozdělení podle jednotlivých odvětví, které má lépe odpovídat ekonomické realitě.³¹ Modelem je tehdejší praxe KSSS.³² Ve stranických volbách v roce 1964 volá vedení SED přímo po tom, aby byli do výborů základních organizací začleněni specialisté.³³

²⁹ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1954, str. 12–14: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice konané dne 10. 12. 1954.

³⁰ Viz například: SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 596-1095, 1963, str. 70–77: Zpráva o stavu techniky zdůvodněných THN surovin a energií v základním závodě Spolana n.p. Neratovice a v dislok. českých Křinec a Velvary k 1. 1. 1963; co se týče příkladu v menším závodě, viz SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 632-1380, 1963, str. 2–5: Referát předsedy ZO KSČ s. Zdeňka Lisky na výroční členské schůzi 27. 1. 1963.

³¹ Monika Kaiser, *Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972* (Berlin: Akademie Verlag, 1997), 47–55.

³² Barbara A. Chotiner, *Khrushchev's Party Reform. Coalition Building and Institutional Innovation* (Westport, Conn. a London: Greenwood Press, 1984).

³³ SAPMO-BArch DY 30 IV A 2/5/93: Zu einigen Problemen der kadermäßigen Vorbereitung der Parteiwahlen, 6. 1. 1964.

Toto údobí však končí rokem 1965, po pádu Chruščova: závěry konference o organizaci závodu ve Spolaně tehdy opět potvrzují „vedoucí úlohu“ strany a upřesňují, že nesmí „docházet k nahrazování a oslabování odpovědnosti a pravomoci jednotlivých hospodářských pracovníků-vedoucích“.³⁴ Během roku 1965 se ve zprávách ze schůzí znovu objevují dříve opuštěná témata i pojmy. Pokud se straničtí funkcionáři spokojí „pouze“ s ekonomickými cíli, jsou předmětem kritiky: zpráva mělnického okresního výboru z roku 1965 tak doporučuje „změnit náplň stranické činnosti a zabývat se více o kádrové a politické otázky a nedělat ze schůzí výrobní porady“. Stejná dilema zažívají v té době funkcionáři základních organizací SED.³⁵ Zdá se, že straničtí funkcionáři jsou vystaveni neřešitelnému rébusu: jestliže se jim nepodaří splnit plán, protíví se stranickému rozhodnutí, pokud se však příliš angažují v ekonomických otázkách, vystavují se riziku, že budou suplovat vedení podniku.

Strana a odbory

Dalším neopominutelným partnerem strany v rámci podniku jsou odbory. V Československu stejně jako v NDR působí odbory často v podniku déle nežli strana. Odbory zde těží z legitimacy závodních rad (*Betriebsräte*), které pohltily na konci 40. let, a samy sebe představují jako obhájce zájmů pracujících.³⁶ Od roku 1948 jsou však odbory programově přiváděny k poslušnosti: jejich úloha se musí omezit na funkci „hnacího řemene“ stranických rozhodnutí. Tyto změny neprobíhají zcela hladce. Například celozávodní výbor Spolany si ještě v roce 1952 musí vynucovat změnu předsedy jedné dílčí rady. Volby nevedou vždy k očekávaným výsledkům; v roce 1954 se tak jeden člen celozávodního výboru dotazuje: „proč neprošel soudruh L. a soudruh P.? Na Vodárně neprošla schůze tak, jak měla; soudruh P. vzhledem k neoblíbenosti neměl být vůbec kandidován.“³⁷ Dokonce i předseda závodní rady ve Spolaně je kritizován, protože „velmi často úkoly nepřenáší a neudrzuje dostatečný styk se sekretariátem KSČ“. Tento předseda ostatně chtěl svou funkci položit, ale nebylo mu to umožněno.³⁸

³⁴ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 597-1095, 1965, str. 147–150: Usnesení CZV konference KSČ n.p. Spolana Neratovice ze dne 21. 2. 1965, str. 147.

³⁵ Tamtéž, str. 168–169.

³⁶ K NDR viz Ross, *Constructing Socialism*, 37 a 46–47 a pro Československo Peter Heumos, „Betriebsräte, Betriebsausschüsse der Einheitgewerkschaft und Werktagenräte. Zur Frage der Partizipation in der Tschechoslowakischen Industrie vor und im Jahr 1968“, in *1968 und die Arbeiter. Studien zum „proletarischen Mai“ in Europa*, vyd. Bernd Gehrke a Gerd-Rainer Horn (Hambourg: VSA Verlag, 2007), 131–158.

³⁷ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1954, str. 12–14: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice konané dne 10. 12. 1954, str. 12.

³⁸ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1953, str. 128–129: Zápis z hlavního výboru KSČ, schůze konané dne 9. 1. 1953, 11. 1. 1953, str. 128.

Zdá se, že na počátku 50. let bylo běžné, aby strana přímo zasahovala do odborových záležitostí, především kvůli tomu, aby prosadila určitého kandidáta. Počínaje lety 1952–1953 je však tento typ zásahu oficiálně kritizován: „vedoucí úloha“ nyní musí být vykonávána nepřímým způsobem, prostřednictvím komunistů, kteří jsou součástí odborového vedení.³⁹ Tito straníci však ne vždy sledují uložené instrukce. Aby byla jejich činnost pod kontrolou, jsou vytvořeny stranické skupiny řízené členem strany, který je zároveň součástí stranického výboru. Tento typ nepřímé kontroly je doporučen rovněž i v SED, jeho prosazení však trvá určitý čas. Roku 1956 tak tajemník stranického výboru v TRO osobně zasahuje, aby povzbudil socialistickou soutěž v úsecích, kde to odbory neučinily. Navrhuje, aby bylo během valné hromady stranické organizace svoláno odborové vedení TRO, připouští však, že „samozřejmě není dobré, aby docházelo k takovému překrývání“, čímž připomíná, že strana nemá ovládat odbory přímo. Dodává, že je zapotřebí více „pomáhat“ odborovému vedení, zároveň však dodává, že „to neznamená, že by bylo potřeba o tom debatovat při každém zasedání stranického výboru“.⁴⁰

Tento incident poukazuje na další rozpor, kterému strana v podniku čelí: pokud jsou odbory ponechány samy sobě, neplní určenou funkci, pokud však straníční funkcionáři nahradí odborové funkcionáře (kteří nejsou všichni členy strany), zpochybní tak schopnost odborů zastupovat všechny pracující. Stranické vedení je tak nuceno tolerovat prostory nesouhlasu, především uvnitř odborů, aby bylo schopno působit na celek pracujících, z nichž někteří nejsou členy strany.

Strana v podnicích: národní odchylky?

Nerovnocenně rozvinuté aparáty

Uvnitř stranických výborů v podnicích hráli hlavní roli „tajemníci“ (*Sekretäre*) v případě SED nebo „předsedové“ v případě KSČ. Na rozdíl od jiných volených funkcionářů nebyli dobrovolníky, ale profesionálními straníky. V KSČ byli nazýváni „placeni“ nebo „uvolnění“ funkcionáři, v SED „profesionální“ (*hauptamtlich*) funkcionáři. V KSČ jich bylo v roce 1953 pouze 191 a v roce 1963 652,⁴¹ zatímco

³⁹ Viz například NA 1261/2/24, 3-51, str. 1-9: Návrh na prohloubení provádění vedoucí úlohy strany v odborech, 6. 2. 1952.

⁴⁰ LAB C Rep 904-23-12: Protokolle über die zentrale Parteileitungssitzung am Dienstag, den 17. 7. 1956, 20. 7. 1956.

⁴¹ Jiří Maňák, *Proměny strany moci III. Početnost a složení pracovníků stranického aparátu KSČ 1948-1968* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999), 16 a 21.

v SED nalezneme již v roce 1954 1845 uvolněných tajemníků základních organizací.⁴² V roce 1984 jich je 2869, k nim se připojuje 808 náměstků.

Tyto rozdíly jsou znatelné v praxi: na počátku 50. let disponuje stranická organizace TRO se svými 290 členy jedním uvolněným tajemníkem a jedním uvolněným náměstkem. Mezi lety 1953 a 1957 zde dokonce existuje „sekretariát stranického vedení“, který tvoří tři stálí tajemníci (tajemník, jeho náměstek a tajemník pro organizaci a kádrování) a který pořádá své vlastní schůze. Na sklonku 70. let řídí 530 členů stranické organizace v TRO stále tři uvolnění funkcionáři: tajemník, jeho náměstek a tajemník úsekové organizace.⁴³ Naproti tomu členská organizace Spolany má v roce 1951 víc jak 940 členů a v roce 1976 622 členů, ovšem po celou tuto dobu pouze jednoho „uvolněného“ předsedu. Kromě těchto tajemníků stranického výboru fungoval politický personál pověřený propagandou: vedoucí ročního stranického školení (*Parteilehrjahr*) a redaktoři závodních novin. Tyto posty zastávali v TRO uvolnění funkcionáři, zatímco ve Spolaně to byli dobrovolníci, nejčastěji členové podnikového vedení. Konečně základní organizace v TRO má k dispozici sekretářku-písařku na plný úvazek, zatímco ve Spolaně zastává tuto funkci zapisovatel (častěji zapisovatelka), který je jinak v podniku zaměstnán.

Praktické důsledky uvolněných funkcionářů jsou tedy významné: dokonce i v některých velkých podnicích byl často předseda závodní organizace KSČ dobrovolník a měl méně času na organizační práci, zatímco v SED i organizace střední velikosti měly většinou k dispozici jednoho uvolněného funkcionáře jako tajemníka základní organizace. To je například případ Berliner Bremsenwerk, jehož podniková organizace v 60. letech nepřesahovala 150 členů. K tomuto prvnímu důsledku se přidává další: v Československu, i v případě, že je předseda závodní organizace uvolněný z práce, pochází nejčastěji z podniku, v němž pracoval a vykonával různé stranické funkce, někdy v odborech či ve vedení podniku, zatímco v NDR je tajemník základní organizace dosazen do podniku zvnějšku: jeho zkušenost je především zkušeností stranického aparátčíka. Během celého období 50. a 60. let jsou všichni tajemníci podnikových organizací v SED, jejichž případy jsem mohl studovat, uvolněnými funkcionáři, bez předchozí vazby na podnik, kde působí. Je zapotřebí si počkat do poloviny 60. let, abychom našli tajemníky základních stranických organizací, kteří předtím v podniku pracovali.⁴⁴

⁴² SAPMO-BArch DÝ 30 IV 2/5/1667, str. 103–109: Kaderpolitische Zusammensetzung der 1. Sekretäre des GO nach dem Stand vom 1. 2. 54 – 1. 7. 54 (4. 1. 55).

⁴³ C Rep 904-23-58: Protokoll der Wahl der Leitung der BPO des VEB Transformatorenwerks „Karl Liebknecht“ sowie der Wahl der Delegierten zur Kreisdelegiertenkonferenz am 13. 1. 1979.

⁴⁴ Kott, *Le communisme au quotidien*, 45.

Stranická a kádrová práce

Přítomnost těchto uvolněných funkcionářů vysvětluje řadu rozdílů ve způsobu, jakým straničtí funkcionáři vykonávají svou „stranickou práci“ ve Spolaně a v TRO. Velká část této práce je především sepisováním: jde o to pořádit zprávy určené především vyšším stupňům stranického aparátu. První psané dokumenty, které připravuje mezi lety 1948 a 1952 celozávodní výbor stranické organizace ve Spolaně, jsou velmi heslovité: jedná se o zápisy ze schůzí, někdy bez denního pořádku, které jsou vypracovány v telegrafickém stylu a aniž by je doprovázelo podrobnější vysvětlení. Tyto dokumenty jsou pro cizí osoby téměř nesrozumitelné. Postupem času však dochází k určité formalizaci, v dokumentech najdeme denní pořádek, kolonky „jednáno“ a „usneseno“ i prezenční listinu. Naproti tomu v TRO jsou zápisy ze stranických schůzí již od počátku formálně dokonalejší a přehlednější, což je pravděpodobně dáno přítomností profesionální sekretářky-písařky.

V rámci podniku spočívá významná funkce stranického vedení v tom, že ovládá jmenování na klíčové posty v podniku. V TRO v 50. letech najdeme funkcionáře, který na plný úvazek řeší organizační otázky a kádrování. Pracuje v úzké spolupráci s funkcionářem odpovědným za kádrování ve vedení podniku, který sám není členem stranického vedení. Ve Spolaně je situace na počátku 50. let odlišná: šéf kádrového odboru podniku má monopol na kádrovou kontrolu; kromě toho je předsedou základní organizace odpovídající výboru, sám však není členem celozávodního výboru, přestože často dochází na jeho schůze. Jeho úloha je tak významná, že celozávodní výbor pouze s obtížemi získává kontrolu nad podnikovým vedením: v roce 1952 tak musí celozávodní výbor vedení závodu „připomenout“, že mu je stále povinno předat seznam patřičně zdůvodněných jmenování na všechny klíčové posty v závodě. V roce 1954 je funkcionář zodpovědný za kádrový odbor konečně odvolán: je obviněn z toho, že „dělá kádrovou práci na nátlak a přání několika jednotlivců“ a že „pěstuje svou popularitu a nepostupuje jako řádný člen strany“.⁴⁵

Tento okamžik neznámá pouze výměnu osob, ale též změnu organizace práce: celozávodní výbor od této doby přímo sám projednává kádrové záležitosti v rámci kádrové komise, v jejímž čele stojí předseda celozávodního výboru spolu s dvěma dalšími členy výboru.

Projednávání záležitosti v rámci kádrových otázek jsou obdobné v TRO i ve Spolaně. Na počátku se jedná o přidělení klíčových postů politicky důvěryhodným osobám. V průběhu 50. let však pod kádrování spadají i další záležitosti. Od počátku 50. let dává stranický výbor v TRO též povolení na odjezdy na školení.

⁴⁵ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1952, str. 126–131: Zápis z mimořádného zasedání CZV 16. 3. 1954, str. 129–131.

Ve Spolaně si musíme počkat na rok 1959, kdy vzniká první seznam kandidátů (členů KSČ a nestraníků), kteří mají být proškoleni na techniky.⁴⁶ V roce 1956 se ve Spolaně objevují první žádosti o výjezd do ciziny, jejichž počet výrazně vzroste v 60. letech. V TRO je těchto žádostí mnohem méně, což odráží slabší mezinárodní mobilitu mezi východoněmeckými kádry oproti Československu, kterou můžeme vysvětlit otevíráním Československa v 60. letech. V průběhu 50. let se kromě toho objevují žádosti o kádrový posudek, které zasílají jiné závody nebo základní organizace. Je to znakem změny v samotné povaze kádrování: místo toho, aby celozávodní výbor přímo rozhodoval o jmenování určitého člověka na klíčový post v podniku, kde působí, podílí se nyní celozávodní výbor nepřímou na rozlehlé síti, která stále těsněji ovládá profesní dráhu jednotlivců.

Roky 1968–1970 označují předěl v řešení kádrových otázek: stranické výbory často přenechávají své pravomoci vedení podniku. V chemickém závodu Kaučuk Kralupy, který se nachází blízko Spolany, přijímá celozávodní výbor již v roce 1968 rozhodnutí, že nebude potvrzovat jmenování, ale pouze dávat své doporučení.⁴⁷ V zápisech ze schůzí stranického celozávodního výboru ve Spolaně v roce 1968 kádrové otázky vůbec nenalezneme. Znovu se však objevují hned od března 1970, v rámci očisty členstva strany, které doprovází očista ekonomických funkcionářů.⁴⁸ Na začátku 70. let celozávodní výbor kontroluje, aby byla správně dodržována rozhodnutí týkající se ekonomických funkcionářů ve Spolaně (jejich přeložení, zachování, možnost či nemožnost postupu).⁴⁹ Konečně celozávodní výbor stále vydává posudky a potvrzuje „komplexní hodnocení“, které bylo zavedeno po roce 1970 a ke kterému dochází systematicky každé čtyři roky u všech politických a ekonomických kádrů.⁵⁰

Průběžná kontrola základních organizací

Jednou z funkcí stranického výboru na úrovni podniku je samozřejmě kontrola činnosti jednotlivých stranických jednotek v jeho rámci. Situace je však velmi

⁴⁶ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 595-1095: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice, konané dne 9. 4. 1959.

⁴⁷ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 541-671 sl. 1, str. 27–33: Zpráva CZV n.p. Kaučuk Kralupy nad Vltavou o hodnocení výměny členských průkazů, 8. 9. 1970, str. 31.

⁴⁸ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 598-1095, 1970, str. 20–24: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice ze dne 16. 3. 1970, str. 21.

⁴⁹ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 598-1095, 1972, str. 2–3: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice, únor 1972.

⁵⁰ Ke komplexnímu hodnocení, viz Matěj Spurný, „Posudky a další formy uplatňování moci KSČ na Filozofické fakultě UK vůči jednotlivcům“, in *Prověřená fakulta. KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989*, vyd. Katka Volná et al. (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009), 87–94.

odlišná ve Spolaně a v TRO. V zápisech ze schůzí celozávodního výboru ve Spolaně je na začátku 50. let překvapivě málo místa věnovaného základním organizacím. Je pravda, že někteří členové celozávodního výboru jsou někdy sami předsedové základních organizací a již roku 1950 je rozhodnuto, že průběžnou kontrolou každé organizace bude pověřen jeden či dva členové celozávodního výboru.⁵¹ Zdá se však, že celozávodní výbor je někdy nedostatečně informován o tom, co se odehrává v každé základní organizaci. Takto jsme v roce 1954 svědky toho, že celozávodní výbor je dobře informován o přípravě výroční členské schůze pouze v základních organizacích, jejichž předsedové jsou zároveň sami členy celozávodního výboru.⁵²

Až od poloviny 50. let vykonává celozávodní výbor formálnější kontrolu nad základními organizacemi, o čemž se můžeme přesvědčit v psaných dokumentech. Počínaje rokem 1954 celozávodní výbor systematicky kontroluje nábor nových členů, příspěvkovou morálku, průběh Roku stranického školení a spolupráci s masovými organizacemi.⁵³ Díky výměně členských průkazů všech členů KSČ v roce 1955 může celozávodní výbor od této chvíle udržovat přesný seznam straníků a potvrzovat jejich přijetí. V roce 1956 se poprvé objevuje psané zhodnocení účasti na měsíčních členských schůzích⁵⁴ a od tohoto data pořádá celozávodní výbor zvláštní schůze neboli aktivity, na nichž se setkávají předsedové každé organizace při projednávání určité otázky. Docházka však není zcela bezchybná: v dubnu 1956 se na schůzi nedostavili tři z dvanácti předsedů, přestože všichni byli osobně pozváni.⁵⁵

V TRO je situace odlišná: na rozdíl od Spolany zde pojem základní organizace (*Grundorganisation*) neoznačuje jednotlivé jednotky strany v závodu, ale celek organizací na úrovni závodu. Až do roku 1953 se tak základní organizace TRO schází každý měsíc na všeplenární schůzi. Stranické jednotky (*Parteieinheiten*) sice existují v odlišných úsecích podniku, nemají však vlastní pravomoci. Spolu s novými stanovami v roce 1954 jsou vytvořeny úsekové organizace (*Abteilungsparteiorganisationen*), v jejichž čele stojí zvolený výbor, jeho pravomoci jsou však omezené. Rozhodujícím stupněm nadále zůstává stranické „ústřední vedení“ (*Zentralparteileitung*). Tyto strukturální rozdíly vysvětlují, že kontrola úsekových organizací v TRO je důkladnější nežli kontrola základních organizací ve Spolaně. Tato

⁵¹ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1950, str. 79: Usnesení ze schůze hlavního výboru dne 6. 6. 1950.

⁵² SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1952, str. 159–160: Zápis ze zasedání CZV 22. 1. 1954, str. 159.

⁵³ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1952, str. 31–33: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice, 19. 3. 1954, str. 32–33.

⁵⁴ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1956, str. 158–159: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice ze dne 20. 1. 1956, str. 158.

⁵⁵ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1956, str. 108–110: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice, ze dne 27. 4. 1956, str. 108.

centralizace znamená pro stranický výbor více práce, kterou jsou pověřeni právě uvolnění funkcionáři.

Tyto strukturální rozdíly mají významné důsledky též pro vztah mezi jednotlivými členy strany a stranickým aparátem. Například celozávodní výbor Spolany udržuje málo přímých kontaktů se členy v rámci jejich základních organizací. Jediné případy, kdy jsou předvoláváni jednotliví členové, se týká příslušníků Lidových milic, kteří chtějí tuto organizaci opustit⁵⁶ nebo kteří se neúčastní povinných cvičení.⁵⁷ V roce 1952 je před výbor povolán jeden člen kvůli tomu, že na roční závodní organizační konferenci zastával „nesprávné stanovisko“.⁵⁸ Tento stav věcí velmi kontrastuje s činností „ústředních vedení“ v závodních organizacích v SED. Tyto organizace totiž často předvolávají jednotlivé členy a tráví mnoho času projednáváním jejich osobních záležitostí. Tyto rozdíly tedy poukazují na odlišné fungování v obou stranách. V KSČ mají základní organizace široké pravomoci: přijímají rozhodnutí o přijetí či vyloučení členů a vykonávají nad nimi disciplinární dohled. V SED je strana centralizovanější, neboť úsekové organizace (*Abteilungsparteiorganisationen*) nedisponují takovými pravomocemi.

Kontrola podnikového vedení a masových organizací stranickým výborem

Vedoucí úloha, kterou měla strana zastávat vůči jiným podnikovým institucím, nabírá v případě Spolany jiné podoby než v případě TRO. Rozdílná je mezi KSČ a SED především praxe vztahů s podnikovým vedením: v závodních organizacích SED je podnikový ředitel členem stranického vedení *ex officio* a soustavně ve stranickém vedení zasedá. Naproti tomu v závodních organizacích KSČ není ředitel členem celozávodního výboru, přestože je na jeho zasedání občas pozván. Místo toho je jeden člen celozávodního výboru pověřen vztahy s vedením podniku. Tato odlišnost ve struktuře má důležité důsledky: omezuje autonomii ředitele podniku tím, že jej začleňuje do stranického kolektivu. Neřeší však všechny sporné body ohledně pravomocí. Ve stranických vedení SED zůstává podnikový ředitel středem, u něhož dochází k složitému dělení pravomocí, o němž nám podává dobrý obrázek přidělování „stranických úkolů“. Tyto úkoly přiděloval stranický výbor jednotlivě členům strany, avšak vzhledem k technické povaze převážně většiny těchto úkolů, byl stranický výbor zahlcen technickými otázkami, takže musel po-

⁵⁶ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1952, str. 14: Zápis z hlavního výboru KSČ, schůze konané dne 20. 8. 1952.

⁵⁷ Viz například SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 595-1095, 1963, str. 15–18: Zápis ze schůze CZV KSČ Spolana Neratovice ze dne 4. 12. 1963, str. 15.

⁵⁸ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 594-1095, 1953, str. 128–129: Zápis z hlavního výboru KSČ, schůze konané dne 9. 1. 1953, 11. 1. 1953, str. 128.

žádat podnikového ředitele, aby tyto úkoly přiděloval on sám s tím, že si stranický výbor ponechá právo vykonávat dohled, kdykoli si to bude přát.⁵⁹

Podobný rozdíl můžeme pozorovat ve vztazích k masovým organizacím fungujícím v podniku. V závodních organizacích KSC není před rokem 1970 předseda závodní rady (ROH) členem celozávodního výboru, stejně tak jako předseda mládežnické organizace. Místo toho jsou někteří členové celozávodního výboru pověřeni jako „referenti“ vztahy mezi stranickým výborem a vedením masových organizací. Naproti tomu ve stranickém výboru TRO zasedá jak předseda odborové organizace, tak tajemník mládežnické organizace, takže dohled nad těmito masovými organizacemi je mnohem přímější. Ve Spolanaě je kontrola mládežnické organizace sporadická až do 70. let. Naproti tomu v TRO je tento dohled vykonáván přímo: v roce 1955 tak tajemník stranického výboru vysvětluje mladému tajemníkovi mládežnické organizace, že se při řízení mládeže v podniku musí inspirovat pracovním plánem stranického výboru;⁶⁰ kromě toho se po vzoru odborů funkcionáři mládežnické organizace, kteří jsou členy SED, scházejí zvláště, aby připravili schůze.⁶¹

Stejně důsledky jsou ve vztazích s odbory, což beze sporu částečně vysvětluje, že pozice odborů byla v NDR a v Československu zásadně odlišná. V NDR byli legitimní zástupci odborů odstraněni, někdy po vyhocených střetech a podřízení odborů straně můžeme považovat za úspěšně dovršené na počátku 50. let. V 60. letech již nenalezneme v odborech žádnou stopu autonomie. Odbory se omezují na mobilizaci pracujících pořádaním socialistické soutěže a na rozdělování sociálních příspěvků.⁶² K přesně zacíleným avšak rozptýleným projevům nesouhlasu dochází mimo odbory.⁶³

V Československu je situace jiná: po dlouhou dobu si odbory uchovávají jistý prostor skutečné autonomie na úrovni provozu, kde jsou zakládány dílčí rady. Zpráva okresního výboru z roku 1965 udává, že vztahy mezi celozávodními výbory a závodními radami jsou ve většině podniků dobré. Avšak v malých podnicích nebo v provozech velkých závodů je považován dohled nad odbory

⁵⁹ Michel Christian, „Aux frontières de la dictature: l’implantation du SED dans les entreprises est-allemandes dans les années 60“, ed. Sandrine Kott, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 49, č. 2 (2002): 145–176.

⁶⁰ LAB C Rep 904-23-11: Protokoll über die ausserordentliche Sekretariatssitzung am 15. 4. 1955 mit der zentralen Leitung der FDJ, 10. 5. 1955.

⁶¹ LAB C Rep 904-23-12: Prokoll über die zentrale Parteileitungssitzung am Mittwoch, den 7. 3. 1956, 13. 3. 1956, str. 6.

⁶² Kott, *Le communisme au quotidien*, 178–179.

⁶³ Friederike Sattler, „Zum Konflikt Verhalten von Arbeitern in der Chemieindustrie der DDR“, in: *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR* (München: Oldenbourg, 2005), 35–76.

nejčastěji za nedostatečný.⁶⁴ Zpráva vypracovaná pro okresní výbor KSČ v Mělníku takto uvádí, že „se osvědčilo přímě spojení CZV a ZV ROH. Přesto trvá slabá příprava členských schůzí některých dílenských výborů ROH a ze strany ZV ROH a ZO KSČ není poskytována dostatečně účinná pomoc.“⁶⁵ Až v 70. letech zcela mizejí z dokumentů KSČ v závodních organizacích stopy autonomie odborů. Odborové vedení prochází důkladnou čistkou po vzoru čistky, kterou před ním prošla sama strana.

Na základě přítomnosti a činnosti uvolněných funkcionářů a vykonávání důkladnějšího dohledu tedy můžeme tvrdit, že SED měla v podnicích větší vliv než KSČ. Přesto má KSČ až do roku 1970 v podnicích větší poměr straníků: v roce 1965 je 22 % zaměstnanců Spolany členy KSČ,⁶⁶ proti 11,5 % zaměstnanců TRO v roce 1964.⁶⁷ Znamená to, že příslušnost ke KSČ neměla stejný význam jako příslušnost k SED: zdá se, že KSČ disponovala skutečnou legitimitou, která však nutně neznamenala opravdovou angažovanost. Naproti tomu SED vycházela z užší základny, která však byla disciplinovanější a také aktivnější.

Tento rozdíl můžeme vysvětlit poukazem na odlišné okolnosti doprovázející vznik socialistického státu v NDR a v Československu. V Československu byl suverénní stát obnoven hned roku 1945 a komunistická strana se rozvíjela souběžně s ním, se skutečnou podporou veřejnosti a s minimální legitimitou, jež nebyla nikdy zpochybněna.⁶⁸ Naproti tomu v NDR nebyl v roce 1945 obnoven suverénní národní stát a hlavní pravomoci držela okupační velmoc, neboť NDR byla založena až roku 1949. V této situaci hrála hlavní úlohu strana, na jejímž základě se zrodil nový stát. Neexistuje tedy v tomto případě tak zřetelná rivalita a souběžnost jako v případě Československa. To by mohlo vysvětlovat, proč SED jako organizace neměla na místní úrovni tak dobře zapuštěné kořeny, byla však na této úrovni rozhodněji nežli KSČ, která byla dobře založena na místní úrovni, avšak svou nadvládu vykonávala s větší pružností.

⁶⁴ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 299-181, nestránkováno: Stanovisko OV KSČ k práci ZO KSČ za rok 1966–1967.

⁶⁵ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 299-181, nestránkováno: Stanovisko OV KSČ k práci stranické organizace v Spolaně Neratovce.

⁶⁶ SOKA Mělník, OV KSČ Mělník, 597-1095, 1965, str. 186–189: Jak CZV KSČ pomáhá v ZO při přijímání a výchově kandidátů, 9. 7. 1965.

⁶⁷ LAB C Rep 902-1782: Organisationsstruktur und Parteaufbau, Arbeitsweise des Parteiapparates, Zusammensetzung der Büros für Industrie und Bauwesen, für Landwirtschaft und der Ideologischen Kommission, 1964.

⁶⁸ Muriel Blaive, *Une déstalinisation manquée: Tchécoslovaquie 1956* (Bruxelles: Complexe, 2005), 151–157; a Smula, *The Party and the Proletariat*, 170.

Závěr

Tento článek nám umožňuje vyslovit tři obecné závěry:

1. Čím je zkoumaný stupeň komunistické strany nižší, tím více jím prolínají vnější sociální zákonitosti. Existuje zde fenomén „socializace“ (*Vergesellschaftung*) strany, který doprovází její rozvoj jako dominantní instituce uvnitř společnosti. Toto konstatování je pozvánkou ke studiu komunistických stran jako společenských organizací pomocí tradičních nástrojů sociologie.

2. Uchopení moci komunistickými stranami doprovází represe a zavádění nových politických a hospodářských struktur; avšak udržení se u moci v čase je umožněno pouze díky zapojení zástupců strany a státu do množství stabilních každodenních interakcí, které nelze zjednodušeně pochopit jako mechanicky vykonávanou nadvládu. Totalitní model dobře vysvětluje, jak komunistické strany získaly moc, selhává však při vysvětlení důvodů, proč tyto režimy byly schopné přetrvat díky jiným prostředkům nežli represí.

3. Srovnání mezi stranami ukazuje, že přestože je sovětský model společný všem zemím bloku ve chvíli, kdy komunistické strany získávají moc, jeho trvání v čase závisí především na činnosti národních aktérů, kteří vytvářejí jedinečnou podobu režimu. Komparace nám také umožňuje zpochybnit kulturní stereotypy: Češi nejsou ze své povahy švejci a Němci nejsou disciplinovaní a efektivní. Rozdíly v českém a východoněmeckém komunismu bychom měli mnohem spíše hledat ve způsobu, jakým vznikl socialistický stát v NDR a v Československu po roce 1945.

NÁLADY A POSTOJE SLOVENSKEHO OBYVATEĽSTVA K TZV. ŽIDOVskej OTÁZKE PO POTLAČENÍ SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA, 1944–1945

HANA KLAMKOVÁ*

Abstract

Public Mood and Opinion towards the so-called Jewish Question in Slovakia after the Suppression of the Slovak National Uprising, 1944–1945

This paper analyzes public reactions towards official anti-Semitism in Slovakia after the defeat of the Slovak National Uprising in October 1944. There are two research questions that this paper aims to answer: What was the mood and attitude of the Slovak society towards the so-called Jewish question in the final eight months of the existence of the Slovak state? What influenced the general mood and attitude in this period the most?

Keywords: mood and attitude, Slovak society, Holocaust

Aké boli nálady a postoje slovenského majoritného obyvateľstva k tzv. židovskej otázke a jej údajnému riešeniu v posledných ôsmich mesiacoch existencie slovenského štátu?¹ A ktoré faktory najviac ovplyvnili reakcie väčšinovej spoloč-

* Táto štúdia je upravenou verziou štvrtej kapitoly mojej dizertačnej práce *Nepokradneš! Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, 1938–1945*, obhájenej na Inštitúte medzinárodných štúdií Fakulty sociálnych vied Univerzity Karlovej v Prahe.

¹ Citácie z anglických a nemeckých zdrojov sú vo vlastnom preklade, v prípade citácií z dobových materiálov ide vždy o doslovný prepis. To tiež znamená, že citácie z dobových prameňov preto nie vždy zodpovedajú platným pravidlám slovenského pravopisu. Čo sa týka pojmov Žid a žid, kvôli väčšej prehľadnosti textu budem v práci používať pojem Žid, respektíve Židia, s veľkým začiatočným písmenom, čiže v zmysle príslušníkov židovskej národnosti. V prípade citácií samozrejme zachovám pôvodnú formu. Opäť predovšetkým kvôli lepšej prehľadnosti a čitateľnosti textu, keď budem hovoriť o slovenských Židoch, budem mať na mysli všetkých Židov na Slovensku, bez ohľadu na ich (slovenskú, maďarskú, židovskú či inú) národnosť. Pojem slovenský štát budem písať s malým začiatočným písmenom, pokiaľ budem hovoriť o vojnovom štáte všeobecne, s veľkým začiatočným

nosti? Toto sú dve základné výskumné otázky predkladanej štúdie, ktorej cieľom je analýza nálad a postojov slovenskej väčšinovej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v období medzi potlačením Slovenského národného povstania na konci októbra 1944 a aprílom nasledujúceho roku, kedy vojnová Slovenská republika fakticky zanikla. Toto časové vymedzenie je ale skôr orientačné – v snahe poskytnúť ucelený prehľad sa napríklad ešte niekoľkokrát vrátim na koniec roku 1943 a do prvej polovice roku 1944.

V práci sa zámerne vyhýbam spojeniu „verejná mienka“, ktorý som nahradila termínom „mienka verejnosti“. Domnievam sa totiž, že relevantný výskum „verejnej mienky“ je možný len v demokratických zariadeniach. Represívny prístup totalitných (či nedemokratických) štátov totiž nutne vedie k strachu občanov vyjadriť akýkoľvek nesúhlasný názor, prípadne akýkoľvek názor v cudzom prostredí. Spojením „mienka verejnosti“ rozumiem „nevypočítateľné, často zovšeobecnené, rozptýlené a nekoordinované, ale predsa skutočné a rozšírené názory obyčajných občanov“.² Koncept „nálad a postoje“ zahŕňa „emocionálny, spontánny, často chvíľkový názor a pretrvávajúci duševný stav, určený charakterom, vzdelaním a skúsenosťou, ktorý je skutočným východiskom pre všetky hodnotenia a vyjadrenia názoru“.³

Predkladaná štúdia sa opiera o niekoľko dobových prameňov, predovšetkým ale o periodické situačné správy okresných náčelníkov, písané pre potreby Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Hodnotenia okresných náčelníkov v práci porovnávam so situačnými správami iných slovenských orgánov a tiež s dochovanými správami o náladách slovenského obyvateľstva, ktoré vypracovali cudzie, predovšetkým nemecké bezpečnostné orgány.

Ústredňa štátnej bezpečnosti vznikla po vzore nacistickej Tajnej štátnej polície, Gestapa, k 1. januáru 1940, a to najprv ako súčasť Ministerstva vnútra, od roku 1942 potom fungovala ako samostatná inštitúcia. Činnosť ÚŠB bola zameraná na „protištátne trestné činy a obranné spravodajstvo. To znamená, že ÚŠB nemala ofenzívne úlohy a tým pádom ani žiadna jej súčasť nefungovala ako rozviedka“.⁴ ÚŠB zbierala a vyhodnocovala informácie prakticky o všetkých zložkách slovenskej spoločnosti. Spravodajské informácie získavala ÚŠB od jej v veciach spravodajských a štátno-bezpečnostných veciach podriadených úradov – notárskych,

písmenom budem Slovenský štát písať vtedy, ak budem hovoriť o zriadení medzi 14. marcom 1939 a ústavou z 21. júla 1939, ktorou oficiálne vznikla Slovenská republika.

² Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (Jerusalem: International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem; New Haven, Conn.: Yale University Press, 2008), 120.

³ Marlis G. Steinert, *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War* (Athens: Ohio University Press, 1977), 5.

⁴ Bližšie pozri: Matej Medvecký, „Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti“, *Pamäť národa* č. 2 (2006), 25.

okresných a župných úradov, žandárskych a policajných staníc. Okresní náčelníci mali okrem jednotlivých správ Ústrednú štátnej bezpečnosti raz mesačne informovať o celkových pomeroch v obci. Celková situačná správa jednotlivých okresných úradov mala byť rozčlenená na sedem okruhov: na správy politické vo všeobecnosti, správy o komunistoch a socialistických pohyboch, správy o národnostných skupinách, veci Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), Deutsche Partei (DP), Hlinkovej gardy (HG), Hlinkovej mládeže (HM), Freiwillige Schutzstaffel (FS), Deutsche Jugend (DJ), správy o Židoch z hľadiska politického a správy o náboženských pomeroch. Hospodársku situáciu bolo treba pojať do jednej správy, mala byť však rozčlenená na tri odseky. Tým prvým bola hospodárska situácia vo všeobecnosti, kam spadalo zásobovanie obyvateľstva, stav úrody a živelné pohromy. V druhej časti mal okresný náčelník podať správy, ktoré sa týkali nezamestnanosti, mzdových pomerov a prípadných štrajkov v obci. Posledná, tretia časť sa mala týkať Židov z hľadiska hospodárskeho, čím bola myslená predovšetkým arizácia podnikov, a majetkových pomerov cudzincov na území slovenského štátu.

V septembri 1944 bola ÚŠB pridelená Ministerstvu národnej obrany, respektíve jeho bezpečnostnému odboru.⁵ S týmto krokom súviselo vydanie nových smerníc pre Ústrednú štátnej bezpečnosti na konci októbra 1944, v ktorých boli, okrem iného, vymedzené nové kompetencie tejto organizácie.⁶ Podľa týchto smerníc patrili medzi právomoci ÚŠB predovšetkým „a/ všetky veci politickej povahy, menovite socialistické a komunistické pohyby a akcie, židovská otázka, pohyby a akcie národnostných skupín, pohraničné incidenty, zahraničný odbor ČSR a pod., ako aj sledovanie záležitosti a pohybu všetkých složiek slovenského verejného života, b/ sledovanie iredentistickej a ostatnej protištátnej tlače, vyobrazenia a máp, c/ veci hospodárske z hľadiska verejného pokoja a poriadku [...], d/ vydávanie interných pokynov na opatrenia dôverného rázu vo veciach administratívno-policajných, e/ obranná zpravodajská služba, f/ zaistovanie osôb do zaistovacieho tábora a ich prepúšťanie [...], g/ povoľovanie na prekročenie hraníc [...], h/ perlustrácie a vydávanie dobrovzdania vo veciach povoľovania pobytu a pracovných povolení, i/ povoľovanie vypovedania z územia Republiky“.⁷

Nové smernice pozmenili tiež periodicitu podávania súhrnných periodických správ, okresné úrady ich mali vypracovať už každých 14 dní. Každá periodická správa mala byť rozčlenená na deväť častí, a to na „a/ zprávy politické vo všeobec-

⁵ Matej Medvecký, „Ústredná štátnej bezpečnosti a prípravy SNP“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov V*, eds. Michal Šmigel, Peter Mičko, Marek Syrný (Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, Katedra histórie FHV UMB, Štátna vedecká knižnica, 2006), 55–62.

⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), 209-913-8.

⁷ SNA, 209-913-8.

nosti /: politická situácia, politické udalosti, incidenty a pod. :/, b/ zprávy o záškodníkoch /: akcie a pohyby partizánov :/, c/ zprávy o pohybe a akciách čs. odboja [...] a ostatného podzemného, najmä ľavičiarskeho hnutia, d/ zprávy o získaných poznatkoch z obsadeného územia partizánmi a čs. odbojom [...], e/ zprávy o styku osôb – záškodníkov s neobsadeným územím [...], f/ zprávy o náletoch a preletoch nepriateľských lietadiel a ich záškodníckej činnosti, g/ zprávy o záležitostiach a pohyboch všetkých složiek verejného života a jeho činiteľoch, h/ zprávy o Židoch a o pohybe, smýšľaní a podnikoch bývalých príslušníkov čs. strán na oslobodenom území, i/ zprávy o pomeroch náboženských, j/ zprávy o hospodárskej situácii, k/ zprávy o zneužívaní úradnej moci štátneho zamestnanectva a ostatných výkonných a pomocných orgánov, zaradených do pomocnej bezpečnostnej služby“.⁸ Informácie o hospodárskej situácii mali byť pojaté do jednej správy, tá však mala byť rozdelená na dva odseky – na hospodársku situáciu vo všeobecnosti, pod ktoré spadali otázky zásobovania obyvateľstva, živelné pohromy a podobne a na trh práce a veci s tým súvisiace (nezamestnanosť, stávky a podobne). Tieto smernice tiež inštruovali okresných náčelníkov, že v každej správe majú „upozorniť na veci, ktoré vyžadujú okamžitej nápravy a podať vecný návrh, akým spôsobom by sa mala previesť okamžitá náprava“.⁹

Ako to nové smernice pre Ústredňu štátnej bezpečnosti naznačujú, Slovenské národné povstanie bolo kľúčovou udalosťou poslednej etapy fungovania vojnového slovenského štátu. Písať o povstaní – či prakticky o čomkoľvek, čo je s ozbrojeným povstaním partizánskych jednotiek spojené – nie je jednoduché. Ako mnoho iných „veľkých“ udalostí, aj Slovenské národné povstanie má hlasných zástancov a kritikov. Slovanmi historika Ľubomíra Liptáka, „[t]ýždeň od konca augusta do konca októbra 1944, počas ktorých sa na veľkej časti Slovenska ujala moci Slovenská národná rada a povstalecké územie bránili vojsko a partizáni proti útokom nemeckých jednotiek, boli už predmetom toľkých historických prác, štúdií, úvah, politických diskusií i monológov, že by bolo možné napísať, ako sa pri dvadsiatom výročí roku 1964 právom spomínalo, už aj ‚dejiný dejín‘ povstania“.¹⁰

Historik Dušan Kováč rozlišuje päť časových fáz v hodnotení Slovenského národného povstania, roky 1945 až 1948, obdobie od roku 1948 až do polovice 60-tych rokov 20. storočia, obdobie druhej polovice 60-tych rokov, roky 1970 až 1989 a napokon obdobie po roku 1989. V bezprostrednom povojnovom období sa podľa Kováča povstanie oslavovalo, avšak „pre historické hodnotenie nevyhnutný odstup ešte chýbal“. V období medzi komunistickým pučom vo februári 1948

⁸ SNA, 209-913-8.

⁹ SNA, 209-913-8.

¹⁰ Ľubomír Lipták, *Slovensko v 20. storočí* (Bratislava: Kalligram, 2000), 242.

a Pražskou jarou sa Slovenské národné povstanie „vysvetľovalo ako vyslovene komunistická záležitosť, druhá zložka odboja – občianska – bola úplne potlačená, tabuizovaná a vystavená zdrvujúcej kritike. Takáto jednostranná komunistická interpretácia napokon vyústila do tézy, že SNP začalo na Slovensku „národnú a demokratickú revolúciu“, ktorá sa súčasne označila ako začiatok, prvá fáza, socialistickej revolúcie“. K objektivizácii SNP došlo podľa Kováča v druhej polovici 60-tych rokov, spolu s normalizáciou však došlo po roku 1970 k návratu späť. Až november 1989 a s ním spojené spoločenské zmeny podľa Kováča „odstránili umelé prekážky pri výskume a interpretácii SNP“.¹¹

Podľa niektorých historikov, napríklad Martina Lacka, však ani november 1989 nepriniesol skutočne otvorenú diskusiu o Slovenskom národnom povstaní. Podľa Lacka si pád komunistického režimu vyžiadal hľadanie nových historických udalostí, pričom „[p]olitický konsenzus vyústil nakoniec do vyzdvihnutia povstania roku 1944, ktoré sa v roku 1992 rozhodnutím Slovenskej národnej rady stalo štátnym sviatkom Slovenskej republiky. S vyše dvojročným odstupom od „víťazného novembra“ sa tak vytvorila istá kontinuita s komunistickým režimom“.¹² Podľa spomenutého Lacka spolitizovanie Slovenského národného povstania vedie k tomu, že „v záujme vtesnať sa do požadovanej línie historici akousi autocenzúrou snažia sa zamlčovať odvrátené stránky udalostí či osôb s ňou spojených“.¹³

Keďže sa Lacko vo svojej štúdií dotýka aj nálad a postojov väčšinového spoločenstva v nami skúmanom období, čiže otázky, ktorej zodpovedanie je predmetom tejto kapitoly, pozriem sa v nasledujúcich niekoľkých riadkoch na jeho hodnotenie bližšie. Podľa Lacka, „[r]adoví občania, najmä v podhorských obciach, ktorí prežili rušné udalosti záveru vojny na vlastnej koži a niesli najťažšie bremeno ľudských dejín – politické rozhodnutia – mali diametrálne odlišný názor na odboj, než autori honosiaci sa množstvom akademických titulov. Partizánov, ktorých marxistickí historici vynášali do nebies, poznali skôr ako hôrných zbojníkov, ktorých museli nedobrovoľne živiť a ktorí ich len zbytočne vystavovali nacistickým represáliám“.¹⁴

Z pohľadu propagandy boli všetci tí, ktorí sa na povstaní zúčastnili, nepriatelia Slovenska – a podľa toho sa s nimi malo zachádzať. Podľa denníka Slováč

¹¹ Dušan Kováč, „Otázka interpretácie a hodnotenia SNP“, in *Slovenské národné povstanie v československom kontexte*, ed. Michal Petrovič (Bratislava: Slovenská komora Česko-Slovenského výboru a metodicko-pedagogické centrum, 2004), 19–20.

¹² Martin Lacko, „29. august 1944 – rozporné miesto našich dejín nielen pre historikov (Namiesto úvodu)“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov III, Povstanie roku 1944*, ed. Martin Lacko (Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004), 9.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., 14.

z 2. septembra 1944 bol skutočným Slovákom „len ten, kto stojí za slobodu samostatného slovenského národa a za slobodu samostatného slovenského národa a za samostatnú Slovenskú republiku. Všetci ostatní, nech už sú pôvodom tákí, či onakí, sú nepriateľmi samostatnosti slovenského národa, nepriateľmi a vrahmi samostatnej Slovenskej republiky. Kto nie je s nami, je proti nám a tak sa na neho aj dívame. Dnes musí už zmiznúť každá sentimentalita.“¹⁵ Prezident Tiso síce „otcovskou veľkodušnosťou“ vyhlásil amnestiu pre tých, kto „sa bol pridal k partizánom a kto sa bezodkladne vrátil a odovzdá zbrane vojenským či civilným úradom“, amnestia sa však podľa denníka Slováč nevtáhovala na „iný druh partizánov [...] Takých, čo nie zbraňou bojujú, ale rečami a rozličnými počinmi, protiviacimi sa nariadeniam vlády Slovenskej republiky i samostatnosti našej, robia partizánsku prácu po našich mestách a dedinách.“ Týmito inými či skrytými partizánmi boli z pohľadu Slováka jednoznačne Česi a Židia, pretože tí „zradujú partizánom našich ľudí, oni ich odvliekajú a strieľajú“. Obyvatelia Slovenska boli tiež upozornení na to, že „Žid zostane, i keď ho budú vešať, že sa nikdy nezmení a že teda máme všetky príčiny pozeráť sa na neho, ako na škodcu národa. I keď zmení svoju tvár, svoje náboženstvo a neviem čo, bude Židom a Židom ostane. Jeho vnútorné smýšľanie bude len a len židovské“.¹⁶ Partizáni Nežidia boli označovaní za spodinu národa, tých, kto ohrozil slovenskú štátnosť a kto sa snaží zničiť to, čo vybudovali „svojimi obeťami Bernolák, Štúr, Vajanský, Hlinka, Rázus, Tiso a ich obeťaví spolupracovníci“.¹⁷

Z pohľadu propagandy došlo v tomto období nielen k vyostreným heslám proti Židom, Čechom a partizánom, v rozhlase i novinách sa vystupňovala aj kampaň proti bolševizmu. Slováč z 3. novembra 1944 hlásil, že „Česi a Židia a slovenskí boháči zavolali si bolševických partizánov na pomoc, aby im pomohli zotročiť slovenský národ“. Všetky tieto nepriateľské skupiny mali spoločný cieľ, zotročenie slovenského národa a zničenie slovenského štátu, líšili sa iba v spôsobe ako k tomuto cieľu dospieť – „Česi, benešovci“ sa o to usilovali opätovným podmanením si Slovenska, „židia chceli znovu vyciavať náš ľud, i to je jasné. Jasné je i to, že bolševici chceli tu zaviniť rozvrat, biedu a trápenie, lebo to je cesta, ktorou dobývajú svet“.¹⁸ Podľa Podolca pritom hrozba nástupu bolševizmu „spolu s postupujúcou

¹⁵ Slováč, 2. septembra 1944, 3.

¹⁶ Gardista, 9. marca 1944, 5.

¹⁷ National Archives and Records Administration (ďalej NARA), fond (ďalej f.) 242, mikrofilm (ďalej m.) T-175, snímok (ďalej sn.) 9417489.

¹⁸ Slováč, 3. septembra 1944, 1. Pozri tiež Slováč, 3. septembra 1944, mimoriadne vydanie, citované in *Slovenské národné povstanie, Dokumenty*, ed. Vilém Prečan, dokument (ďalej dok.) 234, 1944, september 2. 20,30 hod. Bratislava – Protipovstalecká rozhlasová výzva dr. J. Tisu k obyvateľstvu Slováci (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965), 415–416.

sovietskou armádou nachádzala reálnu odozvu v širších vrstvách religiózne cítia-
ceho obyvateľstva Slovenska“.¹⁹

Propaganda tiež otvorene hovorila o tom, ako by mal štát zakročiť proti stroj-
com povstania, teda Židom, Čechom a bolševikom: „V tomto krvavom očistci zba-
ví sa národ svojich príživníkov, svojich pijavíc. Zbaví sa tých, ktorým kšeftujúci Žid
a Čech bol vždy bližší ako slovenský ľud! Áno, odtrhne od seba hltavcov, ktorým
ešte i bolševickí banditi boli dobrí za spojencov vtedy, keď si mysleli, že ich pomo-
cou si zachránia majetky. Táto háveď sa svojou zradou načisto odhalila a v požiari,
ktorý vyvolala a zapálila na Slovensku, zahynie sama. Čím kto hreší, tým trestaný
býva, a zradcovia, ktorí sa prehrešili proti najkrajším ideálom národa, proti slo-
venskej slobode a samostatnosti, potrestaní budú strašnými následkami svojich
zradných činov. Beštie v ľudskej koži, ktoré našly záľubu vo vraždení nevinných
žien a detí, poznamenané budú v dejinách navždy čiernym bilagom hanby!“²⁰

Po potlačení povstania nedošlo k uvoľneniu propagandistickej kampane pro-
ti údajným strojcom ozbrojeného odporu, predovšetkým Židom a Čechom. Šéf
propagandy Tido Gašpar na konci novembra 1944 dokonca v tejto súvislosti ho-
voril ako o boji dobra so zlom, boji božských a diabolských síl: „Židmi dirigova-
ný mamonársky kapitalizmus na západe a Židmi organizovaný východný mate-
rialistický bolševizmus sú nástrojom démonických mocí. Tieto zúria proti Božej
pravde a hrozia zničiť i nás. [...] Čechobolševicky organizovaný puč na Slovensku
bol ohavným činom démonických besov. Antikresťania Židia, väčšinou neverec-
kí Česi, bezbožní bolševici a niekoľkí typickí mamonárski Slováci sdrúžili sa tu
v lužu zlých mocností, aby podnikli ničivý útok na kresťanskú a národnú tvrdzu
slovenského života, akou je náš štát.“²¹

Keďže vychádzam z tézy, že udalosti okolo povstania výrazným spôsobom
ovplyvnili mienku slovenskej verejnosti, považujem za dôležité, predtým ako bu-
dem skúmať reakcie verejnosti na tzv. riešenie židovskej otázky v tomto období, si
položiť podobnú otázku ako spomínaný Martin Lacko – aké boli postoje obyva-
teľstva k odboju a partizánom? Pri štúdiu periodických správ okresných náčelní-
kov je myslím dobré mať na pamäti, že zhora dosadení zástupcovia okresných úra-
dy nemali záujem na tom informovať ÚŠB o sympatiách obyvateľstva k povstaniu.
To by totiž mohlo vyvolať kritiku zo strany ich nadriadených a dokonca ohroziť ich
zotrvanie vo funkcii. A skutočne, prevažná väčšina týchto správ hovorí o negatív-

¹⁹ Ondrej Podolec, „Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944)“, in Slo-
venská republika 1939–1945 očami mladých historikov III: Povstanie roku 1944, ed. Martin Lacko
(Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004), 23.

²⁰ Slovák, 3. septembra 1944, 2.

²¹ Slovák, 26. novembra 1944, 1.

nom vplyve partizánskych aktivít na nálady miestnej slovenskej spoločnosti. Niektorí okresní náčelníci sa však v správach priznali, že sa k partizánom dobrovoľne pridala časť miestneho obyvateľstva.²² Navyše, nie je ťažké si predstaviť, že samotní obyvatelia boli veľmi opatrní, pokiaľ išlo o verejné prejavy podpory povstaniu. Nariadenie, ktoré (už nová) vláda prijala 6. decembra 1944, stanovilo až 15 ročný trest väzenia pre tých, ktorí by prechovávali alebo ukrývali ľudí, ktorí sa zúčastnili na protištátnej činnosti. Trestne stíhaní mali byť aj tí, ktorí by o takýchto osobách vedeli, ale neoznámili ich.²³ Neznamená to samozrejme, že by negatívna skúsenosť obyvateľstva s partizánmi – ako to popisuje napríklad Lacko – neexistovala, pravda je podľa mňa zrejme niekde medzi hláseniami slovenských a nemeckých bezpečnostných orgánov. V správach nemeckých bezpečnostných orgánov sa totiž opakovane uvádza, že partizáni sú medzi obyvateľstvom obľúbení a že im slovenskí obyvatelia pomáhajú, napríklad tým spôsobom, že partizánov zásobujú potravinami a poskytujú im oblečenie.²⁴ Aj v tomto prípade však predpokladám, že správy nemeckých bezpečnostných orgánov o všeobecne pozitívnom vzťahu slovenského obyvateľstva k partizánom boli nadnesené.

Otázkou nálad slovenskej spoločnosti v prvej polovici roku 1944 sa v jednej zo svojich štúdií zaoberal aj historik Ondrej Podolec. Podľa Podolca ovplyvňovali nálady obyvateľstva v tomto období „viaceré zahraničnopolitické i vnútropolitické faktory. Nesporne najdôležitejším z nich bol vývoj na frontoch druhej svetovej vojny. Následkom prakticky trvalého ústupu armády hlavného garanta existencie malého štátu bolo približovanie sa východného frontu k jeho hraniciam. Jeho obyvatelia si museli klásť oprávnené otázky ohľadom ďalšej budúcnosti Slovenskej republiky po blížiacej sa porážke Nemecka a príchode Červenej armády.“²⁵

²² Pozri napríklad situačnú správu Okresného úradu v Hlohovci, napísanú k 1. decembru 1944. Podľa tejto správy „asi 31. augusta 1944 niekoľko občanov odišlo k partizánom, títo sa však čiastočne vrátili po likvidovaní puču a boli pohotovostným oddielom HG zaistení“. Bližšie pozri SNA, f. ÚŠB, škatuľa (ďalej šk.) 753, spisové číslo (ďalej č.) 1 (United States Holocaust Memorial Museum [ďalej USHMM], fond RG-57.001M, Slovak documents related to the Holocaust [ďalej RG-57.001M], m. 410, sn. 142). Podľa správy okresného úradu v Dolnom Kubíne s partizánmi sympatizoval oblasťný i okresný žandársky veliteľ. Pozri SNA, 209-752-11. Podľa topolčianskeho okresného náčelníka údajný puč bol pripravovaný „čecho-bolševickými banditmi, ktorí strhli so sebou a násilím zavliekli ľudí do ich“. Pozri SNA, 209-763-10.

²³ Slovenský zákonník, 1944, vládne nariadenie 229/1944 Sl. z.

²⁴ Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica, f. IX, šk. 11, č. A 37/76, 5/A in Michal Schwarz, Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938–1944: od autonómie po Povstanie, Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944, *Acta Carpatho-Germanica XVIII* (Bratislava: Slovenské národné múzeum–Múzeum karpatských Nemcov, 2006), dok. 5, Herbert Böhrsch am 19. April 1944 an den Amtsgruppeleiter III B des Reichssicherheitshauptamtes Hans Ehlich über Stimmung und Lage in der Slowakei vom 8.–14. April 1944, 243–246 (slovenský preklad dokumentu 247–250).

²⁵ Podolec, „Ticho pred búrkou“, 19–20.

Vedľa vývoja na frontoch mali podľa Podolca zo zahraničnopolitických udalostí na nálady a postoje slovenského obyvateľstva najväčší vplyv obsadenie Maďarska, neúspešný atentát na Adolfa Hitlera a mocenský zvrat v Rumunsku. Slovenského obyvateľstva sa tiež citeľne dotkol presun nemeckej armády, prelety vojenských lietadiel a tiež nálet na hlavné mesto zo 16. júna 1944. Z vnútropolitických udalostí podľa Podolca negatívne reakcie vyvolala reforma obecnej samosprávy, evakuácia východnej časti republiky a „znižovanie životného štandardu v súvislosti s fungovaním lístkového systému, prostredníctvom ktorého musel byť z dôvodu vojnového stavu regulovaný trh s nedostatkovým spotrebným tovarom“.²⁶

Na základe tohto hodnotenia Ondreja Podolca sa v nasledujúcej časti pozriem na konkrétnu odozvu zahraničnopolitických a vnútropolitických udalostí na nálady a postoje slovenského občianstva, aspoň tak ako to videli jednotliví okresní náčelníci. Vplyv vojnových udalostí na nálady obyvateľstva je zrejmy už z letného pohľadu na skúmané periodické správy – okresní náčelníci v Dobšinej, Malackách, Krupine či napríklad v Banskej Bystrici už na konci roku 1943 informovali ÚŠB, že „[n]eprestajný ústup nemeckých armád na východe ako aj v Taliansku má rozhodne deprimujúci vliv na politickú mentalitu obyvateľstva vo všetkých vrstvách a dnes je už len málo tých najvernejších, ktorí veria vo víťazstve Nemcov“, že „[v]livom stálych ústupov nemeckej armády badať istý druh znervoznenia a tým tiež aj otvorenejšie debatovanie o politickej situácii po vojne“, alebo že „[o]byvateľstvo s veľkou pozornosťou sleduje posledné vojnové a politické udalosti. Smýšľanie obyvateľstva je v tomto ohľade veľmi egoistické, hľadá len svoj prospech, chce z terajších pomerov je ťažiť pre seba, vyhýbajúc sa v záujme verejnosti požadovaných obetí“ a že „[s]ituácia na frontoch nenapravuje nespokojnú a apatickú náladu verejnosti, z ktorej jedna čiastka chová sa tak, aby si opatřila alibi na každý prípad. Nosené odznaky – uniformy – miznú.“²⁷ V tejto súvislosti nás neprekvapí, že s ústupom nemeckej armády, respektíve s približovaním sa frontu k slovenským východným hraniciam rástla nervozita obyvateľstva. Z východoslovenského Prešova prišla už na jar 1944 správa, že „o vojrovej situácii a vo všeobecnosti o vojne sa nikdy toľko nehovorilo, ako teraz“, že „[s]tiesnenosť, ktorá vyplýva z obavy pred následkami válečných udalostí v blízkej budúcnosti, medzi ľuďom sa rozširila. Miestami bolo badať pri povolávaní ročníkov zálohy aj akúsi nechť k nástupu vojenskej služby.“²⁸ Od októbra 1944 sa už o politickom zmýšľaní miestneho obyvateľstva „vlastne ani nedá hovoriť, lebo všetko sa točí okolo vojnových udalostí

²⁶ Ibid., 19–32.

²⁷ SNA, 209-ÚŠB-521.

²⁸ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 11, 21).

a s tým spojených zjavov“.²⁹ Na konci roku 1944 je už celá pozornosť obyvateľstva „venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citeľným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“.³⁰

Okresní náčelníci nevenovali špeciálnu pozornosť udalostiam, akými bolo napríklad obsadenie Maďarska nemeckou armádou v marci 1944, povstaníu vo Varšave a vojenskému prevratu v Rumunsku v auguste 1944, tieto udalosti zrejme zahrnuli pod celkovú vojnovú situáciu. Avšak aj v okresoch, v ktorých ešte na začiatku roku 1944 panovala údajne spokojná a kludná nálada obyvateľstva, okresní náčelníci zaregistrovali, že „[z]ahraničné udalosti tak vojenské ako aj prípad 20. júla /zrada generálov proti Hitlerovi/ pôsobili na hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým. [...] Nechuť k nastúpeniu do vojenskej služby rastá.“³¹

Aj napriek negatívnemu vývoju v náladách obyvateľstva však v spoločnosti zrejme prevládalo presvedčenie, že k priamemu útoku spojencov na niektoré zo slovenských miest nepríde. Svedčia o tom správy, podľa ktorých berie obyvateľstvo vyhlásenie viacerých leteckých poplachov „na vedomie bez obavy a je presvedčené, že ku skutočnému náletu nepríde“.³² Pravdepodobne preto vyvolalo spojenecké bombardovanie hlavného mesta v júni 1944 silné reakcie – napríklad v senickom okrese, ktorého obyvatelia boli údajne presvedčení, že Slovensku sa priamym bojom podarí vyhnúť, „[t]erroristický letecký útok spojencov na hlavné mesto Bratislavu, ako aj neskorší vzdušný boj nad západným Slovenskom silne zapôsobil na obyvateľstvo. Poplchy, ktoré predtým bralo občianstvo bez obavy na vedomie, vzaly svoju vážnosť, čím predpisy a pokyny CPO³³ sú dôkladne dodržiavané.“³⁴ Podobná správa prišla aj zo Skalice, kde „od tej doby počas poplachu obyvateľstvo sa chová tu veľmi disciplinovane a dodržiava prísne predpisy CPO“³⁵ a z Prešova, kde „[č]astejšie letecké poplchy vyvolávajú istý neklud v radoch obyvateľstva, pričom však uvedomujú si širšie vrstvy vážnosť doby a badať v dôsledku toho väčšie porozumenie pre dodržiavanie všetkých nariadení CPO“.³⁶

Podolec už spomenul, že reforma obecnej správy bola jednou z vnútropolitických udalostí, ktoré mali vplyv na náladu obyvateľstva, čo situačné správy do iste

²⁹ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 57).

³⁰ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61). Pozri tiež SNA, 209-761-12.

³¹ SNA, 209-752-5. Neúspešný atentát na A. Hitlera údajne zaujal aj obyvateľstvo topolčianskeho okresu, ktoré v tom videlo „nejednotnosť vo vedení vojny u ríšskych činiteľov a v súvisí týmto očakáva skoré skončenie vojny. Medzi obyvateľstvom v dôsledku toho panuje nervozita“ SNA, 209-763-10.

³² SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 144). Pozri tiež Martin Lacko, *Slovenská republika 1939–1945* (Bratislava: Perfekt, Ústav pamäti národa, 2008), 170.

³³ CPO je skratka pre Civilnú protileteckú ochranu.

³⁴ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 152).

³⁵ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 242).

³⁶ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 21).

miery potvrdzujú.³⁷ Samozrejme výraznejšie do každodenného života slovenskej spoločnosti zasiahla dobrovoľná evakuácia Bratislavy na jar 1944, evakuácia východného Slovenska a vyhlásenie tejto časti za operačné pásmo nemeckej armády na začiatku augusta 1944. Najmä vo východných častiach republiky vyvrcholila vojnová nervozita „a to preto, lebo vojna sa priblížila k štátu“.³⁸ Je pritom zaujímavé, že s evakuáciou východného Slovenska začali okresní náčelníci venovať väčšiu pozornosť tzv. židovskej otázke. V niektorých častiach republiky sa miestne obyvateľstvo totiž údajne ťažko vyrovnávalo s tým, že z evakuovaných častí boli presídlení aj Židia. Do gelnického okresu sa napríklad v dôsledku evakuácie pristahovalo šesť židovských rodín, čo podľa okresného náčelníka viedlo k tomu, že „obyvateľstvo obcí, kde sa usadili stalo sa nespokojnejšie a boly hlasy, aby boli odstránení. Som vyzval týchto pristahovaných Židov, aby sa z okresu vzdiali do inej obce“.³⁹ Židia sa z gelnického okresu na pokyn okresného náčelníka skutočne vystaňovali, zahraničnopolitické udalosti však „pôsobili na hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým“.⁴⁰ O čom ale takéto reakcie hovoria v súvislosti s náladami a postojmi slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, ktoré sú predmetom tejto práce? Na jednu stranu je zřejmé, že tzv. židovská otázka s vystaňovaním Židov nezmizla úplne. Na druhú stranu aj uvedený príklad z gelnického okresu vypovedá o tom, že jej význam pre väčštinovú spoločnosť a/alebo pisateľov situačných správ sa menil pod vplyvom domácich i zahraničnopolitických udalostí. Inými slovami, niekoľko posledných mesiacov existencie slovenského štátu boli obdobím strachu z budúcnosti – štátnej i individuálnej. Preto nie je prekvapujúce, že tzv. židovská otázka v tomto období ustúpila do úzadia. Opätovná prítomnosť Židov v obciach a okresoch, ktoré boli od Židov predtým „očistené“, ale mohla tzv. židovskej otázke dodať na vážnosti. To mohlo mať podľa mňa za následok zradikalizovanie nálad a postojov k tým, ktorí boli nepohodlnými svedkami protizidovskej politiky v praxi.

Silnejúce partizánske aktivity sa 11. augusta 1944 pokúsil minister vnútra Alexander Mach zastaviť vyhlásením stanného práva, ktoré platilo od nasledujúceho dňa. V tom čase sa ale už podľa citovaného historika Liptáka na Slovensku „vytvárala ozaj revolučná a výbušná situácia“. Partizánske jednotky, nachádzajúce sa najmä na strednom a východnom Slovensku, posilnili skupiny zo Sovietskeho

³⁷ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 11 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 209).

³⁸ SNA, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 38).

³⁹ SNA, 209-752-5.

⁴⁰ SNA, 209-752-5. Aj v banskobystrickom okrese obyvateľstvo údajne „s neľúbosťou“ vnímalo pristahovanie niekoľkých židovských rodín v dôsledku evakuácie Šarišsko-zemplínskej župy. Podľa tamojšieho okresného náčelníka išlo o sociálnu otázku, v Banskej Bystrici bola totiž „veľká bytová núdza, ktorú noví pristahovalci ešte zväčšujú a preto nie je žiaducné, aby ďalším rodinám – najmä židovským – pristahovanie bolo povolené“. Bližšie pozri SNA, 209-748-6.

zvazu, „[m]nožili sa prepady nemeckých a vojenských stanovíšť, podnikov, útoky na železnice a pod. Z kasární dezertovali vojaci, odbojári vo vojsku pomáhali vyzbrojovať a kryť činnosť partizánov. Rýchly postup sovietskych vojsk smerom k východnej hranici posiloval netrpezlivosť podniknúť proti Nemcom niečo veľké a účinné.“⁴¹ Prvé boje vypukli 29. augusta 1944 v reakcii na to, ako nemecká divízia prekročila západné hranice republiky.⁴²

Udalosti z konca leta a začiatku jesene 1944 podstatným spôsobom zmenili postavenie zvyšku židovskej menšiny na Slovensku. To bolo v tomto období de facto rozdelené na dva štáty. Jedným bola Slovenská republika, okupovaná nacistickým Nemeckom, a druhým bolo povstalecké územie, na ktorom sa k moci prihlásila Slovenská národná rada.⁴³ Obidva celky pritom zaujali diametrálne odlišný prístup k židovskej komunite. Kým Slovenská národná rada na povstalcami kontrolovanom území zrušila všetky protižidovské opatrenia, vrátane arizačných prevodov, oficiálna propaganda „tieto samozrejme demokratické opatrenia vrcholného povstaleckého orgánu označila za dôkaz, že povstanie, ktoré deklarovalo aj obnovenie Československej republiky, vlastne sleduje v prvom rade záujmy židov“.⁴⁴

Koľko bolo na Slovensku Židov v čase vypuknutia SNP? Podľa Ladislava Lipschera bolo na Slovensku k 1. júnu 1943 okolo 18 tisíc Židov, vrátane vlastníkov prezidentských výnimiek, tzv. hospodársky dôležitých Židov, ako aj Židov v koncentračných táborech, strediskách a vojenských pracovných formáciách.⁴⁵ Katarína Hradská uvádza približne rovnaké číslo, necelých 19 tisíc Židov, ktorí na Slovensku žili v roku 1944.⁴⁶ Jelínek odhaduje, že na Slovensku mohlo byť pred vypuknutím SNP približne 25 tisíc Židov, k tomuto číslu však podľa neho musíme pripočítať ešte asi tritisíc Židov, ktorí na Slovensko utiekli (alebo sa vrátili)

⁴¹ Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, 246.

⁴² Slovenská národná rada počítala s dvoma variantami, kedy na Slovensku začne „veľký boj proti Nemcom a domácim zradcom“ – buď v dôsledku okupácie Slovenska, „a za tejto situácie každopádne bojovať budeme, i keď boj eventuálne bude veľmi nevýhodný“, alebo „po novej dohode s ZSSR a po koordinácii našej akcie do plánov Červenej armády vtedy, keď sovietske vojská budú sa dotýkať našich hraníc alebo budú v takom položení, že spojenie našej a sovietskej armády bude fyzicky možné“. Slovenské národné povstanie, ed. Prečan, dok. 576, 962; Lipták, *Slovensko v 20. storočí*, 245.

⁴³ Slovenská národná rada vznikla na základe Vianočnej dohody z decembra 1943 a na svojej ustanovujúcej schôdzi 1. septembra 1944 prijala Deklaráciu Slovenskej národnej rady, podľa ktorej „[v]šetky demokratické a pokrokové zložky a smery slovenského národa, ktoré viedli neustály boj proti jeho nacistickým nemeckým spojencom, utvorili dnešného dňa Slovenskú Národnú Radu ako vrcholný orgán domáceho slovenského odboja“. Pozri *Slovenské národné povstanie*, ed. Prečan, dok. 212, 390–391.

⁴⁴ Ivan Kamenec, *Po stopách tragédie* (Bratislava: Archa, 1991), 273.

⁴⁵ Ladislav Lipscher, *Židia v Slovenskom štáte, 1939–1945* (Bratislava: Print-servis), 161–62.

⁴⁶ Katarína Hradská, „Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944–45 so zreteľom na transporty do Terezína“, *Historický časopis* 45, č. 3 (1997): 456.

z Maďarska⁴⁷ či Poľska.⁴⁸ Do Povstania sa pritom mohlo zapojiť 800 až 1200 Židov.⁴⁹ Účasť Židov na bojoch proti nacistickému Nemecku – ak budem vychádzať z obidvoch maximálnych čísiel, čiže 1200 Židov z celkového počtu 28 000 – tak približne zodpovedala ich celkovému, predvojnovému podielu v spoločnosti (4 %).

Niekoľko dní po príchode nemeckých okupačných vojsk získala slovenská vláda novú podobu, premiérom sa stal Štefan Tiso, ministrom obrany Štefan Haššík a náčelníkom Hlavného štábu Hlinkovej gardy Otomar Kubala. Ten bol prakticky jediným, ktorému Nemci po vypuknutí Povstania dôverovali.⁵⁰ Podľa Lacka sa „obrodená“ HG stala najaktívnejším ozbrojeným článkom domáceho režimu. Skôr ako o obnove Hlinkovej gardy by sa však dalo hovoriť o novej organizácii; na rozdiel od HG boli totiž Pohotovostné oddiely HG (POHG) ozbrojenými jednotkami a čo je najdôležitejšie, stratili pôvodne dobrovoľnícky charakter“.⁵¹ Nezmenila sa však len vládna zostava, ale aj kompetencie ministerstiev. Židovská otázka napríklad už ďalej nespádala do právomocí ministerstva vnútra, ale bola pridelená ministerstvu národnej obrany.

Nacistické Nemecko, ktoré od 29. augusta 1944 okupovalo územie Slovenska, rovnako ako nová slovenská vláda sa zhodovali v tom, že povstanie bolo predovšetkým dielom Židov. Z viacerých dochovaných zdrojov však vyplýva, že slovenské i nemecké oficiálne miesta mali rozdielny názor na budúcnosť zvyšku pôvodnej židovskej komunity na Slovensku. Prístup novej slovenskej vlády k zvyšku židovskej menšiny na Slovensku bol zrejmy z jej prvých zasadnutí, na ktorých sa vláda roz-

⁴⁷ Najväčší počet Židov z Maďarska prišiel na Slovensko na jar 1944, kedy začali deportácie Židov z obsadeného Maďarska. Prvé deportácie Židov z Maďarska sa uskutočnili v polovici mája 1944, v nasledujúcich menej ako dvoch mesiacoch bolo vyvezených takmer 440 tisíc Židov.

⁴⁸ Yeshayahu Jelinek, „The Role of the Jews in Slovakian Resistance“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, č. 3 (1967): 419, pozn. č. 24. Ferdinand Ďurčanský, slovenský minister zahraničných vecí v rokoch 1939 až 1940, sa v povojnovom období vyjadril, že na Slovensku bolo v čase Povstania ešte asi 55 tisíc Židov. Toto číslo, rovnako ako o niečo realistickejší odhad Františka Vnuka, ktorý sa prikláňa k počtu 34 tisíc Židov, sa zdá byť nadnesené. Ak bolo na Slovensku po Viedenskej arbitráži 91 tisíc, z ktorých bolo 58 tisíc deportovaných v období medzi marcom a októbrom 1942, tak mohlo na Slovensku zostať maximálne 32 tisíc Židov. Z tohto čísla však musíme odpočítať Židov, ktorým sa zo Slovenska podarilo utiecť a tých, ktorí sa skrývali. Jelinek vidí za zveličovaním počtu Židov na Slovensku v čase SNP snahu zdiskreditovať Povstanie ako protislovenský puč. Pozri Jelinek, „The Role of the Jews“, 419, pozn. č. 24; Ferdinand Ďurčanský, Es war nur eine sowjetische Partisanenaktion, in *Politische Studien* 157 (1963): 522; František Vnuk, *Neuveriteľné sprisahanie* (Trenčín: Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993), 112.

⁴⁹ Jelinek, „The Role of the Jews“, 419, pozn. č. 24.

⁵⁰ NARA, f. 242, m. T-175/130, sn. 256953-256954.

⁵¹ Lacko, *Slovenská republika*, 178. Podľa M. Lacka bolo v POHG „celkovo 2 600 príslušníkov, čo bolo približne po percenta zbraneschopných mužov v rámci SR“, Lacko, *Slovenská republika*, 178, podľa historika Jamesa Warda mohli mať POHG v januári 1945 okolo 4–5 tisíc členov. Pozri James Mace Ward, *No Saint: Jozef Tiso, 1887–1947* (doktorská dizertácia, Stanford University, 2008), 475.

hodla sústrediť Židov do bývalého pracovného tábora v Seredi.⁵² Výnimka platila len pre Židov-lekárov, lekárnikov, zubných technikov a zverolekárov, ktorí mohli byť zaistení len s povolením šéfa zdravotného odboru Ministerstva vnútra, v prípade zverolekárov, s povolením šéfa prezídia Ministerstva hospodárstva.⁵³ Z dochovaných dokumentov sa zdá, že slovenská vláda chcela Židov využívať ako pracovnú silu na Slovensku a nie ich deportovať za hranice štátu, čo potvrdzuje napríklad aj dochovaná zápisnica zo zasadnutia vlády zo začiatku októbra 1944. Na tomto zasadnutí sa nová slovenská vláda uzniesla „obrátiť sa na príslušné nemecké miesta s požiadaním, aby sa Židia koncentrovali a zaraďovali do práce len na území Slovenskej republiky“.⁵⁴ Prečo sa ale v tomto období postoj slovenskej vlády k zvyšku židovskej komunity zmenil? Vedľa blížiaceho sa konca vojny – a hľadania si alibi, svoju úlohu zrejme zohrali aj stále silnejšie medzinárodné protesty proti ďalším deportáciám Židov zo Slovenska. Najostrejšie protesty boli slovenskej vláde adresované z Vatikánu. Už 20. septembra 1944 odoslal Vatikán slovenskej vláde verbálnu nótu so žiadosťou, aby upustila od plánovaných deportácií.⁵⁵ Diplomatický zástupca Vatikánu na Slovensku Burzio za Židov dokonca opakovane intervenoval u prezidenta Tisa.⁵⁶ Sám Burzio ale na konci októbra 1944 konštatoval, že „[k]roky na záchranu židov pred deportáciou ostali bez účinku; deportácia je v prúde a hon na ukrytých židov pokračuje. Následkom okupácie zmizli aj zvyšky slovenskej nezávislosti. Vláda a prezident republiky servilne vykonávajú príkazy okupačných úradov. Dobří katolíci sú znechutení postojom prezidenta republiky a kladú si otázku, na čo ešte čaká, prečo už nepodá demisiu.“⁵⁷ Intervencie Vatikánu v prospech Židov na Slovensku však pokračovali. Štátny sekretár Vatikánu Tardini navrhol, aby pápež poslal Burziovi telegram, aby v jeho mene vyzval slovenského prezidenta „aby svoje city a úmysly zladil so svojou kňazskou dôstojnosťou a svedomím. Krivdy a násilie páchané za jeho prezidentovania zaťažujú jeho dušu kňaza, zneuctujú jeho vlasť, diskreditujú klerus a poškodzujú cirkev aj

⁵² Kamenec, *Po stopách tragédie*, 267.

⁵³ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tnľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2, Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939–1945, Dokumenty*, eds. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec, dok. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944 (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003), 303.

⁵⁴ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tnľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. č. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944, 304.

⁵⁵ Karol Murín, *Spomienky a svedectvo* (Partizánske: Priatelia prezidenta Tisu vo vydavateľstve Garmond, 1992), 76–77.

⁵⁶ *Ibid.*, 76.

⁵⁷ Actes, zv. X, č. 377, s. 461 (AES 6992/44), in *Vatikán a Slovenská republika, 1939–1945, Dokumenty*, eds. Ivan Kamenec, Vladimír Prečan, Stanislav Škovránek, dok. 135, Msgr. Burzio Štátnemu sekretariátu, Zárok v prospech židov nepriniesol úspech (Bratislava: Slovak Academic Press, 1992), 202–203.

v zahraničí.⁵⁸ Jediný Tisov list pápežovi, v ktorom reaguje na výhrady Vatikánu voči politike slovenskej vlády voči Židom na Slovensku, je datovaný 8. novembra 1944. V liste pápežovi Piovi XII sa Tiso ohradzuje voči nepravdivým správam, ktoré podľa neho zveličujú nepriateľská propaganda, o „krutých opatreniach vlády Slovenskej republiky, protiviacich sa princípom ľudskosti a spravodlivosti, voči osobám pre ich národnosť a rasu“. Tiso pritom argumentoval tým, že v slovenskom štáte „nebol vynesený ani jeden rozsudok smrti“ a že politické zmeny typu vyhlásenia autonómie v októbri 1938 a vyhlásenia samostatného štátu v marci 1939 sa udiali „bez preliatia jedinej kvapky krvi“. Tiso v liste obhajoval kroky slovenskej vlády proti Čechom a Židom, keď doslova napísal, že skutočnosť, že „vláda poslala domov Čechov, ktorí boli na Slovensku zbytoční, a že židov uvoľnila na práce do Nemecka, kam poslala aj veľký počet Slovákov, nemožno pripísať vláde na ťarchu. Vláda Slovenskej republiky neuskutočnila inkriminované akcie proti Čechom a židom pre ich národnú alebo rasovú príslušnosť, ale z povinnosti brániť svoj národ proti nepriateľom, ktorí po stáročia zhubne pôsobili v jej lone, – a to tak, že aj v nie malom počte a sú dobre, ba dokonca veľmi dobre situovaní.“⁵⁹ Tiso tak aj v čase, kedy už bolo zrejmé, že porážka nacistického Nemecka je len otázkou času, ospravedlňoval protičeské a protižidovské opatrenia ako akt národnej sebaobrany. Čo je na tomto liste zaujímavé, je Tisom zreteľne artikulované sklamanie z vypuknutia povstania, z čoho vinil Čechov a Židov, „ktorí sa mali počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ a ktorí sa spojili s „nepriateľskými parašutistami rôznych národností, ktorých zhodili na Slovensko zo vzduchu a začali otvorenú vzburu proti Slovenskej republike“.⁶⁰ Spojením „ktorí sa počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ Tiso zrejme narážal predovšetkým na Židov, ktorí obdržali prezidentskú výnimku a z ktorých sa ťažko odhadnuteľný počet na povstaní skutočne zúčastnil. Dosvedčuje to aj fakt, že Tiso v tomto období mnohé ním vydané prezidentské výnimky zrušil.⁶¹ V druhej vlne deportácií však Nemci žiadne výnimky – ani tie prezidentské – neakceptovali.

Proti ďalším deportáciám neprotestoval iba Vatikán, ale napríklad aj švajčiarska Spolková rada. Tá v liste z 24. októbra 1944 varovala slovenskú vládu, že ob-

⁵⁸ Actes, zv. X, č. 378, s. 461–462 (AES 6992/44, autograf), in *Vatikán a Slovenská republika*, eds. Kamenec, Prečan, Škovránek, dok. 136, Poznámky Msgr. Tardiniho, Návrh na varovanie prezidenta Tisu, 202–3.

⁵⁹ Actes, zv. X, č. 389, s. 475–478 (AES 8674/44, autograf, 8674/44, 7281/44), in *Vatikán a Slovenská republika*, eds. Kamenec, Prečan, Škovránek, dok. 138, Tiso pápežovi Piovi XII, Ospravedlnenie opatrení slovenskej vlády, 207.

⁶⁰ *Ibid.*, 207–208.

⁶¹ Ward, *No Saint*, 477.

novenie deportácií bude mať za následok vážne zhoršenie vzájomných vzťahov.⁶² Listom z 27. novembra 1944 sa na Tisa obrátil Ehrling Eidem, arcibiskup z Uppsaly. Eidem v úvode svojho listu otvorene konštatoval, že „úbohí židovskí bratia si tu v Európe za posledné desaťročia strašne veľa vytrpeli. V niektorých krajinách nášho kontinentu boli takmer vyhladení.“ Eidem Tisa prosil, aby sa ohrozených slovenských Židov ujal, a to napríklad tak, že by ich prepravil na „iné územie, aby im bola umožnená záchrana“.⁶³ Tiso Eidemovi odpovedal až v januári 1945, keď opäť obvinil Židov, že „[o]pustili dosavadné tábory, zanechali svoje pôsobiská, išli do hôr a so zbraňou v ruke a ešte väčšími veľkými finančnými prostriedkami podporovali odboj proti štátu“.⁶⁴

Druhá vlna deportácií bola už v réžii nemeckých vojenských a politických orgánov – a nacisti na protesty nehladeli. V miestach obsadených nemeckou armádou začala nemecká bezpečnostná polícia – s pomocou gardistov – sústreďovať zadržaných Židov v táboch v Seredi. Ten nacisti medzičasom premenili na nemecký koncentračný tábor.⁶⁵ V tejto súvislosti je dôležité pripomenúť si, že židovské pracovné tábory v Seredi, Novákoch a Vyhniach boli spolu s vypuknutím Slovenského národného povstania rozpustené, čo sprevádzal hromadný útek zadržovaných Židov.⁶⁶ Nemecká predstava o budúcnosti zadržaných Židov získala presnú podobu v polovici septembra 1944, kedy na Slovensko prišiel Eichmannov „najlepší muž“, Alois Brunner.⁶⁷ Mal tu zúročiť svoju skúsenosť z Viedne, Berlína, Solúne a Francúzska.⁶⁸ Brunner sa v súvislosti s tzv. riešením židovskej otázky na Slovensku vyjadril, že „nebude úradovať za stolom, ale v teréne“ – a tak aj urobil. Pod Brunnerovým osobným vedením sa 27. septembra 1944 začala razia na bratislavských Židov, ktorá bola čoskoro rozšírená na celé Slovensko.⁶⁹ Zo Serede odišlo do konca marca 1945 celkom 13 židovských transportov, v ktorých bolo násilne vyvezených približne 13 500 ľudí, a to predovšetkým do Auschwitzu, menšia časť do koncentračných táborov Ravensbrück, Sachsenhausen, Bergen-

⁶² Kamenec, *Po stopách tragédie*, 270–71.

⁶³ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. 139, List Eidema, arcibiskupa z Uppsaly 27. 11. 1944 Jozefovi Tisovi, 309.

⁶⁴ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, eds. Nižňanský, Kamenec, dok. 140, List J. Tisa 4. 1. 1945 Eidemovi, arcibiskupovi v Uppsale, 310.

⁶⁵ Pozri Lipscher, *Židia v slovenskom štáte*, 214.

⁶⁶ *Pozri Holokaust na Slovensku 5, Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944, Dokumenty*, zost. Eduard Nižňanský, Igor Baka, Ivan Kamenec, dok. 127–128 (Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, Vojenský historický ústav, 2004), 292–97.

⁶⁷ Martin A. Lee, *The Beast Reawakens: Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists* (New York: Routledge, 2000), 149.

⁶⁸ Hans Safrian, *Eichmann und seine Gehilfen* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997), 309.

⁶⁹ *Ibid.*, 310.

Belsen. Najmenšia skupina smerovala do geta v Terezíne. Z deportovaných Židov asi 10 tisíc zahynulo.⁷⁰

V súvislosti s druhou deportačnou vlnou si viacero historikov položilo otázku, kto bol za obnovené transportácie zodpovedný. Na jednej strane je zrejmé, že po obsadení Slovenska nemeckou armádou bola moc rekonštruovanej vlády skôr formálna, a tiež, že slovenská vláda sa novým deportáciám snažila zabrániť. Na druhej strane ale slovenská vláda pripravila pre obnovenie deportácií vhodné podmienky, napríklad keď Povstanie opakovanne označovala za židovskú prácu.⁷¹ Navyše, aj keď nemecké úrady Židov deportovali bez ohľadu na to, či boli držiteľmi niektorej z výnimiek, slovenské orgány vyšli okupačnej moci v ústrety, napríklad nariadením Ministerstva národnej obrany z konci októbra 1944, ktorým sa malo zistiť, „či medzi osobami, ktorým bolo udelené oslobodenie podľa §-u 255, nar. č. 198/1941 Sl. z. nie sú také, ktoré sa staly nevhodnými udeleného oslobodenia“.⁷² Je tiež zrejmé, že „[h]oci nemecké bezpečnostné orgány ‚konečné riešenie‘ židovskej otázky na Slovensku do vlastných rúk, neboli by mohli túto akciu uskutočniť v takom rozsahu, keby im zo slovenskej strany neboli pomáhali“.⁷³ Dôležitú úlohu pri zatýkaní Židov zohral práve Pohotovostný oddiel HG, ktorý sa zúčastnil aj na masových vraždách v Kremničke, Nemeckej, Kováčovej a Babinej.⁷⁴

Aké ale boli reakcie väčšinového obyvateľstva k udalostiam na sklonku roku 1944 a začiatku roku 1945 a akým spôsobom tieto udalosti ovplyvnili nálady a postoje slovenskej spoločnosti k režimu slovenského štátu a tzv. židovskej otázke? Čo sa týka mienky verejnosti v tomto období, tie zrejme najlepšie vystihujú pojmy ako strach, nervozita, apatickosť alebo nečinnosť. Tá sa prejavovala ako medzi predstaviteľmi miestnych pobočiek HSLŠ či HG, neochotou k nastúpeniu do vojenskej služby medzi mužmi, ale aj nezáujmom obyvateľstva o politické zhromaždenia.⁷⁵ Podobné nálady sa nevyhli ani miestnej nemeckej komunite.⁷⁶

Čo sa týka poklesu politickej aktivity, topolčiansky okresný náčelník si napríklad v novembri 1944 všimol, že „prv exponovaní ľudia na poli politickom žiadnu činnosť nevytvýjajú, ba opak, stránia sa práce“ a tiež, že „[u] jednotlivých složiek verejného života a jeho činiteľov následkom súčasných pomerov pozorovať absol-

⁷⁰ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 271. K téme pozri tiež Eduard Nižňanský, „Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch 1944/45 – niekoľko dokumentov“, in *Studia historica Nitriensia* 8 (1999), 299–308.

⁷¹ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 272.

⁷² Štátny archív Nitra, pobočka Topolčany, f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923–1945, šk. 85, č. D1-861/44 prez.

⁷³ Lipscher, *Židia v Slovenskom štáte*, 217.

⁷⁴ Lacko, *Slovenská republika*, 179.

⁷⁵ SNA, 209-763-10.

⁷⁶ SNA, f. 209, šk. 752, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 303).

útnu nečinnosť, ba úplné vypojenie sa z práce“.⁷⁷ K približne rovnakému názoru sa v decembri 1944 priklonil okresný náčelník z Turčianskeho Svätého Martina, podľa ktorého „[p]ovšimnutia hodný je tiež zjav nedôvery medzi čelnými straníkmi, čo sa prejavuje v poradách, rozmluvách medzi štyrmi očami a stránenia sa zodpovednosti“.⁷⁸ Zdržanlivú náladu veľmi najvýstižnejšie vyjadril ilavský okresný náčelník v svojej správe za druhú polovicu novembra 1944: „Všeobecná situácia je viac-menej nevyjasnená a značná časť obyvateľstva pod dojomom frontových udalostí a z obavy, že nepriateľská ofenzíva za krátky čas zachvátiť môže aj toto územie, chová sa celkom negativne a svoje cítenie na vonok nijako neprejavuje. Táto zdržanlivosť obyvateľstva, hlavne vo vonkajších obciach, má svoju príčinu aj v partizánskom nebezpečí a preto funkcionári Strany a Gardy – keďže ani bezpečnostné pomery pre nedostatok spoľahlivých bezpečnostných orgánov neni sú uspokojivé – vyhybajú všetkému, čo by vyvolať mohlo pomstu po okrese sa túlajúcich band.“⁷⁹ Prešovskí a senickí okresní náčelníci vo svojich správach z prvej polovice decembra 1944 v podobnom duchu poznamenali, že „[c]elá pozornosť obyvateľstva je venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citelným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“⁸⁰ a že „[v]šeobecnú náladu ľudu možno tedy charakterizovať počiatkom zimného obdobia slovami: nervozita, obavy a počiatok skrytej nespokojnosti“.⁸¹ Menšia politická aktivita sa prejavila nielen u miestnych funkcionárov gardy a strany, podobnú zdržanlivosť bolo badať aj medzi obyvateľstvom. Volieb do obecného výboru v Trenčíne, ktoré sa konali v marci 1944, sa zúčastnila len približne jedna tretina tamajších členov strany.⁸²

Vplyv na pokles nálad obyvateľstva prisudzovali viacerí okresní náčelníci zahraničnej propagande, alebo presnejšie, londýnskeho a moskovského rozhlasu. Okresný náčelník v Ružomberku napríklad v lete 1944 poznamenal, že „[o]byvateľstvo stále sleduje pri radioprijímačoch najmä vzdušnú situáciu, ale aj politickú situáciu a to hlavne odpočúvaním zpráw z Londýna az Moskvy. V tejto súvislosti považujem za potrebné navrhnúť, aby aj Slovenský rozhlas venoval najmä vysielaniu leteckej situácii patričnú pozornosť v tom smysle, aby nepriateľské lietadlá nachodiace sa nad územím Slovenska, bolo presnejšie podané na ktorom mieste sa nachodia a aby vysielanie bolo predĺžené v prípade akcií nepriateľských lietadiel

⁷⁷ SNA, 209-763-10.

⁷⁸ SNA, 209-773-12.

⁷⁹ SNA, f. 209, šk.F 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 230)

⁸⁰ SNA, f. 209, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61).

⁸¹ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 184).

⁸² Ivan Kamenec, „Trenčín v rokoch 1938–1945, Politický a spoločenský vývin“, in *Trenčín: Vlastivedná monografia*, zv. 2, ed. Milan Šimšiš (Bratislava: Alfa-Press, 1997), 35.

u nás aj po 23 hodine.⁸³ Na ministerstve vnútra si hlásenia okresných náčelníkov o zníženej odolnosti obyvateľstva v prípade zahraničnej propagandy všimli už na začiatku júna 1944. Práve hlásenie prezídia ministerstva vnútra z júna 1944 ponúka zaujímavý pohľad do uvažovania vtedajších predstaviteľov o využití propagandy k usmerneniu nálad obyvateľstva. V spomínanej správe sa uvádza, že „[z]ákaz počúvania nepriateľského rozhlasu sa prakticky neosvedčuje a akékoľvek mechanické opatrenia na prijímacích prístrojoch by asi tiež nemali želaný účinok“.⁸⁴ Zhabanie rádioprijímačov údajne nespoľahlivým osobám pritom patrilo k častej praxi v slovenskom štáte, a to po celú dobu existencie vojnovnej republiky.⁸⁵ Toto opatrenie sa však samozrejme nestretlo vždy s porozumením medzi obyvateľstvom, ako to dokazuje nasledujúci príklad z obce Košeca, okres Ilava, z jesene 1944. Podľa tamojšieho starostu zhabala žandárska stanica rádiové prijímače „väčšinou u chudobných robotníkov a politicky bezvýznamných občanov“, čo malo v obci spôsobiť „určitý rozruch v spolunažívaní občanov“. Starosta v Košeci preto žiadal okresný úrad v Ilave „o uvoľnenie radio prijímačov, a aby nebolo obavy pre načúvanie cudzých staníc, nech sú aparáty vyladené na Bratislavský rozhlas, čo viac prospeje k ukludneniu v terajšom čase ako zabavenie“.⁸⁶

Zdá sa, že na ministerstve vnútra existovali na začiatku leta 1944 dva pohľady na to, akým spôsobom by mala slovenská propaganda reagovať na vysielanie z Londýna a Moskvy. Podľa jedného názoru „[n]ajúčinnjšou obranou by azda bolo, keby náš vlastný rozhlas (alebo len tlač?) systematicky reagovali na závažnejšie propagačné vysielanie nepriateľského rozhlasu, pokiaľ sa týka Slovenska. Nemusela by to byť priama odpoveď, ale vecné, pokojné a presvedčivé rozobratie dotýčajnej otázky s nášho stanoviska.“⁸⁷ Samotný minister vnútra Mach si ale zrejme nemyslel, že reagovať na zahraničnú vojnovú propagandu je vhodným prostriedkom, keď poslanca a redaktora bratislavského rozhlasu Konštantína Čulena požiadal, aby sa vo svojich reláciách pridržiaval „láskave konštatovania pozitívnych

⁸³ SNA, 209-769-5.

⁸⁴ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

⁸⁵ K zhabaniu rádioprijímačov najčastejšie dochádzalo podľa zákona z decembra 1939 o trestnom stíhaní činov, ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť; Slovenský zákonník, 1939, zák. č. 326/1939 Sl. z.; Jan Rychlík, „Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938–1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu)“, in *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov IV*, eds. Michal Šmigel, Peter Mičko (Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Ústav vedy a výskumu, 2005), 126.

⁸⁶ SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 238). Okresný náčelník v Ilave v správe pre ÚŠB poznamenal, že „starosta obce toto napísal na nátlak ‚chudobných‘. Ako teda vidieť, ľud rozpoznáva len chudobných a bohatých, ale nie dobrých a zlých, alebo spoľahlivých“. Súhlasil však so starostom v Košeci, že „zabavenie rádioprijímačov nevedie k cieľu, ani k náprave“. Bližšie pozri SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 234).

⁸⁷ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

skutočnosti“ a neodvolával sa na cudzí rozhlas, „i keď nebude možné sa tomuto vždycky vyhnúť, najmä keď ich zjavné nepravdy bude možné v náš prospech pozitívne využiť“.⁸⁸

Udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 mali značný vplyv aj na postoje slovenského obyvateľstva k jednotlivým menšinám, či už židovského alebo nemeckého, a poukázali aj na mnohé konfesiónálne nezrovnalosti. Skutočnosť, že sa počas poslednej etapy fungovania slovenského štátu, ktorá bola v znamení okupácie Slovenska armádou nacistického Nemecka a s tým súvisiacich protizidovských opatrení, zachránilo takmer desať tisíc židovských občanov, podľa historika Kamenca znamená, „že by to nebolo možné bez veľkej a obetavej pomoci nežidovských obyvateľov. Ak je niekedy možné hovoriť o masovej pomoci slovenských ľudí perzekvovaným židovským spoluobčanom, tak je to práve v tomto dramatickom období.“⁸⁹ Sám však upozorňuje na to, že okupácia Slovenska odhalila nielen hrdinské skutky, ktoré pomohli zachrániť aspoň časť diskriminovanej židovskej menšiny, ale aj „denunciánstvo, udavačstvo, závišť a nenávisť“.⁹⁰ Inak povedané, napriek tomu, že v tomto období už zrejme málokto veril vo víťazstvo nacistického Nemecka, pre židovskú komunitu bolo niekoľko málo mesiacov druhej svetovej vojny mimoriadne nebezpečných. Väčšina slovenských preživších sa zachránila v úkrytoch, v mestách, dedinách alebo horách, pričom spoločným znakom tejto formy prežitia bola pomoc okolitého obyvateľstva.⁹¹ Pomoc pritom mala rôzne formy, rozlišovať ale môžeme aktívnu pomoc, kedy väčšinové obyvateľstvo Židov priamo ukrývalo, a to vo svojich domoch či ich okolí, alebo im poskytovalo jedlo, oblečenie, prípadne ďalšie materiálne prostriedky, a pasívnu pomoc, kedy niekto o úkryte Židov vedel, túto skutočnosť však nenahlásil. Samozrejme, aj na sklonku roku 1944, či dokonca v prvých mesiacoch roku 1945 dochádzalo k udaniam na Židov – väčšinou s tragickým koncom – a k pokusom získať ešte na poslednú chvíľu niečo zo židovského majetku. Rozlišovať však musíme nielen formu ale aj motívy tých, ktorí Židom pomohli, či im túto pomoc upreli, alebo ich naopak udali, prípadne sa určitým spôsobom pokúsili zmocniť ich majetku.

Životný príbeh G. F., pôvodom zo Zvolena, ktorý posledných sedem mesiacov druhej svetovej vojny prežil len vďaka pomoci nežidovského okolia, poukazuje na to, aké ťažké je zo spätného pohľadu posúdiť motívy záchrancov. G. F. bol synom rabína, ktorý sa na začiatku druhej svetovej vojny spolu so svojou rodinou

⁸⁸ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 760).

⁸⁹ Kamenec, *Po stopách tragédie*, 274.

⁹⁰ Kamenec, „Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945“, *Česko-slovenská historická ročenka* (2004), 102.

⁹¹ Pozri Peter Salner, *Prežili Holokaust* (Bratislava: Veda, 1997), 69–98.

presťahoval do Nového Mesta na Váhom. Spolu so svojou matkou a sestrou sa G. F. krátko po vypuknutí SNP pokúsil dostať do Banskej Bystrice, cestou sa však dostali do paľby nacistických jednotiek, pri ktorej zomrela matka a sestra G. F. Jeden z partizánov vtedy len sedemročného G. F. zobral do obce Bully pri Donovaloch, kde zaklopal na dvere prvého domu v dedine. V rodine P. a J. S., ktorí v tomto dome bývali, zostal mladý židovský chlapec až do apríla 1945. Aká bola motivácia rodiny, ktorá židovskému chlapcovi nakoniec zachránila život? Podľa spomínaného partizána malo byť rodine pohrozené, že ak sa o chlapca nepostarajú, partizáni sa do obce vrátia, celú rodinu vyvražia a dom vypália. Podľa otca G. F., s ktorým sa syn stretol po vojne, mali partizáni rodine povedať, že G. F. je synom známeho muža, ktorý sa im za ich pomoc po vojne odvdáči. Podľa vlastných spomienok G. F. spôsob, akým sa o neho rodina starala, mu je dôkazom, že ho spomínaná rodina naozaj chcela zachrániť, z humaných a kresťanských motívov.⁹²

Aj z výpovedí ďalších preživších je zrejmé, že stanoviť konkrétny motív ich záchrancov je prakticky nemožné. Aj vtedy, keď napríklad vieme, že Židia niektorým z tých, u ktorých sa skrývali, prípadne tým, ktorí im poskytovali potraviny, za túto pomoc zaplatili, sa môžeme opýtať – bol ekonomický motív hlavným dôvodom ich záchrany? Podľa výpovedí viacerých preživších peniaze v takýchto prípadoch neboli jedinou motiváciou tých, ktorí im holokaust pomohli prežiť.⁹³ Samotní záchrancovia najčastejšie hovoria o princípoch humanity a kresťanskej viere ako o dôvodoch, prečo sa diskriminovaným Židom rozhodli pomôcť.⁹⁴

Podobne aj v prípade tých obyvateľov, ktorí Židom pomôcť odmietli, musíme byť opatrní pri posudzovaní motívov ich činov. V prípade ženy, ktorá židovskú rodinu, skrývajúcu sa na sklonku vojny vo Vysokých Tatrách, hneď dvakrát udala – druhýkrát potom, čo Gestapo proti Židom na jej upozornenie nezasiahlo – je pravdepodobné, že tak urobila z pomsty alebo nepriateľstva.⁹⁵ O niečo ťažšie je posúdiť motívy tých, ktorí Židom nepomohli, keď boli o určitú konkrétnu pomoc

⁹² Gideon, F., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bethesda, Maryland, USA, 17. novembra, 3. kazeta, 03:10–06:43; First Person – Conversations with Holocaust Survivors, 13. mája 2009.

⁹³ Ivan, K., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 12. júla, 3. kazeta, najmä 03:00–05:00.

⁹⁴ Pozri napr. Margita, 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Rimavska Sobota, Slovenská republika, 13. februára; Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára.

⁹⁵ Eva, B., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Košice, Slovenská republika, 4. septembra, 2. kazeta, najmä 03:00–05:00.

napríklad požiadaní.⁹⁶ Treba si uvedomiť, že jednanie Slovákov voči Židom malo rôzne zdroje motivácie, a jedným z nich bol určite aj obyčajný strach.

Uviedla som, že udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 poznačili postoje slovenského obyvateľstva k národnostným menšinám a poukázali na problémy vo vzťahu medzi katolíkmi a evanjelikmi, ktoré v menej dramatických časoch mohli zostať skryté. Správa okresného náčelníka v Dolnom Kubíne ponúka zaujímavý pohľad do náboženských pomerov – hoci zo subjektívnej perspektívy katolíckeho okresného náčelníka. Dovolím si z tejto správy odcitovať dlhšiu časť: „Lud ev.a.v v dedinách, vlivom svojich farárov čo raz viac a viac zastával negativistický pomer k Slovenskému štátu, k prezidentovi, ako katolíckemu kňazovi a vláde, údajne len katolíkom prajnej. Naproti tomu katolíci, ktorí sa v Slovenskom štáte stali povedomejšími po stránke náboženskej ako aj kultúrnej a hospodárskej tiež silneli ostentatívne postavili sa za Slovenský štát, za prezidenta a vládu. Tak sa stalo, že v posledných rokoch medzi katolíkmi a evanjelikmi nastal zakuklený boj, ktorý sa vyvrcholil v povstaleckom hnutí vedenom čiste luteránmi. Je neodškriepiteľným a dokázaným faktom, že povstanie i v Dolnom Kubíne pripravovali luteráni, k nemu sa pridali skoro všetci, inteligentí a laici luteránski s veľkým oduševnením [...] Je isté, že keď dá Boh a Slovenský štát ostane, zapojá sa i luteráni do kladnej práce za Slovenský štát, lebo nebudú mať iného východiska. [...] Poznamenávam, že evanjelikov nemožné je ani medzi kresťanov počítať, lebo následkom úplného zhmotárenia sa na prvé miesto stavajú svoju údajnú slovenskosť a len potom svoju kresťanskosť. Práve pre zastávanie takého stanoviska dokázal puč, že zradili i svoj národ i svoju kresťanskosť.“⁹⁷ Podobne to videl aj senický okresný náčelník v októbri 1944, podľa ktorého „[n]áboženské pomery na vonok byly kludné, ale ako som uviedol v predošlej zpráve v podstate sa velmi zhoršily. Vývoj vedúci k politickému sjednoteniu pokračoval práve opačným a dospel až k tomu, bodu, že politické smýšľanie a spoľahlivosť posudzuje sa dľa konfesijnej príslušnosti.“⁹⁸

Bolo by zjednodušením povedať, že problémy v konfesionálnom spolunažívaní existovali len vo vyhrotených časoch, akým bol napríklad záver druhej svetovej vojny. Domnievam sa, že bližšie k pravde bude tvrdenie, že kým problémy existovali aj predtým, v kritických obdobiach vyšli na povrch, prípadne sa eskalovali. Dôležitý podiel na vyhrotení nálad obyvateľstva mali predstavitelia štátu ale i náboženských denominácií, čo potvrdzuje aj výpoveď pamätníčky zo spomínaného

⁹⁶ Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára, kazeta 2, 25:00–26:20.

⁹⁷ SNA, 209-752-11.

⁹⁸ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 176).

Dolného Kubína: „Takže my sme vyrastali veľmi tolerantne, až kým neprišiel slovenský fašistický štát. Potom naraz došlo k veľkým rozporom práve v týchto vzťahoch po linke náboženskej. [...] Bol tu katolícky pán farár, o ktorom sa hovorí, že bol veľký národovec, že veľmi národovec, že veľmi veľa trpel pre vlasť. No trpel! Ale veľmi veľa tej intolerancie zasial v tomto období do srdc Kubínčanov – bola aj jeho zásluhou. Pretože on bol veľmi, veľmi, veľmi, veľmi zásadový, zásadový zástanca Slovenského štátu len pre Slovákov a len pre jedinú pravú vieru.“⁹⁹

Okupácia Slovenska nemeckou armádou zrejme ďalej prehĺbila protinemecké nálady v spoločnosti, o ktorých nemecké štátobezpečnostné orgány priebežne informovali svoje nadriadené orgány.¹⁰⁰ Podľa októbrovej správy okresného náčelníka v Senici sa „[k]oncom mesiaca počaly sa v miere doposiaľ neobvykle šíriť správy o obsadení Slovenska nemeckým vojskom. Po vyhlásení ministra národnej obrany a po príchode prvých zprávy o odboji slovenských posádok zavládla všeobecná neistota, ba priamo panika. Obavy a neistota zmocnily sa všetkých vrstiev občianstva, jedni sa báli príchodu partizánov, iní zase príchodu nemeckého vojska a prípadne policie.“¹⁰¹ O štrnásť dní už ten istý okresný náčelník konštatoval, že „[o]byvateľstvo je vo väčšine v prejavocho politického smýšľania ako aj názorov na budúci vývoj situácie zdržanlivé a opatrné, čo možno čiastočne pripisovať prítomnosti nemeckej policie v Senici.“¹⁰² V decembri 1944 už v Topoľčanoch panovala „obecná mienka, že terajší pomer prítomnej nemeckej brannej moci k slovenskému obyvateľstvu je viac nepriateľský ako spojenecký – a že pomer nemohol by byť horší aj keďby Slovensko z vojny vstúpilo.“¹⁰³

Potlačenie Slovenského národného povstania nemohlo upokojiť nálady obyvateľstva, ani zabrániť ďalšiemu rozkladu režimu. Prelety nacistických i spojeneckých lietadiel, evakuácia východných častí republiky, odsun nemeckej menšiny a presun nacistickej armády, násilnosti nemeckých i partizánskych jednotiek ďalej vplývali na sklúčenosť slovenského obyvateľstva. Navyše, ako poznamenal Lacko, „prechod frontu bol mimoriadne dlhý a krvavý – od vstupu do prvej obce Kalinov (21. septembra 1944) až po prechod frontu v kysuckom Klokočove a Makove (3. mája 1945) uplynulo viac než sedem – s povstaleckými bojmi vyše osem mesiacov. Vi-

⁹⁹ Citované in Ivica Bumová, „Prejavy (in)tolerancie voči židovskej komunite v prostredí Dolného Kubína v rokoch 1918–1945“, *Slovenský národopis* 48, č. 1 (2000), 63.

¹⁰⁰ Pozri napr. správu viedenskej bezpečnostnej policie z konca septembra 1942, v ktorej sa doslova píše: „Slováci Nemcov nemilujú, avšak ani ich nenávidia. Z toho samozrejme vyplýva kritický postoj k nám Nemcom ako k národu a tiež ako k nositeľom našich politických ideí“. Pozri NARA, f. 242, m. T-175/552, sn. 9427622.

¹⁰¹ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 168)

¹⁰² SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 178).

¹⁰³ SNA, 209-773-12.

aceré obce či mestá boli postihnuté sovietskym bombardovaním; 20. decembra 1944 bol napríklad bombardovaný Prešov. No najväčšou tragédiou bolo kobercové bombardovanie Nitry dňa 26. marca 1945, ktoré si vyžiadalo takmer 350 životov, predovšetkým civilného obyvateľstva.¹⁰⁴

Senický okresný náčelník vo svojej správe k 15. februáru 1945 poznamenal, že už to nie sú zahraničné udalosti ale „domáce pomery, súvisiace s vojnou“, ktoré vplývajú na nálady miestneho obyvateľstva: „Cez tunajší okres prevážaly sa v prvom týždni februára väčšie presuny ríšskonemeckého vojska, ktoré väčšinou pozostávalo s príslušníkov ruskej, ukrajinskej a pod. národnosti. Tieto jednotky behom prechodu a pobytu v obciach prejavily nedostatočnú disciplinovanosť a jednotlivci dopúšťali sa hrubých prehmatov proti vlastníctvu, domácemu pokoju a osobnej bezpečnosti miestneho obyvateľstva. Boly zistené viaceré konkrétne prípady krádeží, neoprávneného habania vecí a tiež obťažovania žien.“¹⁰⁵ Prechod nemeckej armády cez územie slovenského štátu musel medzi obyvateľstvom vzbudiť už konkrétnejšie vedomie, že nacistický „protektor“ vojnu prehrá. Mnohí obyvatelia si zrejme položili otázku, čo bude pre nich konkrétne – a tiež ich majetok, najmä ak sa k nemu dostali napríklad okradnutím Židov – znamenať prehra nacistického Nemecka. Hlohovecký okresný náčelník, v správe k 31. januáru 1945, sa v tejto súvislosti vyjadril, že „[o]byvateľstvo vzhľadom na vývoj udalostí sa politickým veciam vôbec nevenuje a hľadá východisko, ako zachrániť svoje ímanie pred blížiacim sa nebezpečenstvom vojnovnej skázy. Rovnako je to i s hnutím ľavičiarskym“.¹⁰⁶

Nálady a postoje slovenského občianstva na konci druhej svetovej vojny poznačil strach a z toho vyplývajúca nervozita, čo dokladajú aj posledné dve situačné hlásenia. V Prievidzi na začiatku februára 1945 žilo obyvateľstvo „pod dojmom frontových udalostí a pod dojmom obavy o budúcnosť. [...] HSLS v obciach nepodnikla zvláštnu pozoruhodnú činnosť. Všeobecne možno pozorovať v miestnych organizáciách HSLS ochabnutie činnosti a v mnohých obciach úplné zastavenie“.¹⁰⁷ Podobné to bolo na začiatku januára 1945 v Topoľčanoch, kde sa medzi obyvateľstvom prejavovala „istá nervozita vzhľadom na súčasné vojnové pomery. [...] Sú čulé debaty po krčmách, v domácnostiach a prejavuje sa u obyvateľstva váhavosť. Na všetky opatrenia, ktoré sú urobené zo strany rôznych úradov, orgánov, atď., keďže nie sú jasné, počuť všeobecné nadávanie a smele možno tvrdiť, že určitá časť obyvateľstva už teraz sa tak chová, ako by bola pozbavená zdravého smyslu.“¹⁰⁸

¹⁰⁴ Lacko, *Slovenská republika 1939–1945*, 186.

¹⁰⁵ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 194).

¹⁰⁶ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 157).

¹⁰⁷ SNA, 209-761-6.

¹⁰⁸ SNA, 209-763-11.

Strach, nervozita, znížená politická aktivita, neprejavovanie postojov navonok, obavy z partizánskych aktivít, nemeckej ale aj sovietskej armády, eskalácia konfesionálneho napätia, to všetko charakterizuje nálady slovenského obyvateľstva v posledných ôsmych mesiacoch existencie slovenského štátu. Na rozdiel od obyvateľstva, ktoré pod vplyvom vojnových udalostí nervózne očakávalo ďalší vývoj spojený s nevyhnutnou porážkou hitlerovej armády, prezident Tiso a rekonštruovaná slovenská vláda vyjadrovali svoju lojalitu nacistickému Nemecku aj naďalej. V reakcii na Povstanie, z ktorého propaganda obviňovala protislovenské živly, predovšetkým Židov a Čechov, Tiso dokonca zrušil mnohé ním vydané prezidentské výnimky.¹⁰⁹ Pre zvyšnú židovskú menšinu na Slovensku predstavovala okupácia Slovenska nacistami mimoriadne nebezpečné obdobie. Nacisti, s pomocou Pohotovostných oddielov HG, začali na obsadených územiach zadržiavať všetkých Židov a z koncentračného tábora v Seredi do konca vojny deportovali 13 tisíc Židov. Postoje obyvateľstva k týmto posledným krokom v tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku, boli rôznejšie než predtým. Na jednej strane je zjavné, že bez pomoci slovenského obyvateľstva by sa nepodarilo prežiť asi 10 tisícom Židov, ktorí sa pred nacistami skrývali. Na druhej strane aj v tomto období nájdeme prípady (dokonca opakovaných) udaní na Židov.

¹⁰⁹ Ward, *No Saint*, 477.

RECENZE

Ondřej Beránek, Pavel Ťupek, **Dvoji tvář islámské charity**. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. 219 s. ISBN 978-80-7325-163-5

Ve všech monoteistických náboženstvích existuje povinnost či přinejmenším nabádání k dobrovolnému vzdání se části svého majetku ve prospěch těch méně šťastných. Pro muslimy je poskytování almužny dokonce jedním z pěti „pilířů“, základů, islámského náboženství, přičemž existují komplikované metody výpočtu výše této almužny, tzv. *zakátu*. Vzhledem k tomu, že *zakát* v různé formě odvádí většina praktikujících muslimů, jedná se v součtu o obrovské sumy peněz, které lze vynaložit na skutečnou pomoc potřebným a provoz náboženských institucí, jak se tomu ve většině případů skutečně děje, ale lze je také zneužít k financování terorismu a jiných *de facto* politických aktivit.

Právě na negativní aspekty islámské filantropie, tedy na problematiku zneužívání prostředků islámských dobročinných organizací k financování terorismu a jiných aktivit islámských radikálů se zaměřuje studie dvou začínajících českých islamologů a arabistů, Ondřeje Beránka, působícího v současné době na Brandeis University (Waltham, Massachusetts), a Pavla Ťupka (v současné době na Káhirské univerzitě). Jedná se o velmi fundovaný příspěvek k zatím ne příliš bohaté české literatuře o hospodářských aspektech islámu. Navíc navzdory faktu, že oba autoři jsou arabisté, kniha nabízí ucelený přehled o působení rizikových charitativních organizací v celém islámském světě, tedy od Balkánu po Jihovýchodní Asii. Z významnějších muslimských lokalit schází jen příslušné regiony postsovětského prostoru, kde chybí zejména problematika financování čečenských a tádzických povstalců z islámských zdrojů, případně též v médiích stále častěji zmiňovaný Východní Turkeistán. Vedle toho autoři shrnují problematiku islámských charit v Západní Evropě a Severní Americe, odkud příslušníci relativně prosperujících diasporních komunit spolufinancují islámský terorismus (vedle zcela legitimní pomoci zemím původu).

Ovšem výše zmíněná opomenutí mají svou logiku. Recenzovaná monografie totiž není a ani nechce být vyčerpávající encyklopedií světové islámské dobročinnosti, ale spíše teoretickou prací, vysvětlující různé systémy poskytování a přijímání *zakátu*, které jsou ilustrovány detailním popisem fungování těchto systémů v modelových zemích, zhusta státech, které popisovanou formu naplňování této náboženské povinnosti první zavedly, či v ní nějak vynikají. Kupříkladu zevrubný popis systému náboženských charit Saúdské Arábie je s drobnými odchylkami platný pro většinu zemí Perského zálivu, zatímco třeba model financování islámských bojovníků v Bosně, kterému autoři věnují poměrně velký prostor, platí – opět s přihlédnutím k jistým místním specifikům – též pro Kosovo, Makedonii, ale v zásadě i pro Čečensko.

Monografie je rozdělena do dvou částí. První oddíl knihy, Teorie a minulost, popisuje vývoj koncepcí dobročinnosti v předislámské době a v průběhu islámských dějin. Mezi obzvláště zajímavé postřehy této části knihy patří hypotéza, že chudina coby specifická sociální vrstva je produktem požadavku soustavné péče o chudé, který kladou všechna monoteistická náboženství, zatímco v kulturách bez takové tradice specifická vrstva „potřebných“ neznají, ačkoliv i zde je finanční pomoc v případě potřeby (např. při živelních katastrofách) široce poskytována. Chudina patrně neexistovala ani v předislámské Arábii, neboť nejra-

nější islámští právníci, jak dokládají autoři, se relativně intenzivně zabývali otázkami, jak naložit se *zakátem*, pokud se v okolí poskytovatele této almužny nenacházejí žádní sirotci ani jiní potřební. Někteří navrhovali věnovat tyto prostředky chudším příbuzným či otrokům, jiní navrhovali přispět tyto prostředky na *džihád*, jak (často bez souhlasu ústředí) činí jednotlivé pobočky některých dnešních islámských charit působících v zónách konfliktu. Dále autoři přibližují vývoj instituce *waqfu*, dobročinné nadace, od dob jejího vzniku v raně islámské době do současnosti a popisují, jak starobylé metody výpočtu a poskytování *zakátu* ovlivnila moderní globalizovaná ekonomika a finančníctví. Stručně je zde popsána i zatím poměrně krátká historie západního studia islámských charit, které úzce souvisí s bojem proti islámskému terorismu. Celkově první část monografie poskytuje čtenáři uvedení do problematiky, postavené takřka výlučně na sekundární literatuře. Tento „úvod“ ovšem zabírá necelou polovinu knihy, což je vzhledem k faktu, že se jedná o dosud velmi málo studovaný a popisovaný jev, zcela pochopitelné.

Druhá část knihy, Charita ve službách džihádu a *da'wa*, popisuje, jak jsou finanční prostředky islámských charit zneužívány pro financování terorismu a misionářských aktivit (*da'wa*) v různých částech světa. Tato část monografie, přibližně její druhá polovina, představuje vlastní výsledky výzkumu obou autorů a opírá se nejen o širokou pramennou základnu, ale též o solidní znalost prostředí, získanou během řady dlouhodobých pobytů v různých blízkovýchodních zemích, zejména v Saúdské Arábii, již je v knize věnována největší pozornost. Tato pozornost je ovšem zcela oprávněná, neboť Saúdská Arábie je dnes zdaleka největším poskytovatelem islámské charitativní pomoci po celém světě, a má patrně nejpropracovanější normy pro fungování nevládních islámských dobročinných organizací, jimiž se inspiroují nejen různé blízkovýchodní státy, ale též mnohé islámské charity působící na Západě. Vedle toho jsou pojednány též iránské státem (resp. duchovenstvem) spravované *bonjádý*, nadace vytvořené ze zkonfiskovaného majetku odpůrců režimu a stávajících *waqfů*, aby sloužily nejen k finančnímu zajištění duchovních institucí, ale též k „vývozu revoluce“. Na straně příjemců pomoci jsou rozebírány především Bosna, Palestina, Afghánistán a Východní Afrika.

Celkově kniha působí mírně nesourodým dojmem, neboť první a druhá část se způsobem zpracování i měrou vlastního přínosu autorů liší, ovšem vzhledem k výše naznačeným skutečnostem je zvolená forma výkladu pochopitelná. Mezi její výrazné klady patří, že se autoři neomezují pouze na prostředí, se kterým jsou nejdůvěrněji obeznámeni, tedy na arabské země. Navzdory tomu právě kapitoly o arabských, zejména saúdských, charitách jsou patrně nejceněnějšími částmi celé monografie, neboť literatura pojednávající o těchto velkých dárcích dosud v češtině zcela scházela, ale i v ostatních západních jazycích je její nabídka značně omezená. Přitom nelze předpokládat, že badatel zajímající se o vliv arabských charit třeba v Albánii nebo v jižním Thajsku, bude schopen si přečíst relativně početné arabskojazyčné publikace o těchto institucích.

Knihy je orientalistickou studií a je primárně určena čtenářům-orientalistům. Navzdory tomu je velmi cenným zdrojem informací též pro badatele a laické zájemce o islámskou dobročinnost ve všech světových regionech, kde se tento fenomén vyskytuje, od západní Evropy a Severní Ameriky přes jižní a Jihovýchodní Asii a Blízký Východ až po Východní a Jihovýchodní Evropu. Vedle religionistů-islamologů či odborníků na bezpečnostní studia může po-

soužit též všem ostatním zájemcům o studium společenských věd, kteří v souvislosti se svým výzkumem pocítí potřebu rychlého a zasvěceného uvedení do světa islámské filantropie.

Kamil Píkal

Jan Bitman, *Jak jsme žili ve Smržovce a v okolí ve 20. století*. Jablonec nad Nisou: Město Smržovka a Státní okresní archiv, 2006. 167 s. ISBN 80-901972-9-9

Rozsáhlá (v kvartovém formátu malým fontem písma vytištěná) kronika Jana Bitmana je zajímavým a ovšem také ve své skladbě neobyčejně složitým literárním, resp. dějepisným útvarem. Je to především kniha osobních vzpomínek a svědectví shromážděných od Bitmanových příbuzných (včetně pasáží napsaných Juliem Bittmannem), přátel, známých ze Smržovky a okolí. Autor ovšem nezůstal na této rovině a s velkou péčí a podporou archivních materiálů, dokumentace, sbírky dobového tisku, resp. výstřižků Státního okresního archivu v Jablonci nad Nisou se pokusil zasadit tento individuální pohled do širšího kontextu svého města a početnými obrazovými i přetištěnými textovými přílohami ho čtenářům opticky zpřístupnit, resp. doplnit prostřednictvím editovaných autentických dobových textů. A konečně v třetí rovině se Bitman zaměřil na celoevropský kontext a s oporou v některých historiografických dílech naznačil i horizont „velkého světa“, v němž se odehrával jeho individuální osud.

Motivace Bitmanovy práce je podstatně širší než „jen“ připomenout a před zapomněným zachránit památku svého rodu, příbuzenstva, okruhu přátel a obyvatel města. Autor říká: „Nenalezl jsem dosud žádné věrohodné povídání o tom, jak žili vedle sebe obyčejné (sic!) lidé – Češi a Němci v pohraničních oblastech Čech. A jak a proč se rozešli“ (s. 3) To je autorská úloha na jedné straně ambiciózní a náročná, na druhé straně je potřeba potvrdit, že jde o úkol vědecky relevantní. „Dějiny každodennosti“ jsou pro první polovinu 40. let úrovní zkoumání, která byla v soudobých dějinách českých zemí dosud zanedbávána – a v nemalé míře podstatě přenechána právě memoárové literatuře.¹ V „akademické“ dějepisné literatuře ovšem již také byly tyto aspekty tematizovány, ale většinou spíše jen v jaksi „doprovodné“ pozici na okraj líčení.² „Vítězné tažení“ orální historiografie pak ve velkých

¹ Zde v českoněmeckém kontextu stojí za připomenutí ještě před rokem 1989 napůl neveřejně v Jaz-zové sekci vydané vzpomínky Ludmily Sinkulové, *Byla jsem někdo jiný* (Praha: Mladá fronta, 1983) a v „sudetském kontextu“ cenná kniha Aleny Wagnerové *1945 waren sie Kinder. Flucht und Vertreibung im Leben einer Generation* (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1990), resp. česky *Odsunuté vzpomínky* (Praha: Prostor, 1993).

² Z řady Janem Bitmanem nepoužitých knih k problematice německé menšiny v Československu, českoněmeckého pohraničí, resp. sudetské župy tu zmiňme alespoň německé vydání knihy Václava Kurala *Tschechen und Deutsche im tschechoslowakischen Staat (1918–1938)* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2001), Christoph Boyer, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)* (München: Oldenbourg, 1999) a Volkera Zimmermanna *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)* (Essen: Klartext, 1999), resp. česky *Sudetští*

česko-německých projektech posledních let (česko-německý výzkum osudů československých německých antifašistů) posunulo do popředí pozornosti právě aspekty každodennosti česko-německého soužití a osudy „obyčejných lidí“ dělnických profesí.³

Bitmanova kniha se ovšem nevyčerpává rodinnými vzpomínkami na meziválečnou a válečnou dobu a pilně sestavenou kronikou let česko-německého soužití ve Smržovce až do vyhnání a do transferu časné poválečných let. Autor – opět zejména na rovině osobních a rodinných vzpomínek – dovedl líčení až do roku 2004, tedy až do chvíle vydání své práce. I tady se samozřejmě – zejména pro porevoluční epochu hlásí o slovo česko-německý motiv: zmíněny jsou tu časté návraty vyhnaných a vysídlených rodin do míst, kde kdysi žily, a individuální česko-německá setkání s dnešními obyvateli.⁴ Svoji roli tu ovšem hraje opět i „velká politika“ a problémy Československa, resp. České republiky s „dědictvím odsunu“, její konfrontace s politickými i majetkovými nároky Sudetoněmeckého Landsmannschafu.⁵ Jan Bitman na tyto otázky nahlíží optikou člověka, který se v mládí pohyboval na průsečíku českého a německého světa a který je na jedné straně s německým prostředím svázán řadou příbuzenských i přátelských pout, na druhé straně se cítí být přesvědčeným Čechem, dnes stojícím na pozicích oficiální „české státní doktríny“ (lze-li ovšem na počátku 21. století o něčem takovém ještě vůbec hovořit).⁶

Němci v nacistickém státě 1938–1945 (Praha: Prostor, Argo, 2001). Dále je třeba uvést záslužnou, Vladimírem Kaiserem připravenou průvodní publikaci k (stejnojmenné) výstavě *Intolerance: Češi, Němci a židé na Ústecku 1938–1948*. Edice dokumentů z fondů Archivu města Ústí nad Labem (Ústí nad Labem: Albis International, 1998), šestisvazkovou řadu Zdeňkem Radvanovským vydaných svazků *Historie okupovaného pohraničí* (Ústí nad Labem: Albis International, 1998–2000), případně sborník Václav Kural a Zdeňkem Radvanovským, eds., *„Sudety“ pod hákovým křížem* (Ústí nad Labem: Albis International, 2002).

³ Nejnověji Stanislav Kokoška a Thomas Oellermann, eds., *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník německých odborných studií, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny. Svazek 42. (Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2008).

⁴ K problematice různých úrovní dnešního pohledu na vyhnání a transfer srovnej Jürgen Danyel a Philipp Ther, eds., *Nach der Vertreibung: Geschichte und Gegenwart einer kontroversen Erinnerung*, sborník vyšel jako 10. sešit *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 53 (2005): 867–976; Gertraude Zand, Jiří Holý, eds., *Vertreibung Aussiedlung, Transfer im Kontext der tschechischen Literatur/ Vyhnání, odsun transfer v kontextu české literatury* (Brno: Host, 2004); Ralph Melville, Jiří Pešek, Claus Scharf, eds., *Zwangsmigrationen im Mittleren und Östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950)* (Mainz: Phillip von Zabern, 2007).

⁵ K právním aspektům této problematiky srovnej dvojjazýčnou edici s rozsáhlými úvodními studiemi Karel Jech, Jan Kuklík, Vladimír Mikule, *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945/ Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik. Studien und Dokumente 1940–1945* (Brno: Doplněk, 2003), resp. studie a výběr pramenů Jan Kuklík, „Československé zákonodárství ve vztahu k Německu a osobám německé národnosti v letech 1940–1948“, in *Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*, ed. Jiří Pešek, Oldřich Tůma, Manfred Kittel, Horst Möller (Brno: Doplněk, 2006), 119–234, resp. v německé mutaci týž, „Deutschland und die Personen deutscher Nationalität in der tschechoslowakischen Gesetzgebung 1940–1948“, in *Deutschsprachige Minderheiten 1945. Ein europäischer Vergleich*, ed. Manfred Kittel, Horst Möller, Jiří Pešek, Oldřich Tůma (München: Oldenbourg, 2007), 1–130.

⁶ K tomu srovnej Václav Houzvička, *Návraty sudetské otázky* (Praha: Karolinum, 2005), 381–466.

Bitmanova „Smržovka“ je dílem více rovin či autorských horizontů. Pro historika jsou svým způsobem cenné všechny, i když různě. Autor v úvodu píše: „Nic jsem si nevymyslel, všechno o čem píši, jsem prožil, vyčetl z dobového tisku anebo slyšel z vyprávění starších pamětníků a svých současníků. K textu jsem připojil též výňatky z dobového tisku...“ Tyto formulace člověka maně nutí vzpomenout si na klasika starého Kosmu, kanovníka pražského, který v podstatě velmi podobně (až na ten dobový tisk) definoval prameny své kroniky už ve 12. století. Bitman nezapomněl ani na poděkování dnešní kronikářce města Smržovka, Mirce Ledecké, která mu pomohla při vyhledávání archivních dokumentů. Nejvýznamnějším zdrojem informací pro dobu Bitmanova mládí tak představovaly dva svazky městské kroniky: „Gedenkbuch der Stadt Morchenstern“ z let 1928–1942, v příloze doplněné sbírkou novinových výstřížků z oné doby.

Autor, absolutně poválečně zahraničně obchodní akademie a posléze světem prošlý obchodník jablonickou bízuterií, přečetl a využil řadu knih: od Benešových pamětí přes Žukovovy dějiny druhé světové války, paměti vyhnaných sudetských Němců až po porevoluční publikace z okruhu pražského Ústavu mezinárodních vztahů. Z Bitmanovy četby je zřejmá ohromná vůle pochopit zázemí dějů doby, kterou prožil. Je z toho ale zároveň patrné, jak obtížný je proces „prosakování“ aktuální odborné dějepisné literatury z akademických kruhů do čtenářského prostředí širší veřejnosti. Bylo by například možno očekávat, že Bitman při svých rešerských narazí na dnes již rozsáhlou sérii sborníků a prohlášení Česko-německé komise historiků, která pracuje již od roku 1990 a v jejímž okruhu vznikla i řada významných monografií právě k tématům Bitmanovi blízkým.⁷ Nestalo se tak – přesto, že tyto publikace většinou vyšly v českých i německých mutacích a alespoň některé z nich přišly na knihkupecké pulty i v poměrně vysokých nákladech.⁸

⁷ Srovnej webové stránky Česko-německé komise historiků http://www.dt-ds-historikerkommission.de/publikationen_t.html. Zde je i přehled publikací komise. Z nich jmenujme alespoň opakovaně v ČR i v SRN vydávanou brožuru *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století/ Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1996), dále řadu sborníků, mj. Jörg K. Hoensch a Dušan Kováč, eds., *Ztroskotání spolužití. Češi, Němci a Slováci v první republice 1918–1939* (Praha: MZV ČR, 1993), německy *Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutsch und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938* (Essen: Klartext, 1994), Václav Kural a Detlef Brandes, eds., *Cesta do katastrofy, Československo-německé vztahy 1938–1947* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1993), německy *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1945* (Essen: Klartext, 1994); Boris Barth, Jozef Faltus, Eduard Kubů a Jan Křen, eds., *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945* (Praha: Karolinum, 1999), německy *Konkurrenzpartnerschaft. Die deutsche und die tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit* (Essen: Klartext, 1999); Detlef Brandes, Edita Ivaničková, Jiří Pešek, eds., *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Južosláviou* (Bratislava: Veda, 1999), německy *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* (Essen: Klartext, 1999). Výbor z publikací prvního desetiletí působení komise podává svazek Jörg K. Hoensch, Hans Lemberg, eds., *Begegnung und Konflikt. Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989* (Essen: Klartext, 2001).

⁸ Platí to zejména o knize Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* (München: Olden-

Obraťme však pozornost přímo k textu knihy. Z hlediska čtenáře, který není rodákem ze Smržovky, ale zájemcem o dějiny česko-německého soužití v severním pohraničí, je nejzávažnější částí práce evokace komplikovaného období od poloviny 30. do poloviny 40. let. Autor tu s odstupem šesti desetiletí tuto epochu, v celostátním měřítku nabitou konflikty, dramaty a tragédiemi, popisuje z perspektivy tehdy šesti až šestnáctiletého kluka či mladíka ze Smržovky. Jeho autentické vzpomínky proto zasahují životní obzor přiměřený tomuto věku i společenskému postavení: jde o školu, rodinu, zábavu, členství v organizacích atd. Na popis epochy by to nestačilo, a tak Bitman vynalézavě kombinuje citace z dobového nacistického tisku (hlavně z Henleinovy liberecké *Die Zeit*), výpisky z historické literatury a v pestré koláži cituje různé zápisky, vzpomínky, ale i reflexe jeho vlastního textu nebo překladů zaslanych dobových dokumentů, které mu poskytli jeho vrstevníci ze Smržovky. Snad nejzajímavější je mezi nimi odkaz k rodinné kronice, sepsané ředitelem české měšťanské školy ve Smržovce, Janků pro léta 1918–1938.

Četba je to pestrá a zajímavá – místy ovšem také poněkud problematická. Autor cituje, někdy citované stručně komentuje, není ovšem odborně připraven na to, aby jednotlivé informace ze vzpomínek a zejména z nacistického tisku kriticky ověřoval. Méně to vadí tam, kde jde o nápadné a evidentně propagandistické bubliny: např. Bitmanem u příležitosti Heydrichovy smrti citované nesmyslné tvrzení listu *Die Zeit*, že tento jeden z nejvyšších a nejmocnějších vládců nacistické říše a kdysi původním povoláním námořní důstojník byl „počátkem války nasazen jako letec stíhač v Norsku, Holandsku a v Sovětském svazu. Vysloužil si vyznamenání.“ K horším problémům dochází tam, kde nejde o prvoplánově zřejmé novinářské lži, nýbrž o jemnější manipulace na regionálně sudetské nebo lokální úrovni. A opět: nejde jen o propagandistické výmysly a o překrucování skutečností. S velkou mírou pravděpodobnosti v oné době hrálo daleko větší roli prosté zamlčování řady skutečností, jejich účelově jednostranné redukce a účelové posuny.⁹ Je zajímavé, že Bitman si těchto momentů zřejmě vůbec není vědom. Výstřižky ze stranického tisku jsou tu legitimizovány tím, že kdysi byly jako příloha připojeny k městské kronice. Podobně vybavit např. vzpomínky na dobu bezprostředně po únoru 1948 (období v knize takřka zcela vynechané) sérií citátů z – v jabloneckém archivu jistě dostupného – Rudého práva nebo z regionálního komunistického tisku by přitom autorovi zřejmě přišlo divné. Tady již by jeho „dospělá“ paměť automaticky začala působit jako jednoznačný korektiv.

K takovým nebo podobným posunům a zejména k vynechávkám paměti přitom může docházet i *bona fide* ve vzpomínkách autora a jeho respondentů či v citátech ze soukromých

bourg, 2000), česky vyšlo jako *Cesta k vyhnání 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a Polska* (Praha: Prostor, 2002).

⁹ Je přirozené, že některé momenty se jeví podstatně vyhraněnější zejména ve světle novější literatury, kterou autor při psaní ještě nemohl použít. Platí to zejména pro tragický podzim roku 1938, který je u Bitmana líčen v podstatě velmi idylicky – z pohledu devítiletého kluka, resp. v optice sudetoněmeckého dobového tisku bezmála jako taková zvláštní lidová veselice. V této souvislosti je dobré srovnat jak výše uvedenou Zimmermannovu knihu, tak dvě nejčerstvější (rozsáhlé a kritické) monografie k onomu roku: Detlef Brandes, *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938* (München: Oldenbourg, 2008); a Werner Röhr, *September 1938. Die sudetendeutsche Partei und ihr Freikorps* (Berlin: Edition Organon, 2008).

zápisků nebo dopisů pamětníků. Lidská paměť je vysoce selektivní a pamětníci, kteří se přes clonu zážitků a stresů pozdějších – jinak, ale přece opět mnohdy těžkých nebo osobně velmi náročných – dob snaží rozvzpomenout na své dětství, mají mnohdy tendenci toto „šťastné období“ vědomě i nevědomky idealizovat: vytěšňují prožitá traumata, ale také situace, v nichž si již tehdy před desetiletími nebyli jasni svojí vlastní role, posicí svých rodičů či příbuzných. Je to obecná okolnost všech vzpomínek a o vzpomínkách na dobu tak komplikovanou, jako byl čas okupace a poválečných dramatických změn obyvatelstva i majetkové situace v pohraničí, to platí mnohonásobně.

Mnohé z podobných problémů je při studiu vzpomínkových textů možno odclonit cestou kritické konfrontace rozdílných individuálních svědectví, výpovědi úředních pramenů, posouzením formální struktury a obecného kontextu jednotlivých zpráv. To už je ale úkol pro řemeslně připraveného historika, a ne pro pamětníka, který pracně, kompilativně a v mezích svých možností velmi záslužně „zvědavě odkrývá vlastní minulost“. Jan Bitman svoji posici pamětníka ostatně nenadhodnocuje. Když např. hovoří o událostech května roku 1945, říká: „Já si pamatuji mnohé děje, ovšem zda se něco stalo třeba 7. nebo 8. května, to si nepamatuji. [...] Ještě chci upozornit na to, že mi tehdy bylo necelých 16 let. Nedostal jsem se asi k informacím, které bych možná získal, kdybych byl dospělý.“ Při četbě jeho textu na to nesmíme zapomínat. Ale právě tato perspektiva „kluka“, žijícího v binacionálním prostředí v rodině sice názorově převážně české, jazykově ale v podstatě bilingvní a (jak autor vzpomínek opakovaně připomíná v řadě episod) schopné v komplikovaných situacích vystupovat jednou na té a podruhé na oné straně pomyslné jazykové a identitně národnostní hranice, činí četbu mimořádně zajímavou. Ukazuje totiž nejen podstatně výraznější než dosavadní literaturou uvažovanou přítomnost českého živlu v okupovaném pohraničí, ale dokládá i problémy jeho každodenního života a strategie přežití této skupiny obyvatelstva. Mimořádně zajímavé je autorovo líčení reálné, byť i nesnadné každodenní propustnosti hranice mezi Protektorátem a Sudetskou župou. Obdobně závažný je i jeho popis situace a každodenních problémů, malých vítězství i proher nacisty tolerovaného nižšího českého školství na hranici Sudet a Protektorátu.

V knize se opakovaně setkáme s fenoménem proměn formální nacionální identity jednotlivců – v podstatě podle tlaku okamžité situace a podle různě se naskýtajících se možností, jak takové situace řešit. Představa definitivně neměnné národní příslušnosti a dokonce subjektivně petrifikované národní identity velkých skupin sociálně nízko stojícího, ale apriorně možností takové volby nezbaveného obyvatelstva smíšených oblastí (patrně je to zejména u jednotlivců), jeví se ve světle Bitmanových pamětí ještě problematičtější než jinak. 30. a 40. léta jsou příkladnou dobou, kdy úřady „s konečnou plaností“ a s podstatnými až fatálními důsledky zpětně – na základě toho či onoho sčítání lidu – petrifikovaly „národnost“ velkých skupin obyvatel. Národní identita se ale v takovém prostředí v řadě případů mohla aktuálně proměňovat podle osobních zážitků, podle životních možností, podle národnosti momentálních životních partnerů, ale i podle odhadu výhledů do budoucnosti. Bitmanovy paměti to velmi konkrétně a plasticky dokládají zejména při barvitějším líčení událostí a lidských osudů let 1945 a 1946. Především se tu vyjevuje, že národnost a nacionální příslušnost zřejmě nebyla pro řadu lidí v této smíšené oblasti a společnosti tak

osudově podstatná (a „morálně závazná“), jak se může jevit z perspektivy obyvatel relativně vysoce selektovaných, nacionálně většinově dominovaných centrálních oblastí republiky.

A zase lze říci, že Bitmanovo líčení konce války a bezprostředně poválečného období je nejcennější tam, kde jde o autentické vzpomínky a snad i evokaci dobového vnímání oné situace (kapitolka Květen 1945). Čtenář si uvědomí, jak podstatnou roli pro skutečné i prací s dobovými prameny evokované vzpomínání hraje skutečnost, zda člověk v oné době byl vystaven nebo ušetřen osobních drastických zážitků nebo zda pak tuto zkušenost třeba i nepřímou nabyt prostřednictvím opakovaného vyprávění doma nebo v kruhu známých a osudem spřízněných lidí. Bitman byl tehdy jako čtrnáctiletý kluk přímého setkání s většinou drastických momentů oněch těžkých týdnů a měsíců na přelomu války a míru zřejmě ušetřen a navíc – díky otci, který ze Smržovky odešel jako nenadšený voják wehrmachtu a vrátil se jako slavný voják Svobodovy armády – patřil k těm, kdo změnou režimu ideálně i prakticky získali. Jeho líčení je proto klidné, autor vše (i řadu mnohdy drastických sebevražd německého obyvatelstva, resp. vyvraždění vlastních rodin a následných sebevražd otců) líčí se zaujatým, ale diváckým odstupem a vysloveně nedramaticky. Obdobně to platí i o vyhnání a zejména transferu německého obyvatelstva ze Smržovky.¹⁰ Snad se ani nechce věřit, že ve Smržovce po válce vše proběhlo tak pokojně a bezproblémově.

Pokusili jsme se ukázat, že Bitmanovy vzpomínky na jeho Smržovku jsou textem velké zajímavosti a nesporné ceny. Nejsou ovšem a nechtějí být prací odborně dějepisnou – zachovávají si výrazně subjektivní charakter. Měly by se stát podnětem k zájmu o zajímavou a komplikovanou minulost Smržovky ve 20. století, motivací k návratům do míst a časů, kdy Češi a Němci žili v (slovy Jana Křena) „konfliktním společenství“ v rámci českých zemí.¹¹

Jiří Pešek

Beverly Crawford, Power and German Foreign Policy: Embedded Hegemony in Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2007. 240 s. ISBN 978-0-230-52108-7

Beverly Crawford je vědeckou pracovnící Centra pro německá a evropská studia na americké Univerzitě v Berkeley v Kalifornii. Specializuje se na mezinárodní vztahy a na politickou ekonomii. V této monografii se snaží odpovědět na otázku, co lze označit

¹⁰ Je opět zajímavé, že autor zřejmě nepoužil žádnou z řady prací nejvýznamnějšího českého badatele o této době a problematice Tomáše Staňka. Zmíňme např. jeho knihu *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2005). Je přitom dobré připomenout, že dvě klíčové Staňkovy knihy jsou dnes dostupné i v německém překladu: Tomáš Staněk, *Verfolgung 1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)* (Wien: Böhlau, 2002); a též, *Internierung und Zwangsarbeit. Das Lager-system in den böhmischen Ländern 1945–1948* (München: Oldenbourg, 2007).

¹¹ Jan Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918* (Praha: Academia, 1990), německy *Die Konfliktgemeinschaft. Tschechen und Deutsche 1780–1918* (München: Oldenbourg, 1996).

za faktory určující zahraničně politické preference Spolkové republiky Německo od konce studené války. Ačkoliv uznává částečnou platnost zahraničně politických teorií a vlivů, jako je domácí politika nebo identita, její teze zní, že je to ekonomické a politické postavení toho kterého státu, které se největší měrou podílí na utváření jeho politických rozhodnutí. Spolkovou republiku Německo zde prezentuje jako lokálního hegemonu, který je pevně zakořeněn v evropských a světových mezinárodních organizacích, v některých z nich (EU) dokonce udává směr (*embedded hegemony*). Dále zde Německo představuje jako stát, který k dosažení svých cílů neváhá jednat unilaterálně, a tedy v rozporu se svými hluboko zakořeněnými tradicemi, i když ve většině ostatních případů jedná v konsensu s ostatními evropskými a světovými partnery. Co ho k tomu vede?

Odpověď na tuto klíčovou otázku nachází autorka pomocí analýzy tří případů, v jejichž rámci lze chování Německa na mezinárodní scéně označit za nestandardní, přičemž toto chování dosavadní zahraničně politické teorie nedokázaly (aspoň podle Crawfordové) uspokojivě vysvětlit. Všechny tyto tři případy se zdají být pro současný a budoucí vývoj německé zahraniční politiky určující. Podle slov samotné autorky se její přístup k tématům odlišuje od ostatních svou dynamikou, která spočívá v tom, že vždy analyzuje nejen to, co na konkrétním kroku Německa bylo odlišné, ale i jaké další faktory se současně změnily. Formálně postupuje tak, že představí daný problém a své stanovisko, analyzuje stanoviska zástupců ostatních zahraničně politických teorií, jako je realismus, institucionalismus a intergovernmentalismus. Dále se blíže věnuje konkrétnímu případu, nastiňuje mezinárodní i vnitropolitickou situaci a prezentuje a obhajuje své metodologické stanovisko. V závěru publikace se Crawfordová podává shrnutí závěrů a předpověď budoucího vývoje na poli německé zahraniční politiky.

Prvním příkladem, na kterém se autorka rozhodla demonstrovat provázanost mocenského postavení státu s tvorbou jeho zahraničně politických rozhodnutí, je německé jednání během válečných konfliktů v bývalé Jugoslávii. Svou pozornost soustředila na německý odklon od multilateralismu (svého tradičního postoje v zahraniční politice) v podobě diplomatického uznání Chorvatska a Slovinska v roce 1991 a jeho následný návrat ke kooperaci se zahraničními partnery v průběhu bosenské krize. Základní otázka tu zní, co vedlo Německo k odklonu a následnému opětovnému příklonu k multilateralismu, potažmo jak s tím souvisí válečný konflikt v Kosovu – místě historicky prvního zahraničního nasazení německých vojenských jednotek, které navíc nesloužilo obraně Německa ani žádného z členských států Severoatlantické aliance. Co vedlo k tomuto kroku?

Jako jedno z alternativních vysvětlení německého unilaterálního jednání uvádí Crawfordová vliv německých vnitropolitických činitelů, který považuje za důležitý, nikoliv však zcela vysvětlující. Crawfordová uznává existenci vnitropolitického tlaku na vrcholné německé představitele Kohla a Genschera, úspěch tohoto tlaku by však podle ní nikdy nebyl možný bez dostatečné politické a ekonomické síly SRN (další podmínkou pro úspěšné prosazení se stanoviska vnitropolitických aktérů bylo dosažení konsensu celého politického spektra napříč). Ta mohla podstatně rozšířit manévrovací prostor v rámci mezinárodních institucí; unilaterální jednání Spolkové republiky bylo v tomto případě usnadněno, ne-li umožněno, nejasností platných norem a absencí účinného sankčního mechanismu.

Naopak v případě válečného konfliktu v Bosně, jehož potlačení považuje Crawfordová za zkoušku budoucí schopnosti ES přispívat k řešení mezinárodních konfliktů, byl jakýkoli odklon od multilateralismu vyloučen. Oslabené postavení Německa při mírových vyjednáváních v důsledku absence jeho vojenských jednotek na válečném území je naopak označeno za jeden z určujících momentů vývoje německé vojenské politiky. Vojenská účast, a tedy nasazení životů vlastních vojáků, se zdají být podmínkou pro udržení politické váhy u vyjednávacího stolu. Porušení dosavadního tabu v podobě vojenského nasazení v Kosovu se tak jeví přirozeným důsledkem předcházející zkušenosti, a je tedy podle Crawfordové inkarnací snahy po udržení velmocenského postavení. V důsledku válečných událostí na Balkáně se tak formují nové cíle bezpečnostní politiky – na místo obrany vlastní bezpečnosti a bezpečnosti členských států nastupuje obrana stability světového bezpečnostního systému.

Dalším zkoumaným příkladem je německá politika v rámci Evropského měnového systému. Zde si autorka klade otázky, jaké motivy stály za souhlasem Spolkové republiky se zřízením Evropské měnové unie (EMU). Toto rozhodnutí se může zdát překvapivé, vezmeme-li v potaz, že se tak stalo v době, kdy německá měna zaujímal ve světě stěžejní postavení. Ještě překvapivější se v této souvislosti může jevit pozdější odklon Německa od pevně zakořeněných tradic a dosavadních cílů v podobě porušení Paktu stability a růstu, především pak odmítnutí podřídit se jeho sankčnímu mechanismu.

V případě první otázky, tedy důvodů pozitivního postoje Německa ke zřízení EMU, vyvrací Crawfordová argumenty internacionalistů i strukturálních realistů. Podle některých internacionalistů (přičemž stejný názor zastává například i Bierling) stála za německým příklonem k myšlence na zavedení jednotné evropské měny dohoda s Francií. Německo tak mělo podpořit vytvoření měnové unie výměnou za francouzský souhlas s německým znovusjednocením. Jako protiargument k této tezi uvádí Crawfordová tradiční příklon Německa k přísné cenové politice (německé preference ve prospěch měnové unie opakovaně zaznívaly již od 70. let v podobě Wernerova plánu nebo např. angažmá Helmuta Schmidta v této otázce v průběhu 80. let), a především pak načasování tohoto kroku. K ustavení Komise pro ekonomickou a monetární unii pod vedením Jacquese Delorese došlo totiž už v roce 1988 po zasedání Evropské rady v Hannoveru, zpráva ve prospěch založení EMU byla zveřejněna v roce 1989. Rozhodnutí o provedení první fáze EMU padlo však již v červnu 1989, přičemž sjednocení Německa bylo zpečetěno téměř rok poté.

Strukturálním realistům Crawfordová vytkla absenci hegemoniální teorie, která je u nich jinak spíše tradičně přítomná. Právě hegemoniální teorii společně s teorií, podle které se spolu s měnící se ekonomickou silou mění i zahraničně politické preference, připisuje autorka v tomto případě centrální význam. Díky pozici lokálního hegemonu tak bylo Spolkové republice umožněno prosadit své dlouhodobé preference – tedy cenovou stabilitu a stabilitu směnných kurzů, udržet svou roli hegemonu a zároveň odlehčit svým dosavadním závazkům ve finanční oblasti v podobě tzv. burden-sharing, tedy sdílení zátěže plynoucí z role finanční velmoci (ochránce stability směnných kurzů). Svou roli sehráli i vnitropolití aktéři, jako jsou němečtí exportéři nebo Německá spolková banka. Zatímco prosazení přísných pravidel na evropské úrovni bylo jednoznačně v zájmu německých exportérů (podporu vyslovilo i Bavorsko, jehož export byl obzvláště zasažen krizí EMS v letech 1992–1993),

postavila se Německá spolková banka původně proti. Kompromis s tímto vnitropolitickým protivníkem mohlo být dosaženo právě příslibem cenové stability – v podobě Paktu stability a růstu a stanovením konvergenčních kritérií.

Hegemoniální teorie stojí podle autorky i za odklonem Německa od dosavadní politiky tvrdých postihů proti nedodržení fiskální politiky v podobě odmítnutí finančních sankcí za dlouhodobé zvýšené zadlužení státního rozpočtu (společně s Francií). Přísná fiskální politika se v době slabého hospodářského růstu (růst ekonomiky SRN dosahoval od 1996 pouze 1,1 % – s. 138) mohla v případě Německa přispět k celoevropskému prohloubení globální ekonomické krize. Tehdejšímu německému ministru financí Hansi Eichelovi se proti rozhodnutí Evropské komise o uvalení sankcí sice podařilo získat podporu většiny evropských ministrů financí (proti byli nizozemský, rakouský, finský a španělský ministr), konečné slovo ve prospěch „dvou hříšníků“ pronesl až Evropský ústavní soud, na který se Evropská komise obrátila se stížností. Hegemon si tak v případě, že mu dosavadní (často jím) nastavená pravidla nevyhovují, tato pravidla bez jakéhokoli postihu změnil. Ukotvení Spolkové republiky v mezinárodních institucích může posloužit k zjemnění obav z důsledků takového jednání.

Třetím zkoumaným případem je německé angažmá v boji proti zbráním hromadného ničení, které se projevovalo agitací za zřízení Evropského režimu kontroly exportu. Ten by pomohl lépe ošetřit a především sjednotit vývoz zboží dvojího užití. Zde si autorka klade otázku, co ovlivnilo rozhodnutí SRN, třetího největšího exportéra na světě, zavést přísná exportní opatření nejprve na národní úrovni a později i na evropské úrovni. Toto rozhodnutí se zdá být o to překvapivější, vezmeme-li v úvahu poněkud laxní postoj Spolkové republiky k americkému poválečnému kontrolnímu systému CoCom (Coordinating Committee).

I zde se autorka vymezuje vůči dosavadním teoriím. Za zmínku stojí například jedna z realistických tezí, podle které se exportní velmocí snaží udržet náskok před svými rivaly ne zvyšováním vlastního podílu na mezinárodním trhu, ale právě omezením exportu klíčových technologií, tak aby se nemohly dostat do rukou konkurenta (teze Alberta O. Hirschmana). Německá kontrolní opatření v oblasti exportu tak mohou být interpretována jako snaha ubránit své postavení hegemonu. Ačkoli této tezi nelze upřít jistou logiku, vysvětlení pro úsilí Německa zavádět omezení na multilaterální rovině chybí.

Zajímavá je i teorie domácích (vnitřních) vlivů, která za pozadí těchto radikálních změn německého postoje na úkor svobody trhu považuje tzv. „Rabta aféru“ z konce 90. let (skandál, během kterého vyšel v lednu 1989 najevo podíl německé chemické společnosti Imhausen-Chemie na plánování a výstavbě továrny na výrobu chemických zbraní v Libyi, odhalil i povědomí německé vlády o celé záležitosti, stejně jako její ignoraci libyjských zájmů). Ačkoli tato událost jistě celý proces omezování svobody vývozu urychlila, spolková vláda si reformu kontrolních mechanismů vývozu kladla za cíl již před vypuknutím aféry – byla tak například jednou z priorit ministerstva zahraničí v 80. letech.

Co se týče multilateralizace těchto předpisů, zde naopak není pochyb o vlivu vnitřních aktérů. Je nabíledni, že se zavádění přísných kontrolních mechanismů na národní úrovni nasetkalo s nadšením německých exportérů. Ti se tak právem cítili znevýhodnění vůči zahraničním konkurentům, jejichž obchodní aktivity nepodléhaly tak přísným předpisům.

Především v době ekonomické stagnace nemohla zůstat jejich agitace bez odezvy – na jejich stranu postavil např. ministr hospodářství, Günther Rexrodt. Kromě řady zmírňujících opatření na vnitrostátní úrovni (např. ústupek ministerstva zahraničí v podobě zredukování seznamu „nebezpečných zemí“ ze 32 na devět). V březnu 2000 pak došlo k fúzi dvou dozorčích institucí ministerstva hospodářství v jednu, když se Bundesamt für Wirtschaft a Bundesausfuhramt spojili v Bundesamt für Wirtschaft und Ausfuhrkontrolle (BAFA). Poté následovalo lobbování Německa za harmonizaci standardů na mezinárodní úrovni, především pak v rámci EU.

Ačkoli lze označit první výsledky německé agitace na evropské úrovni spíše jako kompromisní, byl i tento kompromis dalekosáhlejšího charakteru než řada ostatních mezinárodních úmluv. Za zmínku stojí, že Německo zůstalo – i po dosažení těchto částečných úspěchů na mezinárodním poli – u přísných opatření na národní úrovni, která v mnohem předčila evropské směrnice (podobně jako USA v případě kontrolního systému CoCom) a dále lobbovalo za jejich zprísnění. Úspěch se dostavil již v roce 1995, kdy došlo ke schválení kontrolního mechanismu v podobě pravidelných hlášení Komise (každé dva roky) podávaných Evropskému parlamentu a Radě EU o aktuálních problémech a nedostatcích systému. Ve prospěch německého úsilí se ukázala i rozhodnutí Evropského ústavního soudu. Snahy Spolkové republiky vyvrcholily v roce 2000 schválením nových regulačních mechanismů EU. Za obzvláštní úspěch považovalo SRN svou agitaci za kontrolu datových přenosů (*intangible transfers*) pomocí e-mailu, faxu apod., dále prosadilo společný seznam všech zemí, které mají v oblasti vývozu výjimku (*EU license exceptions list*).

Skutečnost, že k utváření německých kontrolních mechanismů v oblasti vývozu došlo v období let 1990 až 1993, naznačuje, že podstatný podíl na změně preferencí Spolkové republiky měly i vnější faktory. Kromě konce studené války spojeného s postupným hroucením se amerického systému CoCom, to byla i výše zmíněná ekonomická stagnace, která si vyžádala zásah ze strany Německa jako lokálního hegemonu.

Podobně jako i v ostatních dvou zde pojednávaných případech sehrálo i zde podle Beverly Crawfordové podstatnou roli velmocenské postavení Spolkové republiky, které Německu umožnilo aktivně se podílet na utváření a reformě evropských institucí. Nově zavedený konzultační mechanismus na mezinárodní úrovni měl tak nejen přispět ke sblížení evropských partnerů, ale i sdílení zátěže – nebo-li nevýhod, které plynou z velmocenského postavení, především pak obránce stability systému.

Co se týče výhledu do budoucna, ten Crawfordová nespojuje jen s energetickou nezávislostí na Rusku, rozvojem transatlantických vztahů nebo postupem evropské integrace, ale i s působením některých vnitropolitických vlivů, jako je nárůst počtu muslimského obyvatelstva, jak v důsledku imigrace, tak i jeho vyšší natality. Zde vyjadřuje autorka obavy o možné působení tohoto faktoru na německé zahraničně politické preference.

Tato publikace jistě poslouží čtenářům jak z laické, tak i odborné veřejnosti. Je to dáno tím, že se autorce podařilo skloubit její odborný charakter s výjimečnou čtivostí. Čtenář tak například kromě tradičního úvodu, představujícího cíle práce a nejběžnější zahraničně politické přístupy (jako je realismus, intergovernmentalismus a institucionismus), uvítá i výhled do budoucnosti v podobě sci-fi náhledu do běžného dne německé kancléřky v roce 2015,

kterým se Beverly Crawfordová se čtenáři loučí i v samotném závěru knihy. Českému čtenáři jistě neujde autorčino (byť pouze velice okrajové) pojednání o zemích bývalého východního bloku. Nejen že mezi nimi nerozlišuje (*Many of the new member states once served as sources or transshipment bases for weapons systems and technologies destined for human rights abusers, warring regions and rogue states* – s. 171), resp. používá velice zobecňující tvrzení, ale staví se s nedůvěrou i ke stabilitě jejich politických systémů, což považuji za poněkud málo sofistickované. Je patrné, že v problematice tzv. nových členských států EU se autorka necítí být právě silná, vzhledem k zaměření publikace to však nemusí být nutně na škodu. Svou názorovou příslušnost autorka nezapře ani antiruským postojem, který nechává zaznít na samém konci publikace v podobě tvrzení, že německá energetická závislost na Rusku by mohla negativně ovlivnit transatlantické vztahy. Symptomatický je i její velký důraz na vývoj na poli boje proti terorismem, který bývá z evropského pohledu někdy upozaděn. I přes tuto drobnou, spíše subjektivní kritiku, jsem přesvědčena o nesporném přínosu práce. Kromě nového pohledu na některé kroky německé zahraniční politiky je unikátní i svým přesvědčivým způsobem argumentace a vymezením vůči rozšířeným klišé.

Barbora Veselá

Simon Green, Dan Hough, Alister Miskimmen, Graham Timmins, **The Politics of the New Germany**. London: Routledge, 2007. 208 s. ISBN 978-0-415-35366-3

Kniha, která vznikla jako studijní materiál pro studenty politologie a mezinárodních vztahů, představuje současné Německo, jeho postavení na mezinárodní scéně a zejména dilemata a problémy, kterým musí čelit. Jednou z otázek, již si autoři kladou, je jak se liší současná „berlínská republika“ od té předešlé „bonnské.“ Hlavní mezník knihy tak tvoří německé sjednocení, které přineslo největší změny v politice a je také zachyceno v názvu publikace.

Nakladatelství Routledge se orientuje na vydávání literatury a učebnic z oblasti sociálních a humanitních věd. Tomu odpovídá i tato publikace, jež je dílem britských universitních učitelů, specializujících se na evropskou a německou politiku. Simon Green se věnuje výzkumu německé a evropské politiky na univerzitě v Birminghamu, Dan Hough přednáší politologii na univerzitě v Sussexu, Alister Miskimmon v Londýně a Graham Timmins ve Stirlingu.

V kontextu dostupné literatury k domácí i zahraniční politice Německa představuje kniha zajímavý průřez danou problematikou. Byla koncipována především jako učebnice, proto nečekejme závratně nové závěry. Publikace stručně sleduje historii a vzniknuvší demokratické instituce v Německu, ale současně se věnuje i problémům imigrace, demografického vývoje či aktuální podobě německého státu blahobytu. Jedná se tak o velmi čtivou učebnici, která shrnuje dosavadní výzkum a teze velkých jmen současných společenských věd.

Kniha má dobře koncipovanou strukturu, která vychází čtenáři maximálně vstříc. Obsahuje jedenáct kapitol, které se postupně věnují historickému, institucionálnímu, společen-

skému a zahraničněpolitickému okruhu otázek. Symetricky tak první tři kapitoly popisují vznik a vývoj Západního Německa a následně sjednocení obou německých států. Další dvě se věnují systému vládnutí, politickým stranám a současným trendům ve volebním chování německých občanů. Šestá až osmá kapitola pojednávají o občanství, německém modelu sociálního státu a tlaku na jeho reformu. Závěrečné dvě kapitoly popisují vztah Německa a Evropské unie a roli spolkové republiky v mezinárodních vztazích z hlediska zahraniční a bezpečnostní politiky.

Každá kapitola je dále strukturovaná podle následujícího klíče: shrnutí základních poznatků, debaty, problémy a výzvy, což přináší snadnou orientaci v textu. Na konci každé části jsou kontrolní otázky a kvalitní seznam doporučené literatury přímo k projednávanému tématu. Současně všechny kapitoly disponují arzenálem velmi názorných příkladů a tabulek. Přesto se autoři nevyvarovali jisté povrchnosti. Dozvíme se, že Západní Německo dosáhlo po válce znovuvybrojení díky vstupu do NATO, které schvalovala Francie, ale o jiných plánech případné o odporu a strachu sousedních zemí se v textu vůbec nepíše.

Struktura tedy vytváří uživatelsky příjemnou učebnici plnou nových otázek ze současné politiky. Zejména kapitoly o německé společnosti a zahraniční politice dodávají čtenáři četné impulsy. Kontrolní otázky současně nefungují jen jako určité vodítko pro studenty, zda skutečně pochopili, o čem bylo psáno, ale rovněž jako výzva pro další četbu. Z toho vychází i přínos celé knihy. Co čekat od učebnice? Autoři dokázali perfektně shrnout historii a pozadí současných problémů německé politiky a předslali několik zajímavých otázek ohledně dalšího vývoje. Tím celý přínos knihy asi končí, nepřekračuje stín učebnice jakožto výtahu z originálních studií a textů, ale přesto je více než důstojným zástupcem svého druhu.

Hlavní linií táhnoucí se celým textem jsou tři průvodní teze o usmíření, konsensu a transformaci. Prizmatem těchto pojmů autoři představují zmiňovaná témata. Historická část se tak věnuje „německé otázce“ v průběhu let, od pozdního sjednocení v roce 1871 až po roli západních okupačních zón ve studené válce. Právě historická zkušenost a odmítnutí militaristické minulosti mělo zásadní dopad na utváření politických postojů v poválečném Západním Německu a ona teze o usmíření osvětluje i jeho rehabilitaci na poli mezinárodních vztahů, kde se SRN přiklonilo k evropské integraci a multilaterálnímu řešení konfliktů. Zajímavý exkurs zde představuje i osvětlení „Historikerstreit“, jímž se znovu otevřela debata o minulosti a roli malých-obyčejných Němců v nacistickém státě. Podobně nesourodě a přesto velmi zajímavě působí i přišpendlení krátkého pojednání o německé identitě na konec kapitoly o sjednocení. Nejenže zde autoři přichystali krátký úvod z Benedicta Andersona, který mimořádně dobře sedí na situaci v NDR, jež si budovala identitu zcela novou (země básníků a myslitelů). Ale představované soužití „Wessia a Ossis“ a tematizace tzv. ostalgie označují společenský rozměr celého problému.

Teze kontinuálního konsensu, který tvoří základní stavební kámen německého demokracie, navazuje na historický vývoj. Autoři analyzují princip federalismu a učebnicově rozebírají dělení moci. Německá „kooperativní demokracie“ je podle nich reakcí na výmarský ústavní neúspěch. Odráží se jasně i ve stranickém systému SRN, který se teprve s nástupem Zelených v 80. letech otevírá i novým společensko-politickým proudům. Současně dosud

tradiční voliči mění své priority a volební chování. Tento neuvěřitelně stabilní systém se tak normalizuje až nyní a německé poměry začínají dosahovat evropských měřítek, kdy se objevuje jedna výrazná pravicová strana (NPD), klesá stranické členství a stoupá voličská volatilita.

Asi nejzajímavější kapitoly přináší důkaz probíhající transformace. Autoři pod tímto pojmem totiž nespátřují pouze transformaci východní části Německa po sjednocení, ale vidí v ní celospolečenský proces probíhající na několika úrovních. Kapitola o občanství a demografickém vývoji vhodně předznamenává problémy imigrační a sociální. Německá populace stárne a je potřeba reformovat dosavadní sociální stát. Zejména sedmá kapitola o ekonomickém managementu a krizi německého modelu státu blahobytu přináší zajímavou úvahu o tom, jak se s danou situací vypořádat. Sociálně-tržní hospodářství naráží na globalizaci, ale i na domácí strukturální problémy spojené se sjednocením jako stoupající nezaměstnanost. Že je potřeba dosavadní model reformovat je jasné, ale kdo se toho ujme? Překvapivě malé rozdíly mezi SPD a CDU-CSU v otázce nutnosti reformem odkazují na jiný problém. Německá „Reformstau“ vznikla z důvodu nepopulárnosti jakýchkoliv reformem u voličů. Schröderova Agenda 2010 vedla k odštěpení části strany (a založení WASG, dnes součást Die Linke) a malé podpoře SPD ve volbách roku 2005. Podobně současná kancléřka zaměřila svou volební kampaň ve stejných volbách na reformy a její CDU dosáhla jednoho z nejhorsích výsledků. Přesto životnost německého státu blahobytu závisí hlavně na jeho reformovatelnosti, čemuž se věnuje osmá kapitola.

Jakýmsi shrnutím všech těchto tezí o charakteru německého státu mají být závěrečné kapitoly o vztahu SRN a EU a o roli Spolkové republiky na mezinárodní scéně. Autoři zde charakterizují německou zahraniční politiku jako velmi opatrnou, jež vždy jedná v rámci jakýchsi multilaterálních arén: OSN, EU, KBSE. Německo bylo dlouho oním „dobrým Evropanem“ a teprve nyní můžeme vyzorovat změnu. S rudo-zelenou koalicí v roce 1998 nabírá německá zahraniční politika asertivní kurs a prosazuje vlastní témata jako boj proti klimatickým změnám.

Teze o usmíření, konsensu a transformaci tak rámuje tři roviny usilování německé politiky. Tato linie poskytuje čtenáři komfort snadné orientace. Kniha je tak velmi čtivá a pro studentské potřeby vyhovující. Nutno připojit, že zejména pro nespécializované studenty, protože poskytuje dobrý přehled, ovšem bez zajímavější interpretace. Historická část se zběhlejším čtenářům může zdát poněkud zjednodušující. Přínosnější jsou rozhodně společenské a sociálně-ekonomické analýzy.

Záměrem této knihy bylo podle autorů zdůraznit témata a výzvy, které ovlivňují domácí a zahraniční politiku v Německu. To se jim skutečně povedlo, neboť každá kapitola takovýmto výčtem problémů a otázek končí. Celkově vzato stvořili autoři syntézu závěrů známějších (a náročnějších) autorů. V závěrečném resumé, kde se tvrdí, že SRN je „váhavou mocností“ (uncertain power), se setkáme s tezí Hanse Maulla, dále Helgy Haftendorf či Petera Katzensteina. Studentům se tak nabízí jakési „přezvýchání“ tezí těchto autorů v podstatně zjednodušené podobě. Například poznatek, že kancléř Schröder zásadním způsobem změnil německou zahraniční politiku, není dále konkrétně rozveden. Publikaci tak můžeme vnímat jako podařená skripta úvodu do německé politiky, která nabízí

příjemnou syntézu významnějších děl. Zejména ve srovnání s českou produkcí se tato kniha může opírat o kvalitní strukturu i obsah, který zcela jistě dokáže motivovat čtenáře k pročtení celého textu.

Terezie Vávrová

Vít Hloušek, Konflikt versus konsensus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006. Brno: Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav, 2008. 273 s. ISBN 978-80-210-4484-5

Studie Víta Hlouška analyzuje vývoj stranického systému, politických stran a stranickosti v Rakousku od jeho počátku v 60. letech 19. století až do roku 2006. Svou prací se autor snaží mimo jiné upozornit na nedostatečné zpracování rakouské tematiky v českém prostředí a přispět tak k prohloubení poznání tohoto jižního souseda České republiky, o kterém se podle něj bohužel často dozvídáme jen v souvislosti s kontroverzními tématy, např. s hraničními blokádami kvůli provozu Temelínu. Práce se tak stala velmi cenným doplněním našeho obrazu o moderním Rakousku, který se doposud skládal hlavně z několika málo překladů zahraniční literatury. Kniha by mohla upoutat nejen odbornou veřejnost – politology, historiky či germanisty, ale i laiky, jež se zajímají o středoevropskou politiku současnosti a její historické kořeny. Vybrané téma ostatně odpovídá dlouhodobému vědeckému zájmu Víta Hlouška, který působí v Mezinárodním politologickém ústavu a na Fakultě sociálních věd Masarykovy univerzity v Brně, o komparativní politologii a soudobé dějiny středoevropských zemí.

Ačkoli by bylo možné domnívat se, že hlavním tématem této práce jsou dějiny rakouského stranictví nebo že se jedná o studii vzorců chování rakouské společnosti, není *Konflikt versus konsensus* ani prací historickou, ani sociologickou, nýbrž v jádru politologickou a interdisciplinární exkurzy do obou jmenovaných společenských věd mají především pomoci téma ukotvit do společenského a dějinného kontextu. O politologickém charakteru nejlépe svědčí samotná metodologie práce. Hlavními přístupy jsou totiž analýza formátů a typů stranických systémů podle italského politologa Giuseppe Sartoriho, dále aplikace teorií Nora Steina Rokkana o konfliktních liniích (*cleavage theory*), konceptuální mapě Evropy a o překonávání tzv. čtyř prahů demokracie.

Na základě Rokkanových konceptů Hloušek vyzdvihuje čtyři klíčové okamžiky historického vývoje Rakouska – revoluci let 1848 a 1849 jako počátek středoevropské cesty k demokracii, rozpad rakousko-uherské monarchie roku 1918, který se stal okamžikem dovršení státotvorného procesu německých Rakušanů, ale zároveň počátkem problémů první republiky vzhledem k nedokončení národotvorného procesu, léta 1945 až 1955, kdy byla Rakousku jako jedinému středoevropskému státu umožněna konsolidace a rozvoj demokracie západního typu a konečně rok 1989 s novými výzvami po rozpadu tzv. východního bloku. Pomocí Rokkanovy teorie konfliktních linií autor vysvětluje rozdělení rakouské společnosti na segmenty reprezentované politickými stranami. Na změnách konfliktních linií

pak ilustruje proměny rakouského stranického systému v posledních sto padesáti letech. Zvláštní pozornost věnuje analýze nového, méně přehledného a individualizovaného „postrokkanovského“ světa, který se v případě Rakouska začíná rozvíjet po roce 1986, a také možnosti vzniku nové „evropské“ konfliktní linie, která je však doposud spíše badatelskou perspektivou.

Výše zmíněnému politologickému charakteru práce odpovídá také poměrně malý prostor věnovaný analýze primárních pramenů. Autor v textu vychází hlavně z právních norem, paměti, denního tisku, průzkumů veřejného mínění a internetových zdrojů. Naproti tomu je práce podepřena velkým množstvím sekundární literatury, ať už se jedná o tematické monografie, články z časopisů, knih a sborníků či working papers z konferencí, což zcela odpovídá charakteru odborné politologické práce. Většina literatury je zahraniční provenience, původně publikované v německém či anglickém jazyce, popř. v českém překladu.

Studie je rozdělena do devíti kapitol, z nichž je většina dále členěna. Cílem první z nich je nastínit, proč autor považuje za nutné zabývat se právě politickými stranami Rakouska a jaké teoretické koncepty považuje pro svou práci za nosné. Vlastnímu zpracování problematiky rakouského stranického systému dále předchází obsáhlá kapitola metodologická, krátký exkurz do procesu evoluce rakouského státu, samotného pojmu „Rakousko“ a národní identity Rakušanů, čtvrtá kapitola pak uvádí čtenáře do vývoje rakouského politického systému od absolutismu přes autoritarismus k demokracii, od zlomového roku 1848 až do současnosti.

Další kapitoly jsou již věnovány vlastnímu tématu rakouských politických stran a řazení kapitol je čistě chronologické: od vývoje stranictví v předlitavském kontextu a přerodu stran honoračních ve strany masové, přes polarizovaný pluralismus první rakouské republiky, vládu jedné strany (ať už Vlastenecké fronty, nebo NSDAP), období znovuzrození státní suverenity po roce 1955, politického konsensu v době vlády velké koalice a postupné modernizace masových stran v *catch-all parties*, až po nástup „postrokkanovské“ dynamizace v roce 1986 se stranami kartelu a nově vznikajícími stranami postmaterialistickými. Struktura těchto kapitol je vystavěna podle jednotného schématu – stručné uvedení do historického kontextu, popis fungování stranického systému v dané době, představení dominantních aktérů politického života a zkoumání konfliktních linií v dané epoše. Analýza současné podoby rakouského stranického systému se všemi jeho novými výzvami vede v poslední deváté kapitole k závěrečné úvaze ohledně kontinuity a změny rakouského stranictví.

Mimo vlastní text lze za jedno z velkých pozitiv této knihy označit také rozsáhlý seznam použité literatury vhodný pro zájemce o další studium. Stejně tak propracovaný poznámkový aparát, pro orientaci v knize užitečný jmenný rejstřík, řada přehledných schémat a tabulek, jakož i jejich – ne zcela běžný – seznam, jednoznačně přispívají k vysoké kvalitě této publikace. Hlouškova kniha je tak nejen vzhledem k již výše zmiňované absenci rakouské tematiky v české odborné literatuře, ale především svým celkovým zpracováním zásadním přínosem ke studiu novodobých rakouských dějin, zejména s ohledem na vývoj politického a stranického systému.

Jaromír Mrhal

Heike Knortz, **Diplomatische Tauschgeschäfte: „Gastarbeiter“ in der westdeutschen Diplomatie und Beschäftigungspolitik 1953–1973**. Köln: Böhlau Verlag, 2008. 248 s. ISBN 978-3-412-20074-9

Heike Knortz, působící na pedagogické škole v Karlsruhe, přišla s inovativní teorií přílivu tzv. *gastarbeiterů* do SRN. Název knihy napovídá, že podle ní nebyly pro příchod zahraničních pracovních sil v 50. letech důležité hospodářské podmínky, jako spíše motivy zahraničně politické. Knihou se prolínají dvě hlavní teze. První říká, že úzká skupina kolem ministra zahraničí nereagovala podpisem smlouvy o pracovních migrantech s Itálií roku 1955 na skutečnou situaci na pracovním trhu v Německu, nýbrž že především chtěla pomoci italské straně. Druhá pak tvrdí, že přísun italských a následně dalších jihoevropských dělníků německé hospodářství spíše poškodil, protože umožnil přežívání neefektivních podniků. Zejména pro svou první tezi pak autorka využila materiály z korespondence ministerstev, zejména pak spolkového ministerstva zahraničních věcí, uložené ve Spolkovém archivu v Koblenzi.

Kniha je strukturována do pěti kapitol. V úvodní kapitole, která se věnuje vývoji pojmu *Gastarbeiter*, čtenář neobeznámený s problematikou ocení širokou informační základnu, shrnující v solidní šíři dosavadní publikační činnost na toto téma. Řadou užitečných grafů, tabulek a citací klíčových vět tu autorka čtenáři částečně nahrazuje četbu děl stěžejních autorů této oblasti – Klause J. Bade, Ulricha Herberta či Karin Hunnové. Poslední zmíněná tu zastupuje okruh historicko-sociologické literatury, kterou autorka příliš pochvalně nehodnotí. Nepokládá totiž za podstatné zkoumat například motivy jednotlivců odhodlávajících se k migraci.

V úvahách o ekonomickém aspektu migrace autorka předkládá nástin situace německého hospodářství v 50. letech 20. století. Všímá si základních demografických a makroekonomických ukazatelů v komparaci s ostatními evropskými zeměmi, přičemž v řadě ohledů zpochybňuje vžité představy. Poukazuje například na existující výměny praktikantů mezi Francií a Německem již od počátku 50. let. Těsnější závislost spatřuje mezi iniciativami spolkových ministerstev a vývojem nezaměstnanosti v Itálii. Knortz popisuje celkovou politickou náladu doby, v níž se sjednávání dohod odehrávalo: počátek evropské integrace, úvahy o sjednocování trhu, o volném pohybu osob, nadstandardní vztahy Adenauera a De-Gasperiho. Kupodivu zde není zdůrazňován jinde často uváděný motiv spolupráce křesťanských stran CDU/CSU a jejího italského protějšku.

V dalších částech knihy je již podrobně rozebírán postup sjednávání Dohody o zaměstnávání zahraničních dělníků mezi SRN a Itálií v roce 1955. Na zprávách z okolí Ludwiga Erharda a dalších aktérů je tu ukázáno, že iniciativa přišla asi dva roky před jednáním z italské strany. Zdůrazněna je nejistá pozice spolkového ministerstva práce, které dle autorky nevidělo nutnost iniciovat import pracovních sil. Zde autorka naplno využívá zmiňované nově použité materiály z archivů, pátrání provedla i v právních odděleních zúčastněných resortů. Tato část knihy tak budí dojem, že akce s pracovními migranty byla převážně dílem ministerstva zahraničních věcí. Autorka ji dokonce považuje za projev „primátu zahraniční politiky“. Na základě bohaté pramenné dokumentace je tu dále možné vytvořit si obrázek o fungování německé komise ve Veroně, organizující transfer *gastarbeiterů*.

Autorka představuje smlouvu z roku 1955 jako vzor pro podobné kontrakty s ostatními zeměmi (Španělskem, Řeckem, Tureckem, Portugalskem a nakonec i s Jugoslávií), které byly příznačné svou koncepční kontinuitou bez ohledu na střídání spolkových vlád. Ve smlouvě s Jugoslávií pak autorka spatřuje (a opakovaně se to snaží dokázat) politický motiv. Zasadíme-li tuto smlouvu do doby počínající Ostpolitik, může nám podle ní vyjít jiný obrázek, než dosud přijímaný. Autorka tak zdůvodňuje i to, proč také po recesi let 1966/1967 zůstala politická linie v tomto směru nadále stejná. Konec přílivu zahraničních pracovníků (nejčastěji je za něj považován rok 1973) se dle autorky ne náhodou kryje s koncem Brandtovy éry. Neblahé důsledky přílivu *gastarbeiterů*, zmiňované autorkou v úvodu, však v textu nejsou podrobně vysvětleny.

Bohužel jsou ve výkladu zcela vynechány i další důležité, byť podle autorky zřejmě literaturou neustále opakované skutečnosti, a to zejména rozbor situace na trhu práce v SRN. Absenci takové analýzy v knize lze snad pochopit s ohledem na autorčin pokus přinést hlavně nová fakta. V důsledku se kniha snaží vyvolat dojem, jako by standardní výkladové schéma nemělo vůbec žádnou živnou půdu. Možnosti, jak by vláda reagovala na potřeby německé ekonomiky, kdyby „nepodlehla svodům“ oněch „výměnných obchodů“, tu ale nejsou nastíněny. Čtenáři má zřejmě v podvědomí vyvstat provokativní myšlenka, zda Německo v roce 1955 nepoložilo svůj skutečný hospodářský zájem na oltář evropské integrace.

Kniha bohatá na obrazové materiály (řada dokumentů je tu otištěna ve fotokopii) a na citace z archivu ministerstva zahraničních věcí SRN dochází k novým, často však kontroverzním závěrům. Těmi nejpodstatnějšími jsou „důkazy“ ve prospěch dvou v úvodu vymezených tezí: zaměštnávání *gastarbeiterů* bylo diktátem Adenauerovy zahraniční politiky a způsobilo zpoždění hospodářského vývoje Německa. Autorka tak chce použitím nového okruhu použitých dokumentů, které do analýz doposud nikdo z autorů nezahrnoval, změnit zažitý pohled na problematiku, a to zásadním způsobem. Publikace je pečlivě tematicky členěna, byť občas tok autorčiných myšlenek není úplně snadno vstřebatelný a někdy též velké množství nabízených poznatků působí trochu nepřehledně. Pro bohatou faktografickou výbavu knihu ocení začínající zájemce o problematiku, zkušenější čtenář pak možná začne nad vžitými představami o pracovních migracích uvažovat v novém světle.

Lukáš Janura

Aleksej Malašenko, Sergej Filatov, eds., **Religija i globalizacija na prostorach Jevrazii**. Moskva: Rosspen, 2009. 341 s. ISBN 978-5-8243-1153-2

Sborník *Náboženství a globalizace* je druhým dílem ediční řady *Náboženství v Eurasii*, kterou vydává moskevská centrála prestižního amerického think-tanku Carnegie Endowment for International Peace. Studie publikované ve druhém vydání pod vedením specialisty na náboženskou tematiku Alexeje Malašenka a sociologa Sergeje Filatova byly vybrány z výstupů seminářů, které organizovala Carnegie Moscow Center v letech 2003–2004. Vě-

nují se vztahu mezi sedmi nejlivnějšími náboženstvími/církvemi na prostoru Eurasie (pravoslaví, křesťanství, protestantismus, islám, hinduismus, buddhismus a pohanství) a globalizací. Sborník, který lze na stránkách nadace zadarmo stáhnout, představuje na úvod své autory, na závěr činnost think-tanku; nechybí úvodní řeč a krátké anotace studií.

Zastoupení autoři se nesnaží globalizaci úžeji definovat (snad až na Filatova, který ji chápe jako určitou formu *amerikanizace* s pozitivními dopady na náboženský vliv ve společnosti, s. 10–27); většina si vystačí s tím, že jde o významný fenomén současné doby, na který musí náboženství a církve reagovat, ať je jim to po chuti nebo ne. Autoři zdůrazňují, že zatímco globalizace usiluje o nastolení jednotného systému univerzálních lidských hodnot s individuem ve středu svého zájmu, náboženství spatřuje prioritu člověka v životě zasvěceném podstatně užší náboženské obci. „Vytrhávání“ jedince z náboženské obce, zapříčiněné globalizací, je postupně nahrazováno jejich propojováním na vyšší, globální úrovni, přičemž člověk, takto nově se identifikující, zároveň ztrácí zájem o svou identitu předešlou (nejen konfesionální, ale i etnickou a kulturní). Globalizace není v rozporu s vírou jako takovou, střetává se však s náboženstvím v rovině ideologické, v nabídce „návodu k žití“: globalizace aspiruje na roli rádooby světského náboženství, které člověku servíruje v podstatě „homogenní, optimální variantu existence“ (Malašenko, s. 330–336). Tomuto trendu se světová náboženství snaží čelit, jak na závěr shrnuje jeden z editorů, rozdílnými strategiemi a s rozdílnou mírou dosahovaného úspěchu třemi tendencemi: adaptací, střetem a nabídkou alternativy.

Nejhůře globalizaci vzdoruje (ruská) pravoslavná církev a islám, a to ze dvou důvodů – politického a náboženského. Zaprvé, islám se obává vytěsnění na kulturní a politickou periferii „hegemonní“ západní civilizací; podobně i nespokojenost pravoslavné církve pramení z komplexu ze stále se snižující role a vlivu na křesťanský svět, čímž v podstatě kopíruje oficiální frazeologii Ruské federace (požadavek o vytváření multipolárního a „spravedlivějšího“ mezinárodního řádu). Zadruhé, obě náboženství spatřují na Západě snahu o náboženskou a hodnotovou expanzi východním směrem, která usiluje o jejich podřízení a marginalizaci. Autor článku nazývá takové hodnotové střetávání „trýznivou adaptací“, přičemž zdůrazňuje, že tyto církve jsou ve svém jednání a reakcích na fenomén globalizace příliš pomalé, a ztrácí tak svůj „monopol nad duší“ především u liberálnějších věřících s neomezeným přístupem k informacím a internetu (s. 335). Církvemi předkládaná alternativa je buď příliš útočná (islám), nebo příliš lokálního, národního charakteru (v případě ruské pravoslavné církve).

Protestantismus se jeví jako náboženství, které z globalizace těží nejvíce. Dokonce s tímto fenoménem harmonicky kohabituje. Je tomu tak proto, že protestantští duchovní se jako jediní *aktivně* podílí na chodu globalizace ve větší míře. Demokracie a tržní ekonomika spolu s univerzálními a lehce adaptovatelnými hodnotami protestantství dále vytvářejí kvalitativní výhodu vůči ostatním, tradičněji založeným náboženstvím. Autor studie také zmiňuje protestantismus jako jeden ze zdrojů samotné globalizace (s. 91–125). Naopak katoličtí ideologové s globalizací bojují pouze jako pozorovatelé (v protikladu vůči protestantským „aktivistům“), nutno dodat, že neúspěšně, a akceptují ji spíše z nouze, přičemž akcentují její nedostatky, například neustále se prohlubující propast mezi bohatými a chu-

dými, a ztrátu kulturní identity. Jejich ideologický střet s globalizací je navíc náchylnější k neúspěchu kvůli redukci debaty na víceméně jeden aspekt – modernizaci (s. 126–174).

Buddhismus a hinduismus prokazují vysokou úroveň adaptace na globalizační proces. Globalizaci neodporují (jako muslimové, pravoslavní a katolíci), ale přicházejí buď se svým vlastním pozitivním konceptem („globální hinduistický koncept“, pouze však mimo Indii, s. 256–294), nebo si drží odstup (buddhismus) a praktikují tzv. „měkký“ přístup, či nabízejí „spirituální alternativu“ (s. 222–255, 339). Poněkud překvapivě může vyznít závěr autora stati o pohanských náboženstvích, který přichází s poznatkem, že ačkoliv ústředním konceptem pohanství jsou hodnoty jako „původ“ a „hledání a návrat ke kořenům“, tedy protipól zkoumaného fenoménu, globalizace nejenže pohanským náboženstvím neškodí, ale naopak napomáhá jejich uchování a šíření (s. 339–340).

Editori sborníku, Malašenko a Filatov, předpovídají náboženstvím v éře globalizace nikoliv zánik, nýbrž jejich přibližování a směšování se s fenoménem, a také tolik potřebnou sebereflexi. Ta by v nejlepším případě měla vést k novým interpretacím, které by byly bližší současnému světu a srozumitelnější pro postmoderního člověka. Tvrdí, že se církve zastoupené v Eurasii více zaměří na témata jako morálka a rodinný život. Realisticky však dodávají, že úplnou ztrátu konfesijní, etnické a kulturní identity jedince si v dnešní době nelze představit, snad pouze v případě „kosmické katastrofy, či kontaktu s mimozemskými bytostmi“, kdy by se lidé identifikovali na základě biologického druhu za účelem holého přežití (s. 10–27, 330–336).

Jakub Šimák

Dominique Moisi, *The Geopolitics of Emotions. How Cultures of Fear, Humiliation and Hope are Reshaping the World.* New York: Anchor Books, 2009. 176 s. ISBN-13: 9780224082099, ISBN-10: 0224082094

Název knihy, jak autor sám přiznává, je do určité míry pokusem o provokaci vzhledem k tomu, že spojení geopolitiky a emocí odborníkům na mezinárodní vztahy většinou připadá jako oxymoron. Geopolitika je převážně spojována s racionálním uvažováním o rovnováze moci a národních zájmech, které neponechává místo subjektivně vnímaným emocím. Knihu je třeba vnímat v kontextu polemiky, jež v oblasti mezinárodních vztahů probíhá od konce studené války, kdy se zásadním způsobem změnilo globální rozložení sil a bylo evidentní, že je potřeba najít nový rámec pro chápání globálních procesů. Autoři jako Fukuyama, Huntington, Kagan, Zakaria se snaží (obvykle na stránkách prestižního časopisu *Foreign Affairs*) identifikovat měnící se geopolitické trendy a formulovat prognózu budoucího vývoje. Původní Moisiho článek, publikovaný v roce 2007 rovněž ve *Foreign Affairs*, se ostatně jmenoval *The Clash of Emotions* a přímo tak odkazoval na Huntingtonův *Střet civilizací*. Moisi nicméně odmítá předkládat podobné univerzální, vševysvětlující teorie, ale nabízí „esej o emocionálních aspektech globalizace, jež jsou často opomíjeny“.

Na rozdíl od něj se však potenciální konflikty nebudou odvíjet od kulturních rozdílů vůči sobě se vymezujících civilizací, ale od toho, zda tyto civilizace zvládnou překonávat kolektivní emoce, jež předurčují, jak příslušníci daného kulturního okruhu reagují na vzniklé události a jak vnímají druhé. Moisi připomíná, že globalizace je dynamický proces, vůči němuž se mnozí vymezují negativně kvůli pocitu zaostávání nebo kvůli odmítání kulturní dominance americké (západní) kultury. Současně se těžiště ekonomického rozvoje přesouvá do Asie, což vede k asymetrické interakci aktérů, kteří vycházejí z jiných hodnotových postojů. V dnešním globalizovaném kontextu přitom vzrůstá důležitost sebedefinované identity jako prostředku chápání sebe sama a svého místa ve světě. Globální média také lidem prakticky kdekoli dávají možnost reagovat na události, které na ně mají emotivní dopad, ať už se dotýkají jejich náboženského cítění, etnické příslušnosti nebo dalších aspektů subjektivně vnímané identity.

Pro zjednodušení Moisi redukuje komplexitu emocí na tři základní: strach, naděje a ponížení, přičemž všechny tři souvisejí se sebevědomím dané skupiny. Strach tak znamená absenci sebevědomí, opakem je naděje, která je výrazem sebevědomí, a pocit ponížení je výsledkem subjektivně vnímané újmy, jež byla způsobena druhými a v extrémním případě může vést k nenávisti. Emoce je tedy v tomto pojetí chápána jako jakási „kolektivní psycha“. Na základě dominantnosti těchto emocí ve společnosti pak Moisi přistupuje k vytvoření emocionální mapy světa, kdy je přisuzuje vágně definovaným oblastem. Tyto zeměpisné konstrukty – Asie, Západ, Střední východ – jsou uměle vytvořené celky, které samy nemusejí nutně reflektovat takto vymezenou příslušnost.

Naděje, přisuzovaná Asii, znamená důvěru v lepší budoucnost, nahlíženou primárně z ekonomického pohledu. Asijské národy, ztělesněné zejména Čínou a Indií, přistupují ke svému dalšímu vývoji s kulturní otevřeností vůči zbytku světa a věří ve své oprávněné místo mezi ostatními národy. Moisiho argument, že Čína a Indie postupně předstihnou dosud dominantní postavení Spojených států, není nijak překvapivý. Mezi asijskými národy však lze nalézt i výjimky z kultury naděje, což poněkud podkopává základní premisu knihy. Japonsko se za „asijské“ nepovažuje a vykazuje spíše známky západní kultury, jako jsou nejistota ze svého budoucího postavení ve světě a stagnace hospodářství. Rovněž Pákistán podle autora k naději ještě nedospěl. Obecně vzato je otázkou, není-li různorodost asijských zemí zatlačována do pozadí ve prospěch přehlednosti argumentu. Zdá se, že Moisi má Asii na mysli pouze Čínu a Indií.

Kultura ponížení je v knize přisouzena arabsko-islámskému světu. Pocit ponížení podle autora vyplývá z bezmocnosti změnit své postavení ve světě a z nespokojenosti s existencí, jež je v příkrém kontrastu s někdejší „slavnou“ minulostí. Tento subjektivní postoj se vyznačuje viktimizací a přesouváním odpovědnosti za sebe na jiné. Moisi popisuje historii postupného úpadku arabského světa, jež začala odražením osmanských vojsk od Vídně v 17. století, pokračovala kolonizací evropskými mocnostmi a vyvrcholila vytvořením Izraele a prohrou v šestidenní válce. Izraelsko-palestinský konflikt má nepopiratelnou emocionální dimenzi a funguje jako klíčový neuralgický bod ve vztahu vůči ostatním. Pocit ponížení ovšem arabská diplomacie instrumentalizuje pro získávání různých výhod od západních partnerů a tím zvyšuje jeho emocionální působení pro muslimy žijící na Západě, z nichž

někteří se stávají teroristy. Tato životní volba pramení ze segregovaného způsobu života a ze složitého hledání vlastní identity. Moisi také připomíná některé důvody zaostalosti arabského světa, jako je malá participace žen na životě společnosti a potlačování svobody projevu ze strany autokratických režimů a islámských fundamentalistů. I zde existují výjimky. Je to pozitivní příklad malých arabských států v Perském zálivu, kde vzniká moderní kosmopolitní kultura, a negativní příklad Íránu, který neakceptuje poraženecký postoj Arabů a sebevědomě vyzývá Západ k soupeření. Na rozdíl od Huntingtona ale Moisi neshledává automatický nesoulad mezi křesťanskou a islámskou civilizací, spíše nedostatek respektu na obou stranách a nevyřešené konflikty typu Palestina, jejichž odstranění by mohlo vést k pronikavému zlepšení vzájemné tolerantnosti.

Kultura strachu podle autora panuje na Západě. Hlavním důvodem je to, že poprvé v posledních 300 letech není Západ tím, kdo určuje vývoj – globalizace je nyní poháněna silami, které Západ není s to kontrolovat. Tento strach nemůže být spojován pouze s 11. zářím 2001 – zahrnuje prakticky veškeré obavy západní společnosti. Ve zkratce ho lze postulovat jako pesimistický postoj vůči budoucnosti; západní společnost je postižena absencí vize o dalším směřování hospodářského a sociálního modelu. Moisi tvrdí, že i tady dominantní emoce pramení z rozkolísané identity, v tomto případě identity EU jako společenství, které není schopné se definovat na jednotlivém základu. Celý Západ se podle autora vzpírá změnám, podvědomě tuší, že jakákoli změna bude k horšímu, což působí jako sebenaplňující se proroctví. Západ dnes na změny rezignuje a chce se před nimi chránit. Strach potom pramení z druhých, kteří se změn nebojí a které paradoxně potřebujeme, ať už jako pracovníky nebo zákazníky. V žádném případě to není racionální reakce, jako v případě Turecka a jeho členství v EU, jež je často zneužíváno k emocionální argumentaci ztělesňující strach ze změny. Spojené státy jako součást Západu, které bývaly v minulosti kulturou naděje, se podobně jako Evropa staly kulturou strachu. Americký sen přestal fungovat a současná Amerika je podezřívavá vůči vnějšímu světu. Západ ztratil ve Spojených státech svou inspiraci a s tím i odvahu k reformám. Moisi nicméně ve světle zvolení Baracka Obamy (s programem „naděje“) v roce 2008 připouští, že Spojené státy se v minulosti dokázaly několikrát obnovit a vrátit se znovu na scénu díky charismatickým osobnostem v čele. Otázkou zůstává, zda současný prezident dokáže inspirovat občany ke změnám.

Autor věnuje jednu kapitolu speciálním případům, které do jeho emocionální mapy světa jaksi nezapadají, protože v nich panuje kultura směřující několik popisovaných emocí. Je to v první řadě Rusko vyznačující se na jedné straně xenofobním postojem k druhým, pocitem ponížení ze ztráty velmocenského postavení po konci studené války a na straně druhé rovněž optimismem, který vyplývá z nerostného bohatství, díky němuž roste ekonomika i geopolitický vliv. Podobná směs emocí ovládá také Írán a Moisi popisuje celou řadu společných rysů mezi oběma společnostmi, zásadní rozdíl nicméně vidí v demografii obou zemí. Dalšími speciálními případy jsou Izrael, Afrika a Jižní Amerika.

V poslední kapitole Moisi nabízí dva alternativní scénáře budoucího vývoje do roku 2025. V případě vítězství strachu se svět bude muset vypořádat s řetězcem katastrofických událostí – násilí na Blízkém východě, použití biologických zbraní teroristy, uzavírání hranic, izolacionismus Spojených států, rozpad EU a série konfliktů po celém světě. Jinými slovy,

svět by se vrátil do jakéhosi temného středověku. Druhý scénář operující s vítězstvím naděje by znamenal mír na Blízkém východě, reformu OSN, příklon Ruska k Západu, právní stát v Číně a přetvoření MERCOSUR v obdobu EU. Přestože Moisi upozorňuje, že tyto scénáře jsou spíše idealizovanou fikcí „toho, co by se mohlo stát“, je obtížné si některé z popisovaných skutečností realisticky představit v tak krátkém časovém úseku. Spíše než jako prognózu budoucího vývoje je potřeba je chápat jako varování a inspiraci.

Moisi píše přesvědčivým a čtivým způsobem o té oblasti mezinárodních vztahů, jež se až doposud zdráhala akademickým analýzám. Předkládané argumenty však někdy působí příliš obecně a zjednodušeně. V každém případě by Geopolitika emocí mohla posloužit jako materiál inspirující k debatám o potřebných změnách, kterými by prakticky všechny společnosti na světě měly projít. Jak autor varuje, „zachování současného světa tak, jak ho známe, si bude vyžadovat ode všech akceptování dalekosáhlých změn“. Západ se bude muset vyrovnat se sníženým statusem, Asie prosadit sociální spravedlnost a arabský svět vzít zodpovědnost za svůj osud do svých rukou. Bez pochopení emocí vlastních a emocí druhých to rozhodně bude velmi obtížné.

Libor Ott

Andreas M. Rauch, **Auslandseinsätze der Bundeswehr**. Baden-Baden: Nomos, 2006. 296 s. ISBN 3-8329-1599-0

Zahraniční mise vojáků Bundeswehru vyvolávají ve světě větší pozornost, než je tomu u ostatních států. SRN s ohledem na dědictví dvou světových válek musela překonat řadu nesnází a proměnit se, aby se už na počátku 60. let mohla aktivně angažovat na mezinárodní scéně nejprve na bázi humanitární pomoci a později na mírových misích OSN. Kniha Andrease M. Raucha se věnuje nejen tématu zahraničních misí Bundeswehru, ale pokouší se také vysvětlit specifické postavení SRN vůči ostatním zemím a roli historické odpovědnosti, která vždy ovlivnila všechna nasazení německé armády, a která zasahuje až do současnosti.

Historickou odpovědností SRN se autor zabývá v první části knihy a zaměřuje se éru německého císaře Viléma I. v letech 1870–1919, která byla charakteristická touhou po národní expanzi, egoismem a vojenským antagonismem, které ve svém důsledku vedly až k rozpoutání první světové války. Poučit se z tohoto konfliktu, tedy už nikdy více nevyvolat sebezničující válku, se ale nepodařilo ani Výmarské republice, která neodolala nástupu nacismu vedoucímu k rozpoutání druhé světové války. Dědictvím této válečné katastrofy jsou kromě viny za rozpoutání války zvláštní vztahy SRN k židovskému národu a její odpovědnost za stát Izrael. Německá zahraniční a bezpečnostní politika po roce 1949 byla určována historickou odpovědností, morálním závazkem zřeknutí se nacionalismu, územních zisků a snahou angažovat se jen v multilaterálním kontextu. Výjimku představuje možnost evakuačních a záchranných misí, které Bundeswehr mohl provádět i samostatně v případě ohrožení lidských životů. Zásadním poznatkem je, že se tyto evakuační a zahraniční mise z dlouhodobého hlediska staly průkopníkem pro pozdější vojenská nasazení německých jednotek v zahraničí: SRN si účastí na těchto misích získala uznání a respekt ve světě.

Až sjednocení Německa 1989/1990, změna politických podmínek a sebechápání občanů SRN ukončila období zdrženlivosti, formované neúplnou suverenitou země, rozdělením na dva státy a přítomnosti sovětských vojsk v NDR. Konflikty v Perském zálivu a na Balkáně vyvolaly otázku role německé zahraniční a bezpečnostní politiky, jejímž sporným bodem se staly zahraniční mise Bundeswehru. Diskutovalo se o nutné změně ústavy, která by angažovala německých vojáků na mezinárodních akcích povolila, ale urychlení vývoje zapříčinilo až zbrojní a obchodní embargo v červenci 1992 uvalené proti Jugoslávii. Kontroly dodržování embarga se ujala ZEU a NATO, jichž členem byla a je také SRN. Vzhledem k účasti na kontrole letového prostoru nad Bosnou a Hercegovinou a zmocnění pro sestřelení letadel narušujících tento prostor byli němečtí vojáci poprvé vystaveni riziku vojenského zapojení. Pod tlakem opozičních stran se vládě nakonec podařilo odsouhlasit tuto stěžejní otázku, ale sociální a svobodní demokraté podali stížnost k ústavnímu soudu. Ten 12. července 1994 zdůraznil právo na zapojení SRN do systému kolektivní bezpečnosti (do něhož zahrnul i NATO), jehož je SRN členem, a rozhodl o povinném souhlasu Spolkového sněmu při každém ozbrojeném nasazení Bundeswehru. Rozsudek interpretoval nasazení v Jugoslávii, Bosně a Hercegovině jako v souladu s ústavou a ukončil tak dlouholetou politickou konfrontaci.

Vzhledem k novým bezpečnostně-politickým výzvám bylo nutné redefinovat roli Bundeswehru, provést jeho reformu a zásadně vylepšit jeho nedostatečné financování. Tímto směrem se vydaly tzv. *Stoltenbergův dokument* z roku 1992, Bílá kniha z roku 1994 a reformní úsilí spolkového ministra obrany Petra Strucka. Podle jeho nových bezpečnostně politických směrnic z roku 2003 se Bundeswehr může podílet na ozbrojených operacích v zahraničí jen v rámci OSN, NATO a EU. Hlavním úkolem je potírání konfliktů, politických krizí a boj proti mezinárodnímu terorismu. *Nová koncepce pro Bundeswehr a vládní prohlášení o reformě Bundeswehru* z března 2004 už odstartovaly radikální reformu ozbrojených sil.

V třetí části knihy se autor zabývá konflikty v 90. letech a na počátku nového tisíciletí, do kterých se SRN významnou měrou zapojila. V první řadě se jedná o první válku v Iráku. SRN se vzhledem ke své vojenské neúčasti ocitla pod tlakem mezinárodní kritiky a reagovala na ni tzv. „diplomacii šekové knížky“. Účast Bundeswehru v misi OSN v Kambodži v letech 1992 a 1993 byla přelomová tím, že se němečtí vojáci poprvé v dějinách SRN zúčastnili zahraniční mise jako dlouhodobá a integrální část operace OSN na podporu míru, zvýšili tak význam své země pro OSN a prokázali výkonnost německého personálu. Při konfliktu v Bosně a Hercegovině se SRN rozloučila s „diplomacii šekové knížky“ a poprvé se stala součástí operace NATO na základě uplatnění principu „out of area“, tj. mimo území Severoatlantické aliance. Podle Raucha tak SRN vstoupila do klíčové fáze „normalizačního procesu“ své bezpečnostní politiky a přeorientovala se na novou roli Německa ve světě, jejího poslání a na zaměření nových struktur Bundeswehru.

Při konfliktu v Kosovu 1998 se SRN vyznamenala zřízením uprchlických táborů v Makedonii a aktivní rolí na konferenci v Rambouillet. Vydařenou misi a důkazem politiky správné cesty, tj. využití multilateralismu jako prostředku zahraniční politiky vhodného pro prosazování zájmů SRN, bylo nasazení neozbrojených vojenských zdravotníků a po-

zorovatelů v Gruzii 1994. Závěr kapitoly pojednává o konfliktech v Afghánistánu a Iráku v rámci operace „Trvalá svoboda“. V afghánské otázce se Německo angažovalo uspořádáním Petersbergské konference v Bonnu na konci 2001, jejímž hlavním výsledkem bylo zřízení mezinárodní brigády ISAF s mandátem NATO v poválečném Afghánistánu. Do té se SRN zapojila značným kontingentem vojáků a činností tzv. provinčních rekonstrukčních týmů se podílí na obnově infrastruktury válkou zpustošené země.

V poslední části knihy autor popisuje pozitivní vliv vojenských kněžů na psychiku vojáků a extrémní poměry, kterým jsou vojáci během nasazení vystaveni. Dále Rauch vysvětluje moderní koncepci *CIMIC* (*Civil-Military Co-operation*), která od 1992 klade větší důraz na civilní komponenty během zahraničních misí, urychluje tak vývoj krizového managementu, zprostředkovává lepší kontakt mezi externími vojenskými silami na jedné straně a obyvatelstvem a civilními úřady v zemi na straně druhé. V konečném efektu tak přispívá k lepšímu výsledku zahraniční mise.

Publikace Andrease Raucha pojednává o vývoji německých ozbrojených sil poválečné SRN, o potížích při jejich zapojení v rámci mezinárodních akcí, problémech spojených s novou interpretací ústavy, politickými rozepřemi a reformou německých ozbrojených sil. Kniha shrnuje všechny zahraniční humanitární a vojenské akce poválečné SRN a klade hlavní důraz na zásadní změny při formování zahraniční a bezpečnostní politiky státu stále zatíženého historickou vinou. Kniha je doplněna obsáhlým poznámkovým aparátem a různými tabulkami.

Pavel Dvořák

Stephen F. Szabo, **Parting Ways: The Crisis in German-American Relations**. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2004. ISBN 978-0815782446

Ve dnech bezprostředně následujících tragickému 11. září 2001 ujišťoval kancléř Gerhard Schröder své americké protějšky o plné oddanosti německé politiky a Němců Spojeným státům. Přesto stály v tomto momentě vztahy obou států před obdobím prudkého ochlazení – německo-americké „roztržky“, jež neměla v poválečných dějinách obdoby. Vrcholem tohoto vývoje byla Schröderova předvolební kampaň v roce 2002 a americké rozhodnutí zahájit válku v Iráku bez ohledu na negativní stanovisko části evropských spojenců v čele s Francií a právě Spolkovou republikou. Stephen Szabo, americký odborník na transatlantické vztahy se specializací na Německo, předkládá čtenářům analýzu tohoto bezprecedentního vývoje německo-amerických vztahů z pozice roku 2004.

Svou analýzu autor rozdělil do sedmi kapitol, v nichž se postupně vypořádává s příčinami roztržky a jejím vlastním průběhem. Knihu pak zakončuje skicou dalšího vývoje problematiky s určením podmínek pro znovunalezení modu vivendi ve vzájemných vztazích. Kladem tohoto představení problému je jeho důsledné zařazení do kontextu mezinárodní politiky a zdůraznění proměn mezinárodního klimatu ve světové zahraniční a bezpečnostní politice po konci studené války, zejména v souvislosti s nástupem hrozby globálního teroru symbolizovaného právě 11. zářím 2001.

Pokud bychom měli shrnout hlavní příčiny „otrávení“ německo-amerického vztahu (poisoned relationship, jak to definovala bývalá americká ministryně zahraničí Condoleezza Riceová) v Szabóově pojetí, najdeme celou řadu faktorů, které je možno rozdělit do několika skupin: (1) proměna německé identity a domácí politiky po konci studené války vznikem „berlínské republiky“ (tendence k silnější emancipaci, nástup poválečné generace, integrace obyvatel bývalé NDR); (2) proměna americké politiky po nástupu George W. Bushe na post prezidenta v souvislosti s posílením neokonzervativního (Paul Wolfowitz) a národně konzervativního křídla (Donald Rumsfeld) v republikánské straně, jež proběhla na úkor pozice tradičních realistů z doby Bushe seniora (Colin Powell); (3) proměna mezinárodního klimatu kolem roku 2001 (nové výzvy jako terorismus a změna klimatu, úpadek významu Evropy a Německa z hlediska USA, rozšíření NATO a EU, „nová“ a „stará Evropa“); a konečně (4) osobní rovina a personalizace konfliktu pramenící z odlišných osobností a vzájemných animozit kancléře Schrödera a prezidenta Bushe (skutečnost, že ochlazení vztahů došlo tak daleko, autor označuje jako *failure of leadership*). Do budoucna, má-li dojít k obnovení konsensu mezi Německem a USA, vidí Szabo jako nutnost především opětovné přiblížení „strategických kultur“ obou zemí. Ani tak se ovšem Německo a s ním ani Evropa nevyhnou přechodu od vřelého a upřímného vztahu, jak jej známe z doby studené války, k chladnému realistickému kalkulu vlastního zájmu, uzavírá autor.

Szabo se zaměřil na analýzu stavu z let 2001 až 2003 v celé jeho šíři zahrnující jeho předpoklady, průběh, kontext a možné důsledky, resp. cesty, jak se jim vyhnout. Využil pestré palety pramenů; vzhledem k tomu, že se jedná o téma velmi aktuální, najdeme v odkazovém aparátu množství novinových článků, projevů dotyčných politiků, osobních rozhovorů s aktéry, údajů o vývoji veřejného mínění apod. Důsledkem této (oprávněné) volby pramenů je však častý přechod autora k „publicistickému“ stylu psaní, v němž nechybí nejrůznější jen těžko doložitelné citáty či údaje o osobních vztazích politiků.

Základním problémem publikace, který autorovi nelze odpustit, je však absence jasné struktury výkladu. Prvním signálem pro čtenáře je už nahlédnutí do obsahu: namísto úvodu, jenž by nastínil tezi či průvodní otázku studie, systematického výkladu problematiky v jednotlivých tématických kapitolách a závěru zde najdeme sedm kapitol, jejichž názvy rozhodně nelze označit jako věcné a srozumitelné. Neblahé tušení se potvrdí v první kapitole, kde sice autor uvádí do problému, avšak otázka, jak bude ve výkladu postupovat, zůstane neobjasněna. Následujících zhruba sto stran textu je spíše shlukem příčin, důsledků, průběhu roztržky než srozumitelným představením problému. Důsledkem této nesystematičnosti je opakování některých bodů, což vzbuzuje podezření, že mnohá z autorových tvrzení by bylo možné shrnout v rámci podstatně kratšího textu. Ani v závěru nedejde na jasné výsledky autora výzkumu.

Co do míry nadbytečného textu se zdá, že Szabo svého čtenáře podceňuje – v případě publikace, jež se na přebalu označuje jako *a „must-read“ for anyone closely researching German-American relations*, je s podivem, že autor pokládá za nutné vysvětlovat základní parametry stranického systému typu charakteristiky postkomunistické PDS. To je však možno přisoudit skutečnosti, že je kniha určena zejména americkému čtenáři, který přeci jen problematiku vnitropolitického dění v SRN sleduje z podstatně větší vzdálenosti, nežli

je tomu z hlediska obyvatele sousedního státu. Tomu také nasvědčuje zařazení chronologického přehledu událostí sledovaných let v německo-amerických vztazích do příloh. Naopak z hlediska „evropského čtenáře“ je asi nejpřínosnější částí knihy čtvrtá kapitola (Clash of Strategic Cultures), kde Szabo popisuje rozdíly ve „strategických kulturách“ USA a SRN spolu s výkladem o republikánských koncepcích zahraniční politiky a německého konceptu civilní mocnosti. Zajímavé je mj. i vysledování zásadních antagonismů v uspořádání a charakteru státu Izrael (nacionální, unilaterální, role armády, náboženství, „krev a půda“) a SRN (postnacionální, multilaterální, decentralizace, otevřená státnost, nábožensky i národnostně liberální) či kumulace významných událostí pro Opferdebatte právě ve volebním roce 2002.

Jak hodnotit Szaboovy Parting Ways ze současného hlediska? Jako dobrou ilustraci rychlého rozkladu dosud neotřesitelného německo-amerického vztahu a jako popis nezdaru, z něhož je možno si vzít poučení na obou stranách Atlantiku. Současná politika SRN je již s Amerikou do značné míry opět na jedné lodi; to však – vzhledem k dlouhodobým faktorům a trendům, které autor jmenoval – nemusí trvat věčně. Škoda jen, že se autor nepokusil o lepší strukturování své analýzy. Jeho analýza tak v mnoha ohledech připomíná spíše texty publicistického charakteru, jejichž životnost až na výjimky nebývá dlouhá.

Pavel Bobek

Ivo Šlosarčík, **Politický a právní rámec evropské integrace**. 3., aktualizované vydání. Praha: Wolters Kluwer, 2010. 452 s. ISBN 978-80-7357-471-0

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že k problematike európskej integrácie existuje len obmedzené množstvo domácich (českých, resp. slovenských) publikácií, ktoré by svojím obsahom, zameraním a šírkou záberu smerovali k študentskej univerzitnej komunite. V tomto kontexte je publikácia *Politický a právní rámec evropské integrace*, ktorá má byť určená „pre potreby kurzov európskej integrácie a európskeho práva prednášaných na akademickej pôde“ (s. 13), vítaná. Kniha má teda ambíciu byť uceleným prehľadom a stručnou analýzou kľúčových tém európskej integrácie pre študentov. Či túto ambíciu napĺňa, je otázka hodná bližšieho preskúmania.

Je dôležité pripomenúť, že sa jedná o tretie, aktualizované vydanie. Podľa kontextu obdobia, v ktorom vyšla (rok 2010), je viac než pravdepodobné, že publikácia o európskej integrácii sa v tomto období bude zaoberať najmä Lisabonskou zmlouvou a zmenami plynúcimi z jej vstupu do platnosti. Autor tento fakt pomenúva už na začiatku úvodu. Dozvedáme sa, že pôvodný text bol prepracovaný a doplnený o úpravy rámca integrácie podľa Lisabonskej zmluvy. Prvá časť knihy sa venuje samotnej Európskej únii, jej inštitúciám, právnemu rámcu, súdnemu systému a časť uzatvára zaujímavá kapitola o konkrétnom prístupe vybraných členských štátov k EÚ. Druhá časť sa venuje štyrom kľúčovým prvkom ekonomickej integrácie – voľnému pohybu osôb, tovarov, služieb a kapitálu, časť uzatvára kapitola o ochrane hospodárskej súťaže v EÚ. V tretej časti sa kniha venuje niektorým sektorovým politikám EÚ – mediálnej, bezpečnostnej a publikáciu uzatvára kapitola o vonkajších aktivitách EÚ.

Autor výstižne začína predstavením často máajúcej terminológie procesov európskej integrácie. Pri tejto príležitosti sa dozvedáme aj jej stručný vývoj a stretávame sa aj s prvou koncepciou zmenou plynúcou z Lisabonskej zmluvy. Doterajší pilierový systém Únie s rozličným právnym rámcom pre každý z troch pilierov nahradzuje bezpilierová štruktúra. Nakoľko si vnútorný právny rámec jednotlivých oblastí spolupráce zachováva isté špecifiká, rozlišuje autor „komunitárne“ právo, pre bývalý prvý pilier, teda Európske spoločenstvo, a „unijné“ právo, teda bývalý II. a III. pilier, pre zdôraznenie kľúčových rozdielov v týchto právnych systémoch. Tento spôsob, hoci už nie je úplne právne čistý, je výstižný a nepochybne uľahčí pochopenie. Úvod zakončuje možno až príliš rýchly prehľad troch stupňov právomocí Únie – výlučnej, zdieľanej a podpornej.

Časti venujúcej sa inštitúciám EÚ možno niečo vytknúť len ťažko. Je výstižná, vhodne prehľadnými tabuľkami ilustrovaná, odkazuje na reálny politický vývoj (menovanie Barrosovej komisie v roku 2004) a venuje sa všetkým kľúčovým inštitúciám z hľadiska ich zloženia, formálneho i neformálneho jednania, či právomocí. Mierne neprehľadne a rozporne pôsobia niektoré pasáže kvôli zvolenému spôsobu zapracovania zmien právneho rámca Únie podľa Lisabonskej zmluvy. V samotnom texte sa autor zaoberá skôr predlisabonským režimom a zmeny sú popísané až dodatočne, za príslušným oddielom v samostatnom rámci. V texte je na to upozornené a tento spôsob nepochybne výstižne demonštruje odlišnosti, no mierne sťažuje orientáciu v aktuálnom právnom usporiadaní. V texte sa tak dočítame, že komisia má právomoc žalovať členský štát výhradne v rámci prvého piliera, v rámciku o niekoľko strán ďalej však nájdeme informáciu, že komisia má po novom túto právomoc aj pri porušení pravidiel členskými štátmi v rámci bývalého tretieho piliera.

Kapitoly o právnom a súdnom systéme Únie, z hľadiska ich prepracovanosti, jasne ukazujú, že v tejto oblasti je autor odborne doma. Sú do detailov prepracované, dopĺňané judikátmi súdnych orgánov, či výstupmi inštitúcií EÚ, aj menej známymi. Prípadové štúdie taktiež napomôžu lepšiemu pochopeniu teoreticky vysvetlenej látky. Abstraktný a nesmierne zložitý proces vytvárania sekundárnych noriem je tak ilustrovaný prípadovou štúdiou o prijímaní tzv. čokoládovej smernice (návrh v roku 1996, prijatie v roku 2000). Časť venujúca sa súdному systému potom ilustruje na známom prípade Skoma-Lux konanie o predbežnej otázke. Pri analýze správania členských štátov v Únii si autor vybral ilustratívne štáty z hľadiska ich prístupu k právu EÚ, či k spôsobu jeho zapracovania do domácej legislatívy – Nemecko, Francúzsko, Írsko a ČR. Tento bezpochyby legitímny výber by však možno mohol byť doplnený analýzou prístupu ďalších krajín. Niektoré škandinávské krajiny (dánske výnimky, či postoje dánskych autonómnych oblastí), či Veľká Británia (výnimka z Hospodárskej a menovej únie), majúce do veľkej miery špecifický prístup, by mohli predstavený kolorit vhodne doplniť.

Nasledujúce časti o „veľkej štvorke“ volných pohybov, či justičnej spolupráci sú výstižné, dobre uchopiteľné. Pri súdnej spolupráci je opäť badať špecializáciu autora na túto oblasť. Zahraničné aktivity EÚ sú z pohľadu ich perspektívneho rozvíjania (najmä v súvislosti s novým postom Vysokého predstaviteľa EÚ pre zahraničné veci a bezpečnostnú politiku a s Európskou službou pre vonkajšiu činnosť, zavedenými Lisabonskou zmluvou) pre študentov veľmi zaujímavou a perspektívnou oblasťou. Príslušná kapitola sa však opäť limituje

skôr na právne ako na politické aspekty. Dozvedáme sa tak o právomoci Rady EÚ uzatvárať medzinárodné zmluvy, o role Európskeho parlamentu pri perspektívnom pristúpení EÚ k Európskemu dohovoru o ľudských právach, či o výlučnej právomoci EÚ jednať v rámci Svetovej obchodnej organizácie o zmluvách regulujúcich svetový obchod s tovarmi. Spomenuté sú niektoré rámce spolupráce s tretími krajinami (Východné partnerstvo), či európske bezpečnostné misie v zahraničí (EULEX v Kosove). Úplne však absentuje napríklad úloha EÚ v G20, bilaterálne vzťahy EÚ-USA, či úloha EÚ v rokovaníach o Blízkom Východe.

Celkovo sa dá povedať, že kniha je kvalitne prepracovaná, obsahuje množstvo podnetov na ďalšie štúdium, v podobe citovaných kníh a judikátov, či rozhodnutí. Pozitívne môže byť hodnotený aj vecný register na konci. Porovnávací tabuľka číslovaní článkov zriaďovacích zmlúv pred prijatím a po prijatí Lisabonskej zmluvy v závere však je, skôr ako pre študentov, pre právnických „fajnšmekerov“. Obsahovo sa publikácia venuje viac právnemu ako politickému rámcu, no napriek tomu ju možno ako študijnú pomôcku pre študentov určite odporučiť.

Tomáš Juhás

ZPRÁVY

V. B. Avdejev, A. N. Sevast'janov. **Rasa i etnos: ruskim ženščinam posvi-jaščajetsja.** Moskva: Knižnyj mir, 2008. ISBN 978-5-8041-0285-3

I když se kniha autorů Vladimíra Avdejeva a Aleksandera Sevast'janova tváří jako vědecká publikace a jako učební pomůcka ke studiu vědeckého oboru „etnopolitiky“, je z bližšího pohledu ihned patrné, že o nějaké vědeckosti nemůže být příliš řeč. Je dokonce s podivem, že něco takového mohlo být vůbec v dnešní době vydáno.

Již jméno prvního z autorů – Vladimíra Avdejeva (ruského spisovatele a publicisty, původním povoláním vojáka, který se nijak netají svým rasistickým smýšlením) dává celkem jasnou informaci o tom, o co této příručce „rasologie“ jde (Avdejev je právě duchovním otcem této pavědy, která je v ostrém rozporu s moderní antropologií a která si – přes snahu vytvořit zdání nové vědecké disciplíny – v lecčems nezadá s rasovými teoriemi nacistické Třetí říše). Velmi zjednodušeně řečeno, jde o pokus (mimochodem velmi chabý) „vědeckými prostředky“ ospravedlnit a snad i prosadit rasistické názory a velkoruský šovinismus nejen obou autorů (není přesně jasné, kterou část knihy, který z nich napsal, i když větší část má na svědomí pravděpodobně Sevast'janov), ale i podobně smýšlející skupiny Rusů. Nejde tedy o žádnou vědu, ale o pseudonaučnou a vysoce spekulativní literaturu na samotné hranici názorové snesitelnosti.

Za použití takových prostředků, jako jsou citace z prací zavedených a uznávaných antropologů, sociologů a dalších vědců, nebo třeba poznámkového aparátu se autoři snaží dokázat existenci odlišných ras, které nejen že mají odlišné předky (tzv. velké, čisté rasy jako árijská, ke které řadí z nepochopitelných důvodů nejen Belgičany, Francouze, ale i samotné Rusy, mají být potomky člověka „kromaňonského“, kdežto rasy druhého řádu jako černoši, židé, Indiáni, původní obyvatelé Austrálie atd. mají být potomky primitivnějších a méně inteligentních „neandrtálců“), ale v důsledku toho i odlišnou tělesnou stavbu a schopnosti (na několika stranách jsou rozebírány rozdíly ras ve stavbě lebky a mozku – nepřekvapí tedy odkazy na významné „rasology“ v minulosti, těch německých nevyjímaje). Již i ty nejformálnější vědecké prostředky však nejsou zvládnuty – jsou citování autoři, kteří se rasovým teoriím věnovali ještě v 19. století a jejichž práce je dlouhou dobu překonána, pokud jsou citováni uznávaní vědci, jsou jejich slova často vytržena z kontextu a převrácena, autoři si citují své knihy (hlavně Sevast'janov cituje svého spoluautora a to hned několikrát), a v pořádku tak jsou snad jen citace podobně rasisticky smýšlejících autorů.

Zdání vědeckosti mají dále dodat aplikace známých a zaběhnutých teorií – především teorie centra a periferie (v tomto smyslu hovoří o jádru, kde je rasa, či etnos „nejčistější“, a o okraji, kde již dochází k míšení s jinou rasou) a hlavně pak tzv. sociální darwinismus. Zde ale opět platí *nihil novi sub sole*, a tak kniha obsahuje celou řadu rasových předsudků, které věrně znali již dávní antisemité a rasisté. Kniha tak neudivuje ani tak svým obsahem, jako skutečností, že se tak vyhraněné názory vyskytují ještě dnes a také to, že je někdo schopen vynaložit finanční prostředky na to, aby podobná kniha vůbec mohla být vydána. Z tohoto pohledu je proto spíše svědectvím o stále živém nacionalismu, xenofobii a rasismu v Rusku než věrohodným svědectvím o rozdílech mezi lidmi.

Kniha není nijak čtivá a vzhledem k tomu, že myšlenky v ní obsažené vyvolávají v normálně smýšlejícím čtenáři odpor a nechut' číst dále, nelze ji doporučit nikomu jinému než těm, kteří se snad v podobných názorech vzhlížejí. A možná ani jim ne...

Petr Matolín

Julia Friedrichs, **Gestatten: Elite. Auf den Spuren der Mächtigen von morgen.** Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 2008. 255 s. ISBN 978-3-455-50051-6

Novinářka Julia Friedrichsová hledá ve své prvotině odpověď na otázku, kdo náleží k elitě a z jakého důvodu. Podnětem pro napsání knihy byla účast autorky v tzv. assessment centru konzultantské společnosti McKinsey. Jako jedna z mála kandidátů prošla celým nekolikakolovým výběrovým řízením, dostala pracovní smlouvu s velmi příznivými (finančními) podmínkami – a odmítla ji. Věrna žurnalistickému poslání se rozhodla podívat se na zoubek institucím, z nichž se zítřejší elity rekrutují, a vydala se na rok trvající rešeršní pobyt, který ji zavedl na privátní vysoké školy, kde se vyučuje byznys, na soukromá internátní gymnázia a do mateřských školek, v nichž se děti od nejtějššího věku učí vedle dnes již samozřejmé angličtiny i čínsky.

Friedrichsová v knize čerpá jednak z rešerše v terénu, jednak odkazuje zejména na Michaela Hartmanna, který se problematikou elit dlouhodobě zabývá, a zjištěné informace konfrontuje. Porovnává věty, které slýchá od představitelů navštěvovaných institucí a věty vyslovované politiky („potřebujeme nové elity“), s tím, na co byla zvyklá z dob svého dětství, z výchovy svých levicově-liberálních rodičů – kdy pojem „elita“ lehce zaváněl rétorikou Třetí říše, a platilo ho tudíž odmítnout a spíše se přiklonit apelu integrace slabších. Patřit k elitě znamená mít moc.

Způsob, jímž si autorka vybírá aktéry, které pozve k diktafonu, spolu se způsobem, jakým pak jejich výpovědi skládá za sebe, dává vzniknout mozaice, která z mnoha stran kritizuje společnost, v níž sociální mobilita téměř není možná – svoji jsou mezi svými od batolecích let přes dobu studia až po léta v zaměstnání. Fungují zde neformální „přátelské“ svazky, které usnadňují mnoho kroků – od nástupu do první práce až po budování kariéry. Chápavý čtenář pozná, kam Friedrichs míří kritikou odtrženosti elit od „normálního života“: konzultanti, v podstatě v roli robotů ženoucích se za co nejvyšší efektivitou a eficienti, nemyslí na osudy lidí, které propouštějí, aby zvýšili profitabilitu firmy, jež si objednal jejich radu.

Jedním ze silných momentů knihy je autorčino zjištění, že za přijetím na elitní (soukromou!) obchodní univerzitu nestojí průměr známek z maturitního vysvědčení (jako je tomu u přijímacího procesu na žádané obory – práva nebo medicína – na státních školách), ale test z angličtiny a pohovor o motivaci ke studiu. Ještě mnohem zajímavější obrázek si může čtenář vytvořit o stávajících studentech soukromých gymnázií – elitu z nich dělá opravdu jen to, že se k ní sami počítají, což se zakládá zejména na stavu konta jejich rodičů. V pří-

padě studentů, s nimiž Friedrichs mluvila, se nedá mluvit ani o nadprůměrné pracovitosti, kterou by se lidé náležející k elitě podle vlastní definice měli vykazovat. Autorka jejich vý-
roky kriticky přiosťuje; pracují nadprůměrně, ale neptají se proč.

Friedrichsová se však setkala i s těmi, kdo se ptají, a tudíž nechtějí náležet k té elitě, která se jako taková sama definuje. Jsou to lidé, kteří protestují, stávkují, brání se proti vý-
myslům „systému“ – a občas jim chybí několik eur na nájem. Setkává se i s dalšími, kteří
díky své pili k elitě náležejí – a jsou ochotni tuto roli převzít i v tom smyslu, že se nebrání
převzít zodpovědnost. Mozaiku doplňuje dívka, která dostává stipendium od Svobodného
státu Bavorsko za vynikající výsledek u maturity, a může tak studovat na Maximilianeu
v Mnichově. Nechybí ani řada mladistvých z neněmeckých rodin, kteří díky pili dosáhli
na stipendium udělované telefonním operátorem umožňující jim studovat na škole, na které
by si jinak nemohli dovolit platit školné.

Celkový pocit z knihy, která v Německu rozpoutala bouřlivou a dlouhou diskusi, je skept-
tický. I přes autorčin talent vkládat do proudu textu pointy a sem tam hýřit vtípem se jedná
téměř vždy o humor neradostný. Autorka nahlas a odpovídajícím způsobem pojmenovala
něco, co pod hladinou bobtnalo už delší dobu – plíživou proměnu (sebe)vnímání elitních
společenských vrstev, skutečných, i těch samozvaných.

Lucie Rydlová

Robert L. Nelson, ed., **Germans, Poland, and Colonial Expansion to the East: 1850 Through the Present**. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. ISBN 978-0-230-61268-6

Publikace představuje jednu z částí projektu Studies in European Culture and History, jehož nositelem jsou některé americké a kanadské univerzity (Harvard University, Univer-
sity of British Columbia nebo Westfälische Wilhelms-Universität Münster) popř. jejich in-
stituty zabývající se studiem současné i minulé Evropy. Klade si za cíl pochopit nedávnou
minulost a mění se současnost Evropy ve světle rozšiřující se Evropské unie a NATO.

Úvodem je představen koncept kolonialismu v Evropě, především ten německý, směřují-
cí na východ od jádrového území Německa. Další články chronologicky řeší koncepty, histo-
riografii a průběh německého „tažení na východ“ eskalujícího za první a druhé světové války,
a to především ve smyslu německého záboru polských území v období od konce 18. do první
poloviny 20. století. Závěr knihy potom představuje článek, který řeší, jakým způsobem se
minulost německo-polských vztahů prolíná do současnosti, do nové, otevřené Evropy.

Kniha jako celek čtenáři přináší důvody a argumentaci pro tezi, že to byla především vý-
chodní Evropa, či lépe Evropa na východ od Německa, která představovala pro Němce ten „pra-
vý“ cíl jejich vlastního kolonialismu. Nadto, právě na příkladu Německa a jeho vztahu k polským
územím, kniha ukazuje, jakým způsobem a s jakými (negativními) důsledky fungoval evropský
kolonialismus obecně – vykořisťováním, rasismem a šovinismem počínaje, sociálním experi-
mentováním pod rouškou vědeckosti konče. Projekt této publikace je poměrně úzkoprofilový,

dala by se mu vytknout přílišná snaha na německém kolonialismu Polska a východní Evropy popsat obecnou problematiku evropského kolonialismu na jiných kontinentech, což se mi jeví jako příliš generalizující, obzvláště pokud za argument má sloužit několik různorodých článků na téma Němci a jejich působení v polském prostoru; nicméně pro samotné porozumění a přiblížení vztahu Němci–Poláci a jeho komplikované novodobé historie poslouží poměrně dobře.

Tomáš Vejmělek

Georgiy Kasianov, Philipp Ther, eds., **A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography**. Budapest: Central European University Press, 2009. 310 s. ISBN 978-963-9776-26-5

Georgij Kasjanov, historik stojící v čele Národní akademie věd Ukrajiny, a Philippe Ther, který se věnuje zejména moderní evropské historii, jsou editory a zároveň přispěvateli sborníku, předmětem jehož zájmu je ukrajinská historiografie a jehož cílem je mimo jiné ukázat, že Ukrajina je zajímavým příkladem pro studium moderní kultury a politiky, jelikož ty možná více než u jiných států přesahují její teritoriální hranice.

Sborník obsahuje společnou předmluvu obou editorů, která představuje záměry a cíle publikace, dále deset autorských článků, které jsou podle zaměření zařazeny do dvou větších celků, stručný biografický údaj o každém autorovi a místní a jmenný rejstřík.

První část je spíše teoretickou analýzou dnešního stavu ukrajinské historiografie a ukazuje její dva základní póly. Prvním je národní historiografie, která tvrdí, že Ukrajina má již dlouhou tradici teritoriální a kulturní kontinuity. Zrodila se na počátku devadesátých let, kdy základním jejím motivem byla potřeba budování státu a národa na nějakých pevných základech. Tato historiografie, velmi státem podporovaná, vycházela výhradně z ukrajinského prostředí a ne vždy se úplně shodovala s ukrajinskou realitou. Druhým pólem je postmoderní a více experimentální přístup, jehož základní otázka zní: má vůbec Ukrajina svoji historii? V této otázce se navazuje především na stať Marka von Hagena *Does Ukraine Have a History?* (publikované v roce 1995 v časopise *Slavic Review*) a hledají se výkladové možnosti mimo národní schéma.

Články v druhé části publikace jsou naopak zcela konkrétní. Zabývají jednotlivými úseky ukrajinské historie, od studie názvů ukrajinských míst a oblastí v šestnáctém a sedmáctém století, přes dějiny devatenáctého století, studii o jazykové politice devatenáctého a počátku dvacátého století po ukrajinské dějiny za druhé světové války. Všichni autoři jsou z mladší generace historiků etablované na přelomu tisíciletí a pokoušející se o inovace sahající za hranice tradiční lineární a čistě etnické historiografie. Sami editoři sborníku jsou toho názoru, že Ukrajinu není možné zredukovat na čistě etnickou identitu, už proto, že ani v devatenáctém ani ve dvacátém století nebyla konsolidovaným národním státem.

Přesto není cílem sborníku odsoudit jeden přístup a upřednostnit druhý, nenárokuje si něco dokázat. Jeho hlavním cílem je spíše představit celou škálu alternativ, položit co

nejvíce otázek a vzbudit zájem o další práci na tomto tématu. Sborníku by se z tohoto hlediska dala vytknout určitá nekoncepčnost, nepůsobí provázaně a jednotlivé kapitoly, zejména pak v druhé části, na sebe nenavazují. Nicméně již sám termín „laboratoř“, který editoři v názvu použili, naznačuje, že záměrem nebylo vytvořit jednotlivý hotový celek, ale právě naopak otevřít celou řadu problémů a otázek, které by se měly dále rozpracovat.

Eva Pelíšková

Dariusz Tarasiuk, Krzysztof Latawiec, Mariusz Korzeniowski, eds., **Kompromis czy konfrontacja? Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego początku XX wieku.** Lublin: Wydawnictwo Uniwersitetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. ISBN 978-83-227-2949-6

Sílící emancipace čím dál širších vrstev zastaralé a chudobou trpící ruské společnosti eskalovala v letech 1905–1907 revolucí, která přinesla do fungování státu reformy směřující zemi k liberálnější a svobodnější společnosti; znamenaly první posun k formě zastupitelské demokracie. Důležitou součástí reformy bylo vytvoření tzv. Státní dumy, zákonodárního institutu, který dával různým skupinám a vrstvám společnosti šanci na uplatnění svých požadavků – především pro národy říše, které doposud neměly možnost vyjádřit se k otázkám týkajícím se jak celého Ruska, tak jich samých.

Publikace přináší sedmáct příspěvků z mezinárodní konference, a jak už napovídá název knihy, čtenář se v ní setká především s tématem minoritních národů carského Ruska a jejich vztahu k problematice vzniku a působení Státní dumy. Důraz je přitom kladen zejména na Poláky, dále potom na Bělorusy, Ukrajince, Finy a Gruzince. Pozornost je dále věnována jednotlivým církvím a politickým stranám zastoupeným v Dumě, vývoji jejich smýšlení a činů a v neposlední řadě i vlivu Dumy a zkušenosti zastupitelů či jednotlivých národů s ruským parlamentarismem během první světové války a zejména v kontextu únorové revoluce roku 1917.

Tomáš Vejmělek

Petr Kupka, Martin Laryš, Josef Smolík, **Krajní pravice ve vybraných zemích střední a východní Evropy. Slovensko, Polsko, Ukrajina, Bělorusko, Rusko.** Brno: Masarykova univerzita, 2009. 268 s. Monografie, sv. č. 25. ISBN 978-80-210-4845-4

Monografie je dílem trojice autorů působících na Masarykově univerzitě v Brně. Zabývají se především bezpečnostní problematikou východoevropského areálu a politickým extremismem. Záměrem publikace je představit krajně pravicové subjekty v uvedených ze-

mích, tedy na Slovensku, v Polsku, na Ukrajině, v Bělorusku a v Rusku. Kniha je rozdělena na osm kapitol, přičemž první tři podávají stručný teoretický a metodologický výklad dané problematiky, další jsou pak rozdělené podle jednotlivých států.

Autoři se nezaměřují jen na krajně pravicové politické strany, ale do všech kapitol jsou zařazeny i charakteristiky vybraných krajně pravicových zájmových organizací a hnutí (včetně mládežnických hnutí a paramilitantních skupin), jakožto i představitelů místních subkultur (skinheads, fotbaloví chuligáni, Black Metal). Vybrané státy sice spojuje jejich společná minulost v rámci východního bloku, obtížný přechod k demokracii a tržnímu hospodářství, ale každá země má svoji osobitou kulturně historickou zkušenost a i jejich další vývoj po rozpadu sovětského bloku se značně liší. Proto se autoři nesnaží krajně pravicová uskupení nějak násilně vměstnat do společného komparativního rámce, ale spíš pochopit jejich specifické rysy.

V případě Slovenské republiky bylo nutné se více zaměřit na historický vývoj krajně pravicových subjektů. Většina slovenské krajní pravice ve svých programech vychází z ideologie Hlinkovy slovenské lidové strany (HSLs), jejímž základem je slovenský nacionalismus, katolicismus a národnostní nesnášenlivost, zejména vůči Maďarům. HSLs stále v čele prohitlerovského Slovenského státu (1939–1945) a právě toto sporné období „první slovenské samostatnosti“ se stalo předmětem obdivu současných krajně pravicových subjektů. Zejména se jedná o Slovenskou národní stranu (SNS) Jána Sloty, která se vyznačuje především ostrými xenofobními výroky proti Maďarům a Romům. Z dalších jmenujme např. extrémistické občanské sdružení Slovenská pospolitost, známé vypjatým antisemitismem a bezmezným obdivem ke Slovenskému státu (např. používání uniformy podobné uniformám Hlinkovy gardy).

Polská krajní pravice vychází především z tradic národně-demokratického hnutí (endecja) kombinující myšlenky nacionalismu, vypjatého katolicismu a antisemitismu. Tento myšlenkový směr vznikl na přelomu 19. a 20. století a v jeho čele stál Roman Dmowski, k němuž pravicoví radikálové obdivně vzhlížejí. Polské krajně pravicové politické strany jsou si ideově velmi blízké, kromě historické orientace se zaměřují také proti komunismu, liberalismu a globalizaci, které jim ztělesňuje zejména Evropská unie. Během 90. let působila většina z nich v rámci koaličního uskupení Volební akce Solidarita a od roku 2001 byla krajní pravice reprezentována zejména politickou stranou Liga polských rodin, v letech 2005–2007 členkou vládní koalice. S ní byla dlouho dobu ve spojení také mládežnická organizace Všepolská mládež známá svými protesty proti propagaci homosexuality a proti potratům. V Polsku také působí v Evropě asi nejradikálnější chuligánské skupiny známé svým napojením na hnutí skinheads.

Krajní pravice na Ukrajině vychází ve většině případů z ukrajinského nacionalismu. Ten se začal formovat během 20. a 30. let 20. století a reprezentovala ho především Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN), který chtěla dosáhnout samostatnosti Ukrajiny prostřednictvím spolupráce s nacistickým Německem. V roce 1942 navíc vznikla Ukrajinská povstalecká armáda, která ve jménu Ukrajiny bojovala jak proti Rudé armádě, tak proti Polákům a Němcům. Úhlavním nepřítelem ukrajinského nacionalismu je Rusko a jeho imperiální politika. Dále se ukrajinští nacionalisté vymezují vůči bolševismu, ju-

daismu a materialismu. Za pokračovatele OUN se dnes považuje Kongres ukrajinských nacionalistů, který je i volebně nejúspěšnější ultrapravicovou stranou (při celkem mizivých výsledcích tohoto segmentu ukrajinské politiky jako celku). Nejvýznamnějším ukrajinským paramilitantním uskupením je Ukrajinská lidová sebeobrana, která je známá střety s ruskými nacionalisty; její dobrovolnické útvary bojovaly např. v Gruzii a v Čečensku proti ruské armádě. Zvláštností ukrajinské krajní pravice je, že se u ní příliš neobjevují prvky rasismu a antisemitismu, jak je tomu ve většině ostatních zemí. Kromě ukrajinských nacionalistů se na Ukrajině vyskytují rovněž ruští nacionalisté, jejichž nejradikálnější část je často napojena na hnutí skinheads.

Bělorusko je zvláštním případem, jelikož v něm vládne autoritativní režim, který i nadále pokračuje v rusifikaci, přičemž legálně tu mohou působit jen politické strany a uskupení spolupracující s režimem. Zdejší nacionalisty reprezentuje především inteligence odmítající násilí. Asi nejvypjatějším běloruským nacionalismem se tak vyznačuje Pravicová aliance, jejíž činnost spočívá především v organizaci různých seminářů a konferencí. V Bělorusku však působí i řada krajně pravicové organizace propagující ruský nacionalismus, jako například vůči režimu loajální Liberálně demokratická strana Běloruska, která vznikla z běloruské pobočky ruské Liberálně demokratické strany Ruska.

Nejrozsáhlejší kapitola pojednává o krajní pravici v Ruské federaci. Ruský nacionalismus je obvykle velmi vypjatý, odkazuje na imperiální minulost Ruska a na jeho pravoslavnou tradici. V ruské společnosti v poslední době narůstají projevy xenofobie (zčásti kvůli záporným demografickým ukazatelům) vůči přílivu imigrantů z bývalých sovětských republik a nepokojům na Kavkaze. Kvůli přísnému zákonu o politických stranách se ruská krajní pravice skládá především ze zájmových skupin a subkultur. Mezi krajně pravicové politické strany můžeme zařadit Liberálně demokratickou stranu Ruska, která je trvale zastoupena ve Státní dumě. U ní je ale nacionalistická rétorika spíše věcí jednotlivých poslanců a strana sama je založena především na populismu. Typický pro ruské nacionalisty je jejich příklon k národnímu komunismu. Ruská krajní pravice se vyznačuje především nesnášenlivostí vůči přistěhovalcům a národnostním menšinám, zejména kavkazským národům. Z množství krajně pravicových skupin můžeme uvést např. organizaci Pamjať nebo Hnutí proti ilegální imigraci známé prováděním násilností a pogromů vůči imigrantům. Antisemitismus a příklon k neonacismu se projevuje především u paramilitantních skupin jako je Ruská národní jednota, Legie Wehrwolf, Nacionálně-socialistická strana Rusi nebo u hnutí Skinheads. Tyto skupiny představují velké sociální nebezpečí, jelikož provádějí rozsáhlou trestní činnost, především fyzické napadání a vraždy příslušníků jiných národů. Rusko má navíc hned po Polsku nejagresivnější chuligánské hnutí v Evropě.

Tato kniha poskytuje poměrně podrobný a kvalitní přehled krajní pravice vybraných zemí. Celkově dobrý dojem však kazí místy značná nesrozumitelnost textu a dosti odbyta textová korektura.

Markéta Eidrnová

Oto Luthar, ed., **The Land Between. A History of Slovenia**. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. 560 s. ISBN 978-3-631-57011-1

Historie samostatného Slovinska je relativně velmi krátká a spojená zejména s rozpadem SFRJ na počátku 90. let. Území dnešního Slovinska má však dlouhou a zajímavou historii, která se datuje už do 5. tisíciletí před naším letopočtem. Název *The Land Between* demonstruje postavení země v jejích dějinách, kdy Slovinci žili vedle germánských či románských kmenů, na pomezí střední Evropy a Balkánského poloostrova.

Kniha je detailním souhrnem slovinské historie, prvním takto podrobným v anglickém jazyce. Zabývá se historickým vývojem na území dnešního Slovinska, ležícího mezi východními Alpami a Panonskou pánví, do prvního osídlení, přes příchod slovanských kmenů až k rozpadu Socialistické federativní republiky Jugoslávie a vzniku samostatné Republiky Slovinsko v roce 1991. Je rozdělena do sedmi kapitol, řazených chronologicky. Editor knihy, Oto Luthar, je ředitelem Vědeckého výzkumného centra Slovinské akademie věd a zabývá se dějinami Jugoslávie a Slovinska. Kolektiv autorů tvoří další slovinští historici, kteří přednášejí na slovinských univerzitách (Lublaň, Nova Gorica) či rovněž pracují v akademii věd.

První kapitola se věnuje nejstarší historii, tedy prvnímu osídlení území v období paleolitu, dokládaného podle nálezů v jeskyních. Kolem roku 400 před naším letopočtem začínali na území dnešního Slovinska přicházet Keltové, kteří zde vytvořili první stát (*Noriško kraljestvo*). Keltové s sebou přinesli kromě nové víry také nový způsob organizace života, technologie a odlišné způsoby boje. V té době území zároveň osidlují Římané, kteří zde zakládají vojenské osady (například Emona, jihovýchodní část dnešní Lublaně) a vytvářejí systém provincií, podle něhož západní Slovinsko a Istrie patřila pod Itálii, východní část k Panonské provincii a alpská část k Norické provincii. Od třetího století se s úpadkem Římské říše snižuje římský vliv také na území dnešního Slovinska, k jeho definitivnímu opuštění dochází v 5. století.

Druhá kapitola *Raný středověk* začíná slovanským osídlením v rámci druhé vlny stěhování národů. První slovanské kmeny na slovinské území přicházely po roce 550 ze severu, kde dominovala západoslovanská jazyková skupina, a osidlovaly bývalé římské provincie. Zde později dochází ke konfliktům s bavorskými kmeny a Avary, kteří záhy získali nad územím nadvládu. V roce 623 se území připojilo k Alpským slovanským kmenům pod vedením Sáma. Po rozpadu Sámova svazu si území udrželo nezávislost a je označováno jako Karantánie. V osmém století se Karantánie stává součástí francké říše Karla Velikého.

Třetí kapitola je věnována období feudalismu. Od 10. století dochází k zásadním změnám, které ovlivňují veškeré obyvatelstvo, do konce 11. století je vytvořena základní struktura půdního vlastnictví. Mezi 10. a 12. stoletím probíhá nejvýraznější kolonizace slovinského území a jsou zakládány nové vesnice; takto vytvořená struktura zůstala prakticky nezměněna až do 20. století. Místní kolonizace a migrace z německých území výrazně pretvořila krajinu východních Alp. Dochází ke zmenšování slovinského teritoria a řada kulturních centrem se ocitá za jeho hranicemi. V 15. století dochází k posunu jazykové hranice směrem na jih, severní část (např. *Škofja Loka*) tak zůstává až do 19. století německá. Ve 13. století

začínají o slovinské území projevovat zájem Habsburkové a Slovinsko se postupně dostává do jejich sféry vlivu.

Rozsáhlá čtvrtá kapitola je věnována raně modernímu období. Během 15. a 16. století dochází k rozvoji raného kapitalismu, což se nejvýrazněji projevilo v těžbě rudy nebo železa, jsou zakládány manufaktury. Dochází také k několika selským povstáním kvůli zvyšování daní, postupně se přidávají také politické požadavky. Objevují se výrazné spory mezi katolíky a protestanty (především v oblasti *Prekmurje*), a to jak mezi prostými lidmi, tak samotnou šlechtou. Šestnácté století je ve znamení reformace, které je významné pro rozvoj slovinského jazyka, literatury i kultury. Nejvýraznější postavou slovinské reformace je Primož Trubar, který požaduje používání slovinského jazyka nejen při bohoslužbách, ale při vyučování ve školách.

Rapidní růst protestantismu v polovině 16. století je vystřídán katolickou protireformací, v roce 1574 začínají katolíci publikovat také knihy ve slovinštině. Od 17. století dochází k výraznému ekonomickému rozvoji slovinských provincií a k posilování vazeb s ostatními zeměmi monarchie. Pod vlivem osvícenství je provedena řada reforem státní správy, zrušeno nevolnictví, vyhlášen toleranční patent a reorganizováno školství, čímž je na základních školách umožněna výuka ve slovinštině.

Ke konci 18. století se slovinské teritorium dostává pod vliv Francie. Pátá kapitola začíná vytvořením Ilyrských provincií, jejichž vznik získal podporu u řady slovinských osvětců. Po roce 1815 nastupuje kníže Metternich a nastává období ekonomického rozvoje, slovinské provincie patří k nerozvinutějším částem monarchie. Na druhé straně jsou však potlačovány veškeré nacionální snahy, noviny a časopisy mohou vycházet pouze v němčině. Po revolučním „jaru národů“ v roce 1848 dochází k národnímu obrození také ve Slovinsku, objevují se požadavky rovnosti slovinského jazyka a Slovinců s ostatními národnostmi.

Po první světové válce se Slovinsko stalo součástí Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, západní části dnešního Slovinska (Gradiška, Gorica) byly spolu se severní Istrií připojeny k Itálii. Dvacátá léta byla ve znamení politické nestability, způsobené především rozdílným tempem hospodářského vývoje jednotlivých zemí. Slovinsko ve 20. a 30. letech procházelo na rozdíl od zbytku Jugoslávie značným rozvojem, objevily se první spory mezi chorvatským a srbským obyvatelstvem. V roce 1929 bylo Království přejmenováno na Království Jugoslávie, zrušen parlament a nastolena osobní diktatura krále Alexandra. Po německém útoku na Jugoslávii v dubnu 1941 bylo Slovinsko okupováno Německem, Itálií a Maďarskem.

Poslední sedmá kapitola popisuje vývoj po skončení druhé světové války do současnosti. Slovinsko bylo součástí Federativní lidové republiky Jugoslávie, v jejímž rámci stálo stranou politického života. Od 70. let se začíná projevovat nespokojenost, když Slovinsko, které coby ekonomicky nejrozvinutější země SFRJ přispívá největší částkou do společného rozpočtu a doplácí tak na chudší republiky. V souvislosti s ekonomickou krizí v 80. letech sílí nespokojenost a objevují se liberalizační proudy, které později vedou k osamostatnění země a rozpadu Jugoslávie. Slovinsko se tak stává demokratickou zemí a orientuje se na západoevropské struktury, do nichž je plně začleněno v roce 2004 vstupem do Evropské unie a NATO.

Iveta Bůžková

Adam Makowski, ed., **Polacy na ziemiach odzyskanych: Regiony przygraniczne w poszukiwaniu tożsamości: Przed i po akcesji**. Szczecin: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, 2008. 193 s. ISBN 978-83-60303-35-1

Anotovaný sborník je výsledkem konference z dubna 2008, která se jako již druhá v pořadí zabývala polskou národní identitou (první se konala v roce 2006); na organizaci obou akcí se podílel polský Institut paměti národa a patronát nad ní převzal Evropský parlament. Vystoupili zde odborníci z oborů historie, sociologie, politologie a mezinárodních vztahů. Sborník poté vyšel z iniciativy poslance Evropského parlamentu, historika a bývalého rektora Štětínské univerzity Zdzisława Chmielewského (s využitím prostředků politické frakce EPP-ED), jenž je také autorem úvodního referátu o evropské identitě.

Hlavním tématem konference byla Polskem nabytá, dříve německá území po druhé světové válce, kdy tato území posloužila jako kompenzace území zabraných Sovětským svazem. Nastalo období velkých migrací, což popisuje příspěvek poznaňského historika Stanisława Jankowiaka. Soužití skupin obyvatel z různých poměrů, různých kultur a i jazyků s sebou přinášelo nemalé problémy, těžko se utvářela nějaká společná regionální identita, která byla s podporou komunistické státní propagandy spíše nahrazena identitou celopolskou. Nicméně v současné době se přece jen objevují tendence k podporování regionální identity, jako např. Dolnoslezská setkání,¹ která se snaží zohledňovat kulturní bohatství jak současných, tak i těch bývalých obyvatel.

Migrace lidí na bývalá německá území měla i své ekonomické důvody, kterými se zabývá Adam Makowski. Lidé šli za novými příležitostmi do přístavů a průmyslových středisek, což mohlo přispívat ke sblížení různých skupin obyvatel, bohužel kvůli neefektivnímu komunistickému hospodářství se žádný ekonomický zázrak nekonal. Střídavá období centralizace moci a uvolňování zapříčinila i střídání období regionální integrace a dominance celostátního povědomí. Námořnímu hospodářství a loďařskému průmyslu se věnovala Alina Hutnikiewiczowa, která zdůraznila především neblahý dopad unifikace komunistického hospodářství na polské přístavy, takže loděnice se staly jedním z hlavních center polského odporu proti režimu, nicméně vznikající identita lidí tady pracujících se opět vázala více k celému Polsku než jen k regionu Pomoří.

Małgorzata Machałek se zaměřila na vliv školy na utváření regionální a národní identity na nových územích Polska. Bezprostředně po válce první školy vznikaly spontánně z iniciativy samotných nově příchozích obyvatel, což mohlo znamenat zrod určité společné regionální identity, nicméně následný zásah centrální moci tyto tendence opět utlumil prosazováním jednotné polské identity ve školních osnovách a polštinou jako jediným vyučovacím jazykem; rozdíly mezi příchozími migranty a zbytky starousedlíků se postupně s dalšími generacemi stíraly. Původní kulturní dědictví tak nemohla přispět ke vzniku nové regionální specifiky.

Nejčastěji se účastníci konference věnovali západnímu Pomoří. Edward Włodarczyk vyložil, jak v této oblasti byly cíleně eliminovány německé kulturní vlivy mj. důsledným popošťováním místních jmen a potlačováním všech projevů menšinové kultury. Jak píše

¹ O této sérii konferencí pojednává příspěvek Joanny Nowosielské-Sobel a Grzegorza Straucholda.

Marzenna Giedrojc, centrální vláda tu cíleně podporovala propolské citění obyvatel a přesvědčovala lidi o oprávněnosti polské přítomnosti na tomto území. Z místních obyvatel se tak brzy stali uvědoměli občané Polské lidové republiky, jejich sepětí s regionem to však odsunulo na druhou kolej. Podle Janusze Mieczkowského dochází ke zlepšení situace až v současné době. Opět se objevují různá kulturní centra příslušníků menšin a lidé už si více uvědomují německou minulost svého „rodného“ kraje, i když i dnes u určité skupiny obyvatel převládají protiněmecké a xenofobní nálady.

Opomenuto nebylo ani území bývalého Východního Pruska, tedy dnešního Warmiňska a Mazur, kterému se věnuje Izabela Lewandowska. I zde docházelo po válce k snahám odstranit veškeré stopy německé kultury, všechny obce, ulice a geografické útvary dostaly nové polské názvy, s příchodem polských katolíků vymizel i evangelický element. Historické objekty, často poničené válkou, nebyly téměř rekonstruovány a byly používány k podřadným účelům.

Poněkud jiného charakteru jsou poslední tři příspěvky, které se zabývají problematikou evropské integrace a evropské identity. Tomasz Sikorski uvádí příklad přístupu k evropské identitě jedné z nejsilnějších politických stran v Polsku – Práva a spravedlnosti (PiS). PiS jakožto konzervativní pravicová strana bylo zásadně proti přijetí evropské ústavy. Tento dokument podle strany nedodržel základní křesťanské hodnoty a také neodkazoval na křesťanskou tradici Evropy. PiS i nadále odmítá federalistické pojetí integrace, prosazuje nadřazenost práva národních států nad právem unijním a klade důraz na křesťanství.

Bartłomiej Toszek se věnuje integraci států Baltského moře. Označuje ji za nepřiliš úspěšnou, protože se zatím nepodařilo dosáhnout významnější spolupráce všech států regionu. Zejména pak Polsko, Německo a Rusko jsou v této oblasti velmi pasivní, přičemž za vzor si mohou vzít dlouhodobou spolupráci Litvy, Lotyšska a Estonska.

Závěrečný příspěvek je dílem studentky Fakulty práva a veřejné správy Štětínské univerzity Magdaleny Muranowicz. Vyjadřuje zde svoji domněnku, že evropská identita může existovat jak vedle národní identity, tak vedle identity regionální. Silu evropské integrace nevidí v jednoduše, ale v kulturní rozmanitosti, přičemž povinností každého Evropana je poznávat cizí kultury, jelikož jen tak dojde ke vzájemnému porozumění a k vytvoření vzájemné identity. Současná mladá generace má podle autorky díky možnosti cestování a studia v zahraničí jedinečné předpoklady k tomu stát se pravými Evropany.

Markéta Eidrnová

Andrew Savchenko, **Belarus – A Perpetual Borderland**. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 239 s. ISBN 978-90-04-17448-1

Andrew Savchenko, americký sociolog a ekonom, se ve svých pracích zpravidla zabývá politickou ekonomikou a ekonomickou transformací a ani tato jeho publikace není výjimkou – pojednává dlouhodobé důsledky postavení Běloruska jako pomezí mezi Evropou a Ruskem.

Součástí tohoto vydání je předmluva, dále tři větší chronologicky řazené celky, které jsou podrobněji členěny, bibliografie a rejstřík.

Kniha se zabývá Běloruskem ve vztahu k okolním zemím, zejména se jedná o Polsko a Sovětský svaz, později Ruskou federaci, přičemž vznik „běloruského“ prostoru na rozhraní Evropy a Ruska zařazuje do 16. století. Historickou anabází běloruské existence však vztahuje k současnosti, když se například snaží vysvětlit, proč má Bělorusko tendenci zachovat si sociální strukturu a instituce ze sovětské éry. Autor zdůrazňuje důležitost výchozích podmínek pro vývoj národního uvědomění, které se začalo formovat co do myšlenek a konceptů teprve po první světové válce a zčásti až po druhé světové válce, tedy dominantně v sovětském kontextu. Po pádu Sovětského svazu si přirozeně zachovalo instituce, na které bylo zvyklé, jelikož se „historicky“ nemělo k čemu vrátit.

První část knihy se tedy věnuje vývoji Běloruska a jeho institucí v době od 16. století do první světové války, v níž Bělorusko ztratilo své kořeny v důsledku rozdělení a úpadku polsko-litevské unie. Národní elita propagující a schopná státotvorně naplnit běloruské národní ambice zůstala omezena na úzkou skupinu lidí a Bělorusko tak bylo naprosto nepřipravené uchopit možnost nezávislé existence, která se během německé okupace za války naskytlá.

Druhá část práce zahrnuje celé období běloruské existence v rámci Sovětského svazu. Autor upozorňuje na problémy spojené s částečným rozdělením území mezi Polsko a Sovětský svaz. Zatímco ve východní části byla situace relativně příznivá pro rozvoj národního uvědomění v podobě sovětské národní politiky korenizace, kdy obyvatelé Běloruska v podstatě poprvé získali možnost určité sociální mobility (což platilo ovšem jen do konce 20. let), západní části trpěly značnou stagnací. Období po druhé světové válce až do rozpadu Sovětského svazu autor považuje za nejdůležitější období pro vývoj Běloruska především z hlediska zlepšení životních podmínek, i když zlepšení ekonomické situace bylo provázeno ústupem běloruského jazyka a kultury.

Třetí kapitola analyzuje sovětskou povahu politických a ekonomických institucí současného Běloruska. Po pádu Sovětského svazu se varianta pokračování ve spojení s Ruskem zdála jako reálné řešení. Evropa byla tehdy naprosto neznámým prostorem, takže Bělorusko zůstalo nejbližší předchozímu státnímu modelu, jelikož ten byl známým světem, v němž se bylo schopné orientovat. Státní instituce mají i dnes velmi malé pravomoci, moc je koncentrována v netransparentních výkonných strukturách a veřejná politická soutěž je v podstatě irelevantní. Poměrně velká pozornost je věnována analýze ekonomické politiky současného běloruského vedení. Autor se snaží najít nějaké pozitivní aspekty a perspektivy pro budoucí běloruský vývoj. I když se zdá, že Bělorusko je momentálně jakousi předsíní Ruské federace, rozhodně není ještě úplnou jeho součástí, jelikož současní představitelé nechťejí ztratit svoji momentální pozici. Autor uzavírá práci s tím, že budoucí běloruský vývoj v podstatě závisí na chování Ruské federace a na míře kontaktu Běloruska se západními institucemi; každopádně se jedná o běh na dlouhou trať.

Eva Pelíšková

Sborník *Vojna a mir* vydalo moskevské nakladatelství Evropa v srpnu 2009 při příležitosti prvního výročí pětidenní války mezi Ruskou federací a Gruzii. Editoři sborníku předkládají čtenáři dvacet krátkých studií a esejů, které byly předneseny na mezinárodním semináři pořádaném Ruským institutem. Kniha je rozdělena do tří částí (Válka, Evropa – sjednocená i rozpolcená, Zrod post-amerického světa) a bohatě ilustrována karikaturami lídrů západních států a Gruzie, mapami vojenských tažení zúčastněných armád a fotografiemi současného prezidenta Ruska Dmitrije Medveděva ve vojenském prostředí.

Tolstojovský název publikace odkazuje na samotný válečný konflikt (*vojna*), především však na definitivní geopolitickou změnu na mezinárodním poli (ruské slovo *mir* je v tomto kontextu do češtiny nutně překládat jako *svět* a nikoliv *mir*), ke které údajně došlo po ruském vítězství nad Gruzii – spojením Spojených států amerických. Autoři této značně tendenční, populárně-naučné knihy se víceméně shodují v tom, že jasným vítězem války je Ruská federace, přičemž mezi poražené vedle Gruzie a Spojených států počítají i NATO a Evropskou unii, jakožto garanty nespravedlivého unilaterálního světového řádu.

Teze o nutnosti vytvoření multipolárního (post-amerického) světa je stěžejní myšlenkou knihy, která nápadně kopíruje oficiální linii zahraniční politiky Ruské federace po nástupu Vladimíra Putina k moci na přelomu tisíciletí. Podle ní by se mělo Rusko opět stát (jako dříve Sovětský svaz) respektovaným globálním hráčem na mezinárodní aréně po boku USA a nově nastupujících velmocí (Čína, Indie) a Západ konečně upustit od „neurotického odmítání“ plnohodnotného partnera, tj. Ruské federace (s. 6–10).

Druhou důležitou linií knihy je neustálé zdůrazňování znovunabytí síly ruského státu po úspěšném a efektivním zásahu proti gruzínským vojskům, „která svou agresi ohrožovala nejen občany Jižní Osetie a Abcházie, ale i celý Kavkaz“ a potažmo i „samotnou existenci ruského státu“ (s. 2). Podle autorů pětidenní válka představovala první těžkou zkoušku pro prezidenta Medveděva, ve které obstál díky své rozhodnosti a připravenosti řešit podobné konflikty, v rámci nedotknutelných ruských národních zájmů, nekompromisní silou. Válku se zemí, která ohrožovala práva občanů Jižní Osetie a Abcházie, je nutné podle autorů nahlížet jakožto „logické pokračování procesu“ započatého chybným uznáním nezávislosti Kosova Spojenými státy a většinou států EU (s. 12–19). Tímto krokem podle autorů Rusko taktéž demonstrovalo svou snahu o těsnější kontrolu svého „blízkého zahraničí“ a nepřímo pohrozilo Ukrajině (a státům v oblasti „blízkého zahraničí“ s obdobnými tendencemi), že je ochotno použít jakýchkoliv dostupných prostředků při hájení svých národních zájmů. Dále pak poukázalo na nutnost revize nejen současného světového řádu, ale i neúčinných obranných uskupení, která buďto Rusko opomíjejí, nebo jsou dokonce historicky namířeny proti němu (NATO nedokázalo zabránit válce v zemi, o jejíž členství dlouhodobě usiluje).

Zatřetí, autor závěrečného shrnujícího příspěvku zdůraznil (vedle nutnosti vytváření multipolárního světa a připravenosti Ruska použít jakýchkoliv dostupných prostředků při ohrožení národních zájmů), že se Medveděv díky úspěchu v pětidenní válce definitivně

etabloval jakožto plnohodnotný a „opravdový“ prezident Ruské federace, který si mimo zahraniční politiku dokáže poradit i se *siloviki* v Kremlu bez zprostředkování pomoci Vladimira Putina (s. 216–227).

Jakkoliv může tato kniha propagandistického ražení působit na kritického čtenáře úsměvným dojmem, dobře ilustruje současnou snahu ruského státního aparátu a příslušných kontrolních komisí o prosazování vlastního a jediného „správného“ pohledu na moderní dějiny, který servíruje široké veřejnosti spolu se sladkou příchutí povinné národní hrdosti.

Jakub Šimák

Arkadij Vaksberg, **Smrtící laboratoř: Od Lenina k Putinovi**. Praha: Garamond, 2008. 266 s. ISBN 978-80-7407-027-3

Arkadij Vaksberg (*1922) se jako spisovatel, novinář a dramaturg věnoval problematice politických vražd v Rusku i v několika dalších dílech, ze kterých můžeme zmínit *Vyšinskij: Stalinův prokurátor*, *Ruská mafie*, *Hotel Lux* nebo *Stalin a Židé*. Vaksberg také dlouhou řadu let působil jako pařížský korespondent časopisu *Literaturnaja Gazeta*. Její první české vydání obsahuje sedmáct kapitol, které jsou chronologickým výčtem nejdůležitějších politicky motivovaných vražd v Sovětském svazu a později Ruské federaci, dále stručný úvod, dva závěry a soupis pramenů. Poznámky jsou vždy souhrnně umístěny pro několik kapitol najednou, což lehce komplikuje jejich vyhledávání. Časově je kniha ohraničena rokem 1917 a Velkou říjnovou socialistickou revolucí z jedné strany, z druhé strany však děj uzavřen není...

Cíle knihy, jak sám autor explicitně uvádí, je najít kořeny fenomenu politického násilí v Rusku a vysvětlit, jakým způsobem došlo k jejich rozšíření a takřka všeobecnému zpřítomnění v ruské společnosti. Za počátek problému považuje právě revoluci v roce 1917, kdy se teror a násilí staly základním politickým nástrojem do takové míry, že tento stav přestal být považován za výjimečný. Toto chápání nutného násilí pro udržení vnitřní bezpečnosti státu pak přetrvало až do období relativního klidu a míru a postupně se stalo nedílnou součástí ruské politiky. K významnému kroku směrem k legalizaci státního teroru došlo v roce 1921, kdy dal Lenin pokyn k vytvoření „speciálního kabinetu“, který byl pověřen výzkumem všech možných prostředků použitelných k eliminaci nepřátel státu. Podle autora se touto problematikou má smysl zabývat především z toho titulu, že praxe „vražd užitečných pro stát“ přetrvала až do současnosti.

Příběhy lidí zahynuvších rukou politické moci jsou autorem vybraným souborem událostí z různých období sovětské i postsovětské historie. Chronologie naznačuje, jakým způsobem se praktiky proměňovaly a vyvíjely. Zpočátku existovaly dva typy státního teroru. První, který byl zaměřen na jednotlivce většinou ve vyšších politických či jiných funkcích, a druhý, který postihoval celé masy a měl mít především zstrašující účinek. Později už byla používána spíše první varianta. Teritoriálně se autor dotýká nejen vražd spáchaných

na území Ruska, ale – především po druhé světové válce – i těch, ke kterým došlo v sovětských satelitech nebo dokonce i v zemích, kam ruští občané, pronásledovaní komunistickým režimem, emigrovali. Poměrně podrobně se autor věnuje i Československu, a zejména okolnostem smrti Jana Masaryka a souvisejícím okolnostem. Nemalá část knihy je věnována postsovětskému období a změnám, které nová éra přinesla.

Autor sám upozorňuje na nepřekonatelný nedostatek *písemných* důkazů, kterými by mohl svůj výklad podpořit, a označuje tuto skutečnost za doklad úspěšně fungující a státem chráněné a provozované zločinecké mašinérie. Jistou důvěrnost jeho výkladu dodává i to, že se sám se v politickém, novinářském a spisovatelském prostředí aktivně pohyboval a osobně znal řadu protagonistů popisovaných událostí. Kniha však není objektivním vědeckým výkladem postaveným na prokazatelných argumentech a důkazech. Je to sdělení, jehož cílem je upozornit na skutečnost, že politická vražda jakožto nástroj na udržení politické moci je v Ruské federaci stále ještě aktuálním problémem. Občasné zdánlivé obraty k lepšímu jsou podle autora sehrány pouze za účelem uklidnění veřejného mínění – především toho světového – nicméně tradice, pěstovaná a zdokonalovaná po desítky let, je již pevně zakořeněná.

Eva Pelíšková

Petr Vavrouška, Ruské duše. Praha: Radioservis, 2009. 250 s. ISBN 978-80-86212-05-0

Garry Kasparov, Ramzan Kadyrov, Marina Chodorkovská, Svetozar Rusakov či Michail Gorbačov. Pět jmen charakterizujících Rusko dnešní či Sovětský svaz minulý. Redaktor Českého rozhlasu Petr Vavrouška strávil čtyři roky v Rusku jako zahraniční zpravodaj, jmenovitě od roku 2004 do roku 2008. Za tu dobu si vytvořil na Rusko, jeho politiku, společnost a kulturu zajímavý, a nutno dodat že i vcelku kritický pohled.

Po skončení svého působení v Rusku se rozhodl vydat knihu interview s nejzajímavějšími lidmi, které za tu dobu poznal. Rozhovory byly pořízeny vesměs v průběhu let 2007 a 2008, jsou tedy poměrně aktuální. Jaká vlastně ta ruská duše je? Autor pochopitelně ani po čtyřech letech strávených v Rusku přesnou odpověď na otázku, která znamenala asi prvotní impuls k vytvoření publikace, nezná, nicméně soubor rozhovorů pátrání po vlastnostech Rusů a Ruska ulehčuje.

Kniha je rozdělena na tři základní kapitoly. V první s názvem *Putinovo Rusko* Petr Vavrouška nabízí rozhovory vesměs s politicky, vědecky či novinářsky činnými osobnostmi současného Ruska. Otázky se točí hodně okolo politiky, médií či stavu dnešní ruské společnosti obecně. Čtenář může vstřebávat kritický pohled elitního politologa a sociologa Dmitrije Oreškina, pohled tragický světoznámého šachisty a nyní v Rusku nevídaného politika Garryho Kasparova, nepřesvědčivou obhajobu Andreje Lugového, podezřelého z otrávení bývalého agenta KGB Alexeje Litvinenka, či prapodivně pozitivní „proputinovské“ názory premiéra Čečenské republiky Ramzana Kadyrova.

Část druhá míří do nedávné minulosti. Už sám název kapitoly *Sovětské Rusko* vypovídá, že zpovídanými budou především osobnosti éry Sovětského svazu, mnohdy ovšem spíše jejich pozůstalí příbuzní. Témata jako Gulag, Stalinova éra, perestrojka, okupace Československa či katastrofa Černobylské jaderné elektrárny přiblíží Maxim Šostakovič, Jevgenij Džugašvili, Vitalij Kličko či Michail Gorbačov. Méně politiky, více soukromých věcí, odstup – to jsou charakteristické rysy této kapitoly.

Poslední část je víceméně kulturní, jelikož kapitola *Rusko bez politiky* přináší rozhovory například s autory světoznámé grotesky pro děti Jen počkej zajíci, pány Svetozarem Rusakovem a Alexejem Kotěnočkinem, či oficiální překladatelkou Kunderových děl Ninou Šulginovou. Dává čtenáři možnost nahlédnout do Ruska obyčejného, všedního, zábavného i smutného.

Dvacet sedm osobností, průřez politikou, historií, kulturou i lidskou všedností. Petr Vavrouška je zkušený novinář. Nebojí se témat v dnešním Rusku tabuizovaných, jeho otázky jsou leckdy značně investigativní až „rýpavé“. Před každým rozhovorem stojí krátké, ale velmi výstižné autorovo uvedení do tématu rozhovoru a rozměrech zpovídané osobnosti. Jak sám Vavrouška podotýká, kniha se může zdát velmi kritická a negativní vůči Vladimíru Putinovi, strůjci dnešního společenského systému v Rusku, ale „*to byl záměr. Chtěl jsem upozornit na ty odstíny ruské duše, ze kterých jde strach, které mají pořád v sobě více toho sovětského než ruského.*“ Tato citace může dobře postihnout vztah autora k současnému premiérovi Ruska, ale asi i k Rusku současnému

Tomáš Vejrnělek

Jure Vidmar, **Democratic Transition and Democratic Consolidation in Slovenia.** Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. 251 s. ISBN 978-3-631-57075-3

Po Titově smrti v roce 1980 se rozhořel boj o místo v čele SFRJ a naplno vypukla krize uvnitř země. K ekonomickým problémům se přidaly i problémy společenské a enormní růst nacionalismu či opozičních proudů. Slovinské a chorvatské úsilí o větší decentralizaci země stálo v ostrém rozporu s centralizační politikou Slobodana Miloševiče a jeho snahou udržet pod srbským vedením celistvost Jugoslávie. Rozdílné přístupy jednotlivých republik o budoucnosti federace způsobily krach jednání o veškerých reformách federativního uspořádání a následně vedly k vyhlášení nezávislosti Slovinska a později také Chorvatska na SFRJ.

Slovinský proces demokratizace se výrazně lišil od souběžných demokratizačních procesů ve střední a východní Evropě, neboť Slovinsko jako součást Jugoslávie nikdy nepatřilo do sovětského bloku. Bělehrad naopak uplatňoval vlastní, na Sovětském svazu značně nezávislou zahraniční politiku a těšil se relativní otevřenosti k Západu. Jugoslávský ekonomický model autoregulace socialismu byl také výrazně odlišný do sovětského modelu centrálního plánování. Slovinsko bylo na konci 80. let díky svým vazbám na Západ a západní technologie nejbohatší republikou federace a zcela logicky nechtělo finančně doplácet na další méně rozvinuté republiky. Zároveň se nikdy zcela neztotožnilo s ideou jugoslávství a od samého počátku mělo problematický vztah k Jugoslávské lidové armádě, sloužící později výhradně

srbskému nacionalismu, který zásadně odmítalo. Přechod k demokracii a samostatnosti byl však komplikován také západními mocnostmi, které v první fázi usilovaly o udržení jugoslávské federace a v neposlední řadě také faktem, že Slovinsko nemělo nikdy vlastní stát, a tedy ani zkušenosti s demokracií.

Kniha je Vidmarovou dizertační prací a zkoumá slovinský demokratizační proces a srovnává jej s podobnými procesy v post-komunistických zemích střední a východní Evropy. Její první část obsahuje teoretický rámec, představující koncepty a historické pozadí problematiky, autor tu vysvětluje pojmy jako demokracie, demokratické a nedemokratické režimy, demokratizace, tranzice či konsolidace. Tato kapitola slouží k porozumění určitým charakteristickým rysům slovinského demokratizačního procesu, které mají své kořeny v historii, v typologii přechodů k demokracii vychází z rozdělení Samuela Huntingtona, který Slovinsko zařadil do tzv. třetí demokratizační vlny, probíhající od roku 1974.

Zvláštní pozornost je věnována vývoji politického života v rámci Rakouska-Uherska a především Socialistické federativní republiky Jugoslávie. Slovinsko mělo v rámci SFRJ určitý stupeň státnosti, včetně republikové ústavy a mnoha kompetencí, jimiž oplývala výhradně slovinská státní moc. Významný faktor slovinské demokratizace také představoval odlišný jugoslávský ekonomický systém, relativně vysoká otevřenost k Západu a hospodářské vazby na západoevropské země.

Druhá kapitola vysvětluje slovinský proces tranzice, tedy přechodu k demokracii, jak v jugoslávském kontextu, tak v kontextu vnitřní situace v samotném Slovinsku. Slovinsko (spolu s Chorvatskem) nejvýrazněji volalo po reformě stávajícího jugoslávského politického i ekonomického modelu směrem k větší demokratizaci a decentralizaci. V ekonomické oblasti se jednalo především o privatizaci státem vlastněných podniků, liberalizaci trhů, volný domácí i zahraniční obchod či makroekonomickou stabilizaci. V politické oblasti bylo ideou rozvolnění a vytvoření konfederace. Plány na demokratizaci SFRJ selhaly, což je podle autora dáno dvěma faktory- ekonomickým a nacionalistickým.

Demokratizační snahy byly značně usnadněny skutečností, že Slovinsko bylo oproti ostatním jugoslávským republikám národnostně relativně homogenní zemí. Navíc došlo ke shodě Svazu slovinských komunistů (*Zveza komunistov Slovenije*) s opozičními silami, neboť oba proudy se shodly na odtržení od SFRJ a na určité formě pluralismu. V letech 1988 a 1989 se objevily první demokratické politické strany a v listopadu 1989 se spojily do koalice DEMOS, která posléze zvítězila v prvních demokratických volbách v dubnu 1990. Na jedné straně tak Slovinsko mělo demokraticky zvolené zástupce na dříve komunistických postech, na straně druhé bylo nadále součástí nedemokratické federace. Zvláštní roli (byť ne tolik výraznou jako například v Polsku) hrála v demokratizačním procesu také katolická církev, ostatně slovinští křesťanští demokraté představovali nejsilnější členek koalice DEMOS. V mezinárodním kontextu se však s výjimkou Německa slovinská demokratizace nesetkala s výraznější podporou.

Třetí kapitola je věnována procesu „od tranzice ke konsolidaci.“ Zde je nutné připomenout, že oba termíny se do značné míry překrývají a je proto obtížné je vždy přesně odlišit. Termín demokratická tranzice popisuje proces změny režimu od autoritářského k demokratickému, v němž politické elity respektují liberálně demokratické principy.

Naproti tomu demokratická konsolidace je více komplexním a dlouhodobějším procesem, v němž dochází k institucionalizaci nových demokratických pravidel do politického života. Principy demokratické politiky se začaly objevovat na konci 80. let a postupně se etablovaly během let devadesátých. Pro Slovinsko byla na počátku 90. let typická absence dominantního politického bloku (pokud nepočítáme volební koalici DEMOS, která se na počátku roku 1992 rozpadla a umožnila konsolidaci stranického systému) a také silná personifikace politických stran, která však postupně oslabuje. Velmi zásadním rysem slovinského politického života je stabilita vlád, neboť nastavení politického systému v podstatě neumožňuje existenci menšinové vlády. Autor tu svůj výklad podložil detailním výkladem institucí politického systému včetně specifických opatření (např. veto konstruktivní nedůvěry), volebního systému či výsledků jednotlivých parlamentních a prezidentských voleb.

Závěrečná čtvrtá kapitola shrnuje úspěchy či neúspěchy slovinského demokratizačního procesu a porovnává je se souběžnými procesy v jiných zemích. Zdůrazňuje přitom specifickou slovinštinu přechodu k demokracii s ohledem na příznivější podmínky dané členstvím v SFRJ. Lze konstatovat, že konsolidace ve Slovinsku proběhla rychleji než v post-sovětských zemích díky odlišným ekonomickým a politickým rysům jugoslávského komunistického systému. To je patrné především na stabilitě slovinských vlád, poměrně rychlé konsolidaci stranického systému a relativně snadnému přechodu k tržnímu hospodářství.

Iveta Bůžková

Julia von Dannenberg, *The Foundations of Ostpolitik: The Making of the Moscow Treaty between West Germany and the USSR*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 301 s. ISBN 978-0-19-922819-5

Je zřejmé, že pokud oba německé státy hrály specifickou roli v celém systému po druhé světové válce, výjimkou nemohlo být ani období détente. Otázka Ostpolitik a spory ohledně její ideální podoby od konce 60. let 20. století byly do značné míry klíčové ve vnitřní i zahraniční politice Spolkové republiky a měly výrazný dopad na vývoj vztahů mezi oběma bloky.

Julia von Dannenbergová, která natočila několik dokumentů pro německou televizní stanici ZDF, je novinářkou, editorkou a politickou analytičkou specializující se především na moderní dějiny. V publikaci, která je založená na výsledcích její disertační práce a která staví na nově uvolněných primárních pramenech, se autorka soustředila zvláště na německý přístup k tzv. Moskevské smlouvě, která byla uzavřena mezi Spolkovou republikou a SSSR v srpnu 1970. Podpisu této smlouvy pochopitelně předcházelo utváření pozice nejprve na domácí politické scéně a následně vyjednávání Brandtovy vlády se Sověty.

Odlišnostem v přístupu Kiesingerovy CDU/CSU a v roce 1969 nastupujících Brandtových socialistů autorka věnuje poměrně velký prostor v první polovině knihy. Spor tkvěl zejména v uznání statu quo, co se týče poválečných hranic, ke kterému měly konzervativní

síly pochopitelně značný odpor. Pokračuje tím, že ukazuje, jak Sověti reagovali na vstřícnější postoj Willyho Brandta, kterýžto autorka označuje za hlavní předpoklad pro úspěch při dojednávání smlouvy. V další části Dannenbergová analyzuje a rozebírá celkový domácí a mezinárodně-politický kontext naplňování Ostpolitik v praxi. Zejména její pohled na mezinárodní pole a postoje sovětské strany je velmi přínosný.

Ve své analýze se pak Dannenbergová zaměřila téměř výlučně na vztahy s Moskvou a jiné rozměry Ostpolitik poněkud zanedbala. Pokud by zohlednila i jiné aspekty přístupu k sovětskému bloku jako širšímu celku států, knihu by to jistě obohatilo.

Petra Chalupová

Andreas Wirsching, ed., Das Jahr 1933. Die nationalsozialistische Machteroberung und die deutsche Gesellschaft. Göttingen: Wallstein Verlag, 2009. 284 s. Dachauer Symposien zur Zeitgeschichte. ISBN 978-3-8353-0512-0

Recenzovaný sborník vznikl v rámci projektu Dachauer Symposien zur Zeitgeschichte a navazuje na sympozium konané v listopadu 2009, jedná se o devátý díl v zatím desetisvazkové edici. Autoři sborníku z velké části působí na jihoněmeckých univerzitách (zejména zde figuruje Augsburg), což se projevuje i na tematickém zaměření příspěvků. Vedle jednoho oddílu věnovanému takřka zcela koncentračnímu táboru v Dachau se setkáváme s řadou textů, které popisují situaci v Bavorsku. Ve čtyřech tematických oddílech se celkem třináct autorů (včetně vydavatele A. Wirschinga, který napsal úvodní příspěvek) věnuje nacistickému uchopení moci v roce 1933 z různých perspektiv. První oddíl se pokouší analyzovat společnost, jež prošla zkušeností roku 1933 – a to jak ta „většinová“, tak ta viděná genderovou optikou. Druhý oddíl se zabývá politikou, stranami a elitami, v jejichž rukou spočívala moc a které měly sílu řídit a ovlivňovat dění. Zde je zpochybněno, zda vůbec bylo v jejich vůli se stavět proti přicházejícímu režimu. Třetí oddíl analyzuje represí a teror, a to jak z hlediska násilí jako donucovacího prostředku nacistů, tak z hlediska Dachau jako výstražné instituce. Ve čtvrtém oddílu se autoři věnují specializovanějším a z hlediska historiografie novějším tématům jako je struktura administrativního aparátu a možnost korupčního jednání v jeho rámci, postavení lékařů a zubařů ve společnosti a jejich účast na převratu, či sdružování bavorských učitelů v profesních spolcích a jejich postupnému zglajchšaltování do jediného sdružení.

Příspěvky analyzují situaci od začátku zhruba do poloviny 30. let. Autoři se dívají na společenské struktury, sociální prostředí, z něhož vyšli aktéři, čtou v denících a dopisech i těch, kteří nestáli v nejvyšších funkcích, analyzují vnitřní mocenské pohnutky a strategie aktérů a snaží se najít odpověď na otázku, jak je možné, že většinová společnost kapitulovala a víceméně bez odporu přijala nový režim, a ptá se, nakolik bylo toto determinováno prostředím, z něhož vzešli aktéři, nakolik prostředím, v němž se pohybovali, a nakolik propagandou či jinými (byť skrytě) donucovacími prostředky. Většina příspěvků používá

argument, že ti, kteří měli nějakou společenskou moc (církve, univerzity, akademici, velké podniky), měli také většinou důvody a pohnutky pro kolaboraci – ať už se jednalo o tiché akceptování, o snahu mít z celé věci vlastní prospěch či o pouhé plynutí s davem. Ti, kteří se stavěli na odpor, byli pro výstrahu ostatním buď rovnou zastřeleni, anebo odvedeni do koncentračních táborů (zde znovu funguje Dachau jako výstraha) a společnost o tom byla v tisku informována.

Sborník cenný pro odborné publikum rozšiřuje poznatky o roce, v němž proběhla „hnědá revoluce“. Témata jednotlivých příspěvků jsou úzce vymezena, o to koncentrovanější je pak jejich informativní hodnota. Poučenému čtenáři nabízejí možnost nahlížet na problematiku z více úhlů. Zároveň je zde v mnoha případech naznačeno, kudy by se mohlo ubírat další bádání.

Lucie Rýdlová

Kamil Janicki, ed., *Źródła nienawiści: konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*. Warszawa: Erica, 2009. 474 s. ISBN 978-83-89700-80-3

Skupina předních polských historiků a politologů, spolupracujících v rámci online historického polského portálu www.histmag.org, se rozhodla vytvořit soubor studií, které sjednocuje jedno téma – etnické konflikty v postkomunistických zemích. Jak už sám název napovídá, kniha si dává za cíl vysvětlit původ, historii a současnost etnických konfliktů regionu, mnohdy i s prognózami možného budoucího vývoje. Autoři si vybrali následující oblasti či státy: Kosovo, Gruzii, Abcházii, Jižní Osetii, Lotyšsko a Estonsko, Bělorusko a Krym. Etnické konflikty. Některé regiony či státy z výše zmíněných zná český čtenář z médií, jelikož konflikty v nich jsou, či nedávno byly, značně aktuální (Kosovo, Gruzie a Jižní Osetie, Abcházie), jiné se u nás reflektují již méně (pobaltské státy), Bělorusko a Krym mohou osoby problematice se nevěnující celkem překvapit, ale i tak se jedná o dle mého názoru výběr správný. Bezmála pět set stran je rozděleno logicky do třech hlavních částí.

První část je věnována Kosovu v období od počátku 20. století až do současnosti, ale nejrozsáhlejší část knihy tvoří kapitoly o Gruzii, Abcházii a Jižní Osetii. První kapitola přináší úvod do problematiky, nastiňuje vývoj oblasti za posledních několik století a zároveň je v ní představena role Gruzínců, dnešních obránců celistvosti vlastního státu. Další kapitoly se již konkrétně věnují nejprve Abcházii, kde došlo k hlavní eskalaci konfliktů v průběhu 90. let minulého století. Jihoosetský konflikt se taktéž táhne už od rozpadu Sovětského svazu, za eskalaci by se dala označit rusko-gruzínská válka v srpnu 2008. Při snaze o pochopení konfliktů vyvstává řada otázek, například kde se nachází prapůvod problémů, či jaká je současná role Ruska a Gruzie. Články a studie této části knihy se snaží najít komplexní odpovědi, nutno dodat, že celkem obsírně (čtenář leckdy při čtení „zavítá“ až do prvního tisíciletí po Kristu) a pro nikoliv základní pochopení problematiky dle mého názoru i celkem úspěšně. Ke cti autorům budiž též fakt, že nezastávají jednostranná stanoviska, naopak se snaží nahlížet na obě (v tomto případě spíše všechny) strany konfliktů značně kriticky a neaujatě.

Tématem poslední části sborníku jsou Estonci a Lotyšši. Nezávislosti a vytvoření vlastního státu dosáhly oba národy až po první světové válce, ovšem pouze na neklidné meziválečné období. Další nezávislost přišla až s rozpadem Sovětského svazu v roce 1991, jejím dědictvím se však stal konflikt s početnou ruskou komunitou. Ač nekrvavý, trvá tento konflikt již skoro dvě desetky let a například události z jara 2007 v Tallinnu ukázaly, že i přes snahy mezinárodních organizací i zainteresovaných etnik je stále nevyřešený.

Tomáš Vejmělek

O AUTORECH

SLAVOMÍR HORÁK, Ph.D. (*1976), pracovník Institutu mezinárodních studií FSV UK. Zaměřuje se na politický a sociální vývoj ve státech Střední Asie a Středního východu. Je autorem několika monografií, v poslední době zejména *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow* (Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute, 2009, ve spoluautorství s Janem Šírem) a *Rusko a Střední Asie po roce 1991* (Praha: Karolinum, 2008).

E-mail: slavomir.horak@post.cz

MICHEL CHRISTIAN (*1977), působí na Université de Genève, kde přednáší soudobé evropské dějiny. Ve svých výzkumech se věnuje komunistické straně v Československu a NDR.

E-mail: michel.christian@unige.ch

GIORGI KANAŠVILI (*1983), působí na universitě Ilji Čavčavadzeho v Tbilisi. Zabývá se problematikou mezietnických vztahů na jižním Kavkaze a analýzou gruzínské politiky.

HANA KLAMKOVÁ, Ph.D. (*1980), přednáša na Fakultě sociálních vied Univerzity Karlovej v Praze a na Anglo-American University. Zaoberá sa štúdiom antisemitizmu vo vojnovom Slovensku a povojnovom Československu.

E-mail: klamkova@fsv.cuni.cz

EMIL SOULEIMANOV, Ph.D. (*1978), je alumnus Fulbrightovy nadace (Harvard University). Specializuje se na mezinárodní bezpečnost, postsovětský prostor a politický islám. Autor monografie *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective* (Frankfurt: Peter Lang, 2007).

E-mail: arslanlik@yahoo.com

TOMÁŠ ŠMÍD, Ph.D. (1979), přednáší na oboru bezpečnostní a strategická studia na Masarykově universitě. Je předsedou občanského sdružení Centrum pro bezpečnostní a strategická studia. Působil též na MGIMO MID v Ruské federaci. Autor a editor řady odborných textů včetně jedné monografie.
E-mail: tsmid@fss.muni.cz

POKYNY PRO AUTORY

1. Charakteristika přijímaných příspěvků

Časopis *Studia Territoria* AUC (dále jen ST AUC) vydává původní příspěvky, jež dosud nebyly nikde publikovány, nejsou nikde v tisku a ani se nenacházejí nikde v recenzním řízení.

Příspěvky se přijímají v anglickém, českém a německém jazyce.

V případě anglických příspěvků se preferuje americká angličtina, redakce nicméně akceptuje i příspěvky zpracované v britské angličtině při předpokladu, že budou jazykově čisté a konsistentní. Úprava stylu se řídí příslušným jazykovým manuálem (*The Chicago Manual of Style* resp. *The Oxford Style Manual*).

Příspěvky se zasílají do redakce průběžně na adresu redakční rady stuter@fsv.cuni.cz. Příspěvky musejí být zpracovány v standardním textovém editoru (.doc, .rtf). Korespondence autora s redakcí probíhá prostřednictvím e-mailu.

Studie uvažované k vydání podléhají externímu recenznímu řízení, které je striktně anonymní. Délka recenzního řízení od momentu zaslání příspěvku do redakce až po vrácení příspěvku autorovi k autorizaci, k přepracování či se zamítavým stanoviskem nepřesahuje tři měsíce. Redakce si vyhrazuje právo upravit příspěvek v souladu s vlastní redakční linií, jakož i odmítnout příspěvek k publikaci, pokud jej shledá nevyhovujícím, a to i bez udání důvodu.

Příspěvky vyžadující neúměrnou redakční péči z důvodu nerespektování edičních zásad, ledabyly upravené či s jazykovými nedostatky budou autorům vráceny.

2. Copyright

Copyright každého čísla přísluší nakladatelství Karolinum. Předpokladem pro publikování příspěvku v AUC ST, jakož i pro další užití díla je uzavření smlouvy o převodu autorských práv mezi autorem a nakladatelstvím Karolinum.

3. Ediční zásady

Studie má mít rozsah nejlépe 25 až 40 normovaných stran. Optimální rozsah recenzí je 5 až 10 normostran. Delší texty budou posuzovány s ohledem na vhodnost jejich zkrácení.

Všechny studie bez ohledu na jazyk publikace musejí být opatřeny anglickým abstraktem o délce 100 až 150 slov. Všechny studie musejí současně obsahovat čtyři až šest anglických klíčových slov.

Zaslaný rukopis musí obsahovat následující položky: titulní stranu, abstrakt, klíčová slova, hlavní text, příp. přílohy. V průvodním dopise autor musí uvést úplné jméno, institucionální afiliaci, stručný odborný biografický profil v jazyce publikace, adresu pro zaslání autorských exemplářů a kontaktní údaje. U článků, které mají více autorů, musí být jeden z nich označen jako kontaktní osoba pro účely korespondence.

Jména z cizích abecedních soustav se přepisují do latinky. Pro přepis bibliografických položek v poznámkách se používá transliterační tabulka platná pro příslušný jazyk (Library of Congress, Oxford Dictionary, ČSN). V hlavním textu se pro přepis jmen z cizích soustav používá zavedená transkripce.

4. Systém odkazování

Autoři se drží klasického systému odkazování. Reference mají podobu poznámek pod čarou. Bibliografický záznam odkazovaných zdrojů se uvádí v poznámkách pod čarou, a nikoli jako samostatný seznam literatury.

5. Základní typy odkazování

Knihy

Jeden autor či editor

Richard Sakwa, *Postcommunism: Concepts in the Social Sciences* (Buckingham: Open University Press, 1999), 51–58.

Dva autoři či editoři

Roy Allison a Christoph Bluth, eds., *Security Dilemmas in Russia and Eurasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998).

Tři autoři či editoři

Martha Brill Olcott, Anders Åslund a Sherman W. Garnett, *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999), 105–8.

Více než tři autoři či editoři

Viktor N. Rudenko et al., eds., *Politicheskaia nauka i gosudarstvennaia vlast' v Rossiiskoi Federatsii i Novykh Nezavisimykh Gosudarstvakh* (Ekaterinburg: Ural'skoe otdelenie Rossiiskoi Akademii Nauk, 2004).

Kapitola či jiná část v knize

Branislav Makyta, „Energetický dialóg EÚ a RF“, in *Energie pro Evropu: energetická spolupráce Ruska a zemí postsovětského prostoru s Evropskou unií*, ed. Bohuslav Litera et al. (Praha: Eurolex Bohemia, 2006), 50–72.

Úvod, předmluva či jiná obdobná část knihy

Anatol Lieven, předmluva ke knize *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Emil Souleimanov (Frankfurt: Peter Lang Verlag, 2007), 13–15.

Elektronicky publikovaná kniha

Catherine Guicherd, *The Enlarged EU's Eastern Border: Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project*, SWP-Studien 2002/S 20 (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2002), 31–32, http://swp-berlin.org/common/get_document.php?asset_id=319.

Zkrácená opakovaná citace

Makyta, „Energetický dialóg“, 66.

Následující odkaz na tentýž zdroj

Ibid., 66–69.

Odborné časopisy

Článek v tištěném časopise

Zbigniew Brzezinski, „The Premature Partnership“, *Foreign Affairs* 73, č. 2 (březen/duben 1994): 67–82.

Článek v elektronickém časopise

Farkhad Tolipov, „Uzbekistan and Russia: Alliance against a Mythic Threat?“ *Central Asia-Caucasus Analyst* 7, č. 1 (11. ledna 2006): 3–5, www.cacianalyst.org/files/20060111Analyst.pdf.

Článek získaný prostřednictvím elektronické databáze

Halford J. Mackinder, „Modern Geography, German and English“, *The Geographical Journal* 6, č. 4 (1895): 367–79, <http://www.jstor.org>.

Recenze na knihu

Cameron Ross, recenze knihy *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*, Grigorii V. Golosov, *Slavic Review* 63, č. 4 (zima 2004): 898–99.

Noviny či společenské časopisy

Svante Cornell, „The War That Russia Wants“, *The Guardian*, 8. srpna 2008.

Diplomová práce či disertace

Jeff Sahadeo, „Creating a Russian Colonial Community: City, Nation, Empire in Tashkent, 1865–1923“ (doktorská disertace, University of Illinois, 2000), 96–108, 116.

Příspěvek přednesený na sympoziu, setkání či konferenci

Jonathan Wheatley, „Democratization in Georgia since 2003: Revolution or Repackaging?“ (příspěvek přednesený v rámci Third International Workshop for Young Scholars, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, Japonsko, 5. července 2006).

Archivní materiály a sbírky

Telegram Š. Z. Eliavy a G. I. Brojda lidovému komisariátu zahraničních věcí, V. I. Leninovi, L. D. Trockému a L. B. Krasinovi, z Taškentu 27. prosince 1919, f. 04, op. 39, p. 43, d. 588, l. 13, Čičerinův sekretariát, Archiv zahraniční politiky Ruské federace, Moskva.

Interview

Publikovaná interview včetně rozhlasových a televizních pořadů

Paris Hilton, interview vedl Larry King, *Larry King Live*, CNN, 28. června 2007.

Nepublikované interview

Petr Šochman (EC Directorate General for Competition), v osobním rozhovoru s autorem, 24. září 2008.

Chráněný zdroj

Interview s důstojníkem pohraničních vojsk, 28. srpna 1998.

Website

„Growth of Welfare of Kazakhstan’s Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address by the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan“, Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan, http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=0793D9432423DDE-5062573EC0048005B&lang=en&L1=L2&L2=L2-22.

Osobní zpráva

Hans-Uwe Stahlmann, e-mailová zpráva adresovaná autorovi, 29. prosince 2007.

Zpracováno a upraveno podle *The Chicago Manual of Style*, 15th edition (Chicago: Chicago University Press, 2003), 593–754.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

X

2010

2

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Obálku navrhla Kamila Schüllerová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2011

Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.

MK ČR E 18588

ISSN 1213-4449